Pavel Chihaia

MĂRTURISIRI DIN EXIL

TEXTE DE FRONTIERA

INSTITUTUL EUROPEAN

Pavel Chihaia
Mărturisiri din exil

Am descoperit literatura cu un fel de bucurie luminoasă. Scriam pentru mine şi citirea rândurilor proprii mă înavuţea. Mă căutam într-o noapte nesfârşită. Sărind peste timp, întorcându-mă din drum ca unul ce a uitat ceva, privind în urmă pentru a recunoaşte calea de întoarcere. Nu puteam renega zilele incolore, zilele searbăde, zilele absurde. Zile şi crâmpeie de gânduri notate febril, căzute ca frunzele pe apa unui râu, uitate înainte de a fi clare lor înşile. Amintirile dintr-o fantastică luptă cu îngerul, ruine dintr-un templu în care nimeni n-a intrat, niciodată. Un roman sau o carte fără subtitlu, o alcătuire fără ţel. Despre tinereţe. Deci despre prietenie şi despre cărţi. Apoi despre dragoste. Dar mai întâi despre moarte, maica vieţilor noastre. Şi despre timp. Timpul furat. Nesfârşitul timp fără destin.

Pavel Chihaia

INSTITUTUL EUROPEAN PENTRU COOPERARE CULTURAL - ŞTIINŢIFICĂ IAŞI

LEI 2400 ISBN 973-9148-44-1 **TEXTE DE FRONTIERĂ** 15

Colecție coordonată de: Alexandru-Dan CIOCHINĂ
Coperta: Dumitru SCORȚANU
foto: statuia lui Mihai Eminescu, de Ion Vlad,
de lângă Biserica românească din Paris.

De același autor:

– *La Farmecul nopții*, piesă în trei acte, Edit. Fundațiilor Regale, 1945 (premiul Scriitorilor tineri al Fundației Regale)

– *Blocada*, roman, ediția I: Edit. Cultura Națională, 1947; ediția a II-a: Edit. Dacia – Cluj, 1991

– *Din cetățile de scaun ale Țării Românești*, Edit. Meridiane, 1974

– *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, Edit. Academiei, 1976

– *Sfîrșit și început de ev. Reprezentări de cavaleri la începuturile Renașterii*, Ed. Eminescu, 1977

– *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească*, Edit. Ion Dumitru – München, 1983; ediția a II-a: Editura Sfintei Arhiepiscopii a Bucureștilor, 1993

– *Immortalité et décomposition dans l'art du Moyen Age*, Edit. Fondation Culturelle Roumaine, Madrid, 1988

– *Fața cernită a libertății. 20 convorbiri la Europa Liberă*, Edit. Jurnalul literar, 1991; ediția a II-a: 1992

– *Treptele nedesăvârșirii*, Edit. Institutul European, Iași, 1994

ISBN: 973-9148-44-1

PAVEL CHIHAIA

MĂRTURISIRI DIN EXIL

INSTITUTUL EUROPEAN
IAŞI, 1994

1.
Unele trăsături permanente ale spiritualităţii româneşti

Vintilă Horia, Nicolae Stroescu, Pavel Chihaia

Nicolae Stroescu : Bun venit în studioul nostru de la München, domnilor Vintilă Horia şi Pavel Chihaia. Ne-am propus să discutăm astăzi despre „Unele trăsături permanente ale spiritualităţii româneşti".

Două precizări se impun dintru început. Discuţia aceasta o poartă trei intelectuali români care trăiesc departe de frontierele geografice ale ţării – repet, geografice – pentru că spaţiul mioritic sau frontierele spirituale înseamnă altceva. Pe de altă parte, consider că un contact prelungit cu străinătatea poate naşte întrebări asupra propriei identităţi, care câteodată au chiar o urgenţă existenţială. Asemenea întrebări asupra propriei identităţi culturale duc, mai devreme sau mai târziu, la întrebări asupra identităţii culturii din care ai venit, al cărui moştenitor, purtător şi participant rămâi oriunde te-ai duce, indiferent de dialogul deschis cu celelalte culturi.

A doua precizare este referitoare la complexitatea temei pe care vrem să o abordăm. Îmi aduc aminte de Socrate în *Republica* lui Platon când, la un moment dat, prietenii de dialog îi propun să abordeze o temă, destul de delicată la vremea aceea : educaţia în comun a copiilor şi rolul femeilor în statul lui Platon, la care el răspunde : problema este extrem de grea – o evitase de câteva ori până atunci – dar dacă ai căzut într-o apă, fie ea lac sau mare, n-ai încotro : trebuie să înoţi, indiferent că va veni un delfin salvator sau te va întâmpina o minune, trebuie să cauţi un mal. Deci şi noi vom face o explorare, în orice caz limitată, şi, în sensul acesta, l-aş ruga pe Pavel Chihaia să ne dea direcţia de înot propunând un model de interpretare pe care el o consideră esenţială şi de permanenţă a spiritualităţii româneşti.

Pavel Chihaia : Aflându-mă aici în străinătate, departe de hotarele ţării, aşa cum ai spus, am avut prilejul, pe de o parte, să reflectez asupra monumentelor pe care le-am studiat şi pe care aici

nu am avut posibilitatea să le revăd, şi pe de alta, fiind într-un context cultural străin, să privesc cu alţi ochi fenomenul cultural românesc. Depărtarea îmi impune un fel de obiectivitate şi, totodată, posibilitatea unei priviri mai generale, mai de ansamblu.

Bineînţeles că noi ne vom opri doar asupra unor trăsături specifice ale culturii româneşti. Trecând în revistă întreaga evoluţie a acestei culturi, este desigur dificil să găsim caractere comune între realizările din secolul al XIV-lea, de la începuturile ţărilor române, şi cele din secolul al XIX-lea sau cele contemporane. Această temă este amplă şi complexă.

Îmi voi permite totuşi să mă opresc la una din trăsăturile pe care le consider esenţiale şi asupra căreia am reflectat mai multă vreme, întemeiată pe imaginile de pe ambele feţe ale unei icoane descoperite în mânăstirea lui Neagoe Basarab din Curtea de Argeş de către fostul meu coleg de institut, profesorul Emil Lăzărescu, cel care a îndrumat Institutul de istoria artei ani de zile şi a creat o şcoală de istorie a culturii şi de evoluţie a mentalităţilor la Bucureşti. Din nefericire, puţin cunoscut în ţară, deoarece şi-a pierdut o mare parte din viaţă în închisorile staliniste.

N.S. : Şi asta este o permanenţă românească!

P.Ch. : Într-adevăr! Profesorul Emil Lăzărescu, căruia îi păstrez o profundă admiraţie şi recunoştinţă, a stabilit identitatea unei mari şi frumoase icoane din Biserica lui Neagoe din Curtea de Argeş, a cărei însemnătate nu este numai artistică şi istorică, ci şi una glăsuind despre viziunea epocii. Această icoană înfăţişează pe una din feţe un sfînt militar călare (care nu a putut fi identificat), iar pe cealaltă faţă trei sfinţi : Sfîntul Varlaam, Alexie Omul-lui-Dumnezeu şi Ioasaf. De ce această icoană este foarte importantă, dincolo de valoarea sa artistică? Este importantă deoarece pune în lumină două trăsături îngemănate ale spiritualităţii româneşti. Pe de o parte contemplaţia, calea cunoaşterii celor trei ermiţi, această năzuinţă de interiorizare, de corespondenţă cu absolutul, iar pe de alta, eroismul, virtutea sfîntului militar care făcea parte din armata celestă, model pentru luptătorii Bizanţului împotriva păgînilor.

N.S. : Deci asceză şi luptă.

P.Ch. : Asceză şi luptă. Pe de o parte, contemplare a misterului divin, pe de alta, luptă eroică, pînă la sacrificiu, pentru libertatea de a căuta această taină a luminii. Ceea ce aparent poate părea un paradox, fiind vorba de o dăruire pasivă şi alta activă, laolaltă. Trebuie să adaug că descoperirea icoanei din Curtea de Argeş a permis identificarea altor trei icoane, din acelaşi ciclu, tocmai la mânăstirea Cozia.

N.S. : Cu aceeaşi tematică.

P.Ch. : Cu aceeaşi tematică. Toate icoanele prezentau pe una din feţe un sfînt militar, iar pe cealaltă faţă sfinţii ermiţi. Datorită lui Emil Lăzărescu întreg ansamblul a putut fi reconstituit.

Icoanele ne relevă deci importante coordonate spirituale ale epocii. Confirmate de o serie de ştiri care ni s-au păstrat, precum şi de scrieri şi monumente din epoca lui Neagoe Basarab.

Dacă privim întreaga evoluţie a culturii româneşti, constatăm că, adesea, pot fi întâlnite aceste aspecte ale viziunii româneşti : vocaţie pentru asceză, pentru contemplaţie, pentru adâncirea unui adevăr interior, dincolo de hotarele cunoaşterii obişnuite, totodată hotărârea de a apăra aceste valori.

N.S. : Îmi permit două observaţii. În primul rând, pe o faţă a icoanei sunt sfinţi asceţi. Te-ai fi putut aştepta ca pe faţa cealaltă a icoanei să fie un luptător laic, un războinic.

Interesant pentru mine este faptul că partea prin excelenţă dinamică, militară, este ea însăşi aureolată sau se află în zarea sfinţeniei. Deci nu este vorba de un duh războinic laic în contrast cu duhul contemplativ, ci de contemplaţie în contrast cu acţiunea pusă în slujba sfinţeniei, am putea spune.

P.Ch. : Pentru apărarea...

N.S. : Şi pentru apărare.

P.Ch. : Pentru apărarea fiinţei creştine, deoarece suntem în preajma luptei de la Mohács, care va duce Europa centrală sub imperiul turc. Este un moment de încrâncenată încleştare între Semiluna care avansează spre inima Europei şi această barieră pe care ţările române o ridică împotriva Semilunei. Vreau însă să atrag atenţia asupra altui aspect, foarte interesant. În continuarea acestor icoane, în continuarea feţelor pe care se aflau reprezentanţi sfinţii militari, se desfăşurau imaginile ctitorilor bisericii, cei care apărau tradiţia creştină, întâi familia lui Neagoe Basarab, Neagoe cu doamna Despina, Radu de la Afumaţi cu doamna Roxana, apoi predecesorii lor – încât concepţia a fost aceasta: voievozii, trăind valori spirituale, sunt totodată apărători ai acestei credinţe creştine. Acest dublu aspect are rădăcini mai vechi. Ştim că isihasmul, mărturisit amplu în epoca lui Neagoe, este curentul ortodox care triumfă în secolul al XIV-lea la Constantinopol.

N.S. : Este vorba de o şcoală care este în acelaşi timp mistică şi meditativă, a timpului, în care se afirmau valorile contemplaţiei în supremaţie asupra valorilor acţiunii.

P.Ch. : Exact. Valori contemplative care vin de undeva din Orient.

Vintilă Horia : Şi din Platon.

P.Ch. : Varlaam şi Ioasaf, de pildă, reprezentaţi pe această icoană, sunt, la origine, personajele unui roman de origine hindusă, trecut prin filieră bizantină, prelucrat de Ioan din Damasc prin anul 350. Din Constantinopol, scrierea se răspândeşte în nordul Balcanilor, apoi în regatul celor două Sicilii. Ulterior, manuscrisele urmează un itinerar foarte interesant spre nordul Italiei, răspândindu-se în toată Europa, în Elveţia, Franţa, Germania. Iată deci că aceşti sfinţi, Varlaam şi Ioasaf, de pe această icoană, sunt înfăţişaţi ca predicatori ai isihasmului. Şi spuneam că aceste trăsături, această dualitate, în mod paradoxal contrastantă dar în acelaşi timp armonizându-se, este trăită de contemporanii lui Neagoe. Doi din marii săi boieri, desigur viteji luptători, se călugăresc la mânăstirea Argeşului – după cum am arătat în cartea mea *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească*– căpătând chiar numele de Varlaam şi Ioasaf. Tot astfel, boierul Barbu Craiovescu, din divanul lui Neagoe, care duce o existenţă foarte dinamică, se călugăreşte spre sfârşitul domniei lui Neagoe, devenind ctitorul bolniţei de la mânăstirea Bistriţa. Iată deci un demnitar activ, care participă la războaie, îmbrăcând până la urmă haina monahală, tocmai din această vocaţie de a medita asupra lumii şi existenţei.

N.S. : Mie mi se pare interesant, în ceea ce priveşte propriile mele reflecţii, ce ai spus acum, pentru că eu, urmărind un alt aspect, acela al religiozităţii la români, la un moment dat formulam acest gând: că românul are în el o evlavie indestructibilă, asaltată de un relativism istoric. Eu deplasam puţin şi descrierea mea nu este identică frumoasei descrieri pe care ai făcut-o pe baza acestor icoane foarte sugestive, dar, oricum, iată şi la mine, căutând să găsesc una dintre permanenţele româneşti, de data asta cu unghiul îndreptat spre religiozitate, ajungem la concluzia unei polarităţi indestructibile : ambele elemente există, nici unul nu poate să dispară, cu toate că există între ele şi o situaţie conflictuală, dar şi posibilităţi de armonie. Din punctul acesta de vedere găsesc o anumită afinitate cu ceea ce ai spus până acum.

P.Ch. : În ceea ce priveşte trăirea acestei bipolarităţi, cum foarte bine o numeai, pot menţiona că eu însumi am găsit în munţii Buzăului un complex isihast, mai vechi de epoca lui Neagoe Basarab, ale cărui inscripţii atestă o vieţuire puternică şi foarte interesantă în timpul acestui voievod. Sper că o serie de săpături arheologice vor de la iveală lucruri interesante din acest complex de lângă cătunul Nucu, pe care l-am găsit graţie unor note pierdute şi unor desene ale lui Odobescu şi ale pictorului Trenck.

N.S. : Nu voiam să te întrerup, însă după ce îţi termini gândul, aş fi vrut să aud o primă reacţie a domnului Vintilă Horia la expunerea de până acum.

P.Ch. : Da, acum închei. În vreme ce cuibul isihast din Munţii Buzăului ne vorbeşte despre vocaţia pentru viaţa contemplativă – ei duceau o existenţă destul de apropiată de a preoţilor budişti – în acelaşi timp şi în aceeaşi epocă avem mărturisiri ale unor lupte pe viaţă şi pe moarte, ale unor încleştări decisive cu forţa oarbă care venea din sudul Dunării şi care ameninţa întreaga Europă. Şi unul din documentele cele mai tulburătoare este o parte din pomelnicul mânăstirii Argeşului – intitulat „Boierii lui Radu de la Afumaţi care au murit tăiaţi de agareni", adică de turci. Cercetătorul Ştefan Andreescu a dedus că partea cea mai mare din boierii lui Radu de la Afumaţi au căzut victimă acestei lupte şi acestei încleştări cu barbarul din sud.

N.S. : Deci, cum spuneam, în aşteptarea unei a doua întrebări, aş vrea să văd o primă reacţie a domnului Vintilă Horia faţă de acest model de interpretare a unei trăsături permanente a spiritualităţii româneşti.

V.H. : Eu sunt foarte de acord cu cele spuse de domnul Chihaia, şi preocupările lui merg poate şi pe un drum paralel cu preocupările mele în momentul de faţă. Cred că în anumite cărţi pe care le-am publicat până acum, şi în special în *Cavalerul resemnării*, am dat socoteală de această dramă. Eu cred că epoca cea mai strălucită în istoria românilor şi epoca cea mai strălucită poate din istoria Europei şi a Occidentului a fost Evul Mediu. Pe linia asta, tema care mă preocupă este goticul românesc. Ce este goticul românesc? Îmi dau seama că ceea ce a spus domnul Chihaia în legătură cu isihaştii şi cu epoca lui Neagoe Basarab este un lucru care de fapt ne situează într-un context, care fără îndoială ne vorbeşte clar despre o influenţă bizantină, orientală în general, însă în acelaşi timp ne vorbeşte şi de cealaltă parte, de reversul medaliei. Fiindcă vorbeam de acest tablou cu reversuri, putem să imaginăm o medalie cu două feţe care ar însemna, în sens platonic, un fel de dialectică spirituală a poporului român, *cavalerul* care se bate pe o parte a medaliei şi *anahoretul* pe partea cealaltă ; *război şi spirit* – astea fără îndoială vin într-un fel de la bizantini, de la Imperiul Bizantin. Însă, în contextele despre care vorbeam adineaori, trebuie să ne dăm seama că românii ca popor--cheie aş zice, şi asta poate face parte dintr-o interpretare a unei permanenţe româneşti, poporul român e un popor-cheie, deci un popor capabil de sinteză, este un popor-sinteză din punct de vedere cultural. Partea cealaltă este în mod evident legată de cavalerismul

occidental. Poate înainte de pătrunderea mitului lui Varlaam şi Ioasaf în Europa occidentală şi la noi, în Bretania şi în Franţa în general, în fostul spaţiu celtic, s-a născut ceea ce se numeşte ciclul marilor romane medievale, care este un ciclu breton sau celtic în care apare *Sfîntul Graal* de pildă, *Tristan şi Izolda, Parsifal* ş.a.m.d., romane ale căror personagii erau în primul rând nişte modele reale, erau cavalerii occidentali de pe acele timpuri, care după aceea s-au numit templieri sau teutoni sau ioaniţi ş.a.m.d. Un cavaler medieval era în acelaşi timp un ascet, cum erau căutătorii Sfîntului Graal, în mod evident, şi era în acelaşi timp un om perfect pregătit pentru bătălie. Vreau să spun cu asta că introducerea mitului lui Varlaam şi Ioasaf la noi a fost acceptată de noi, ca şi de Occident, deoarece coincidea cu ceva, asta e clar, pentru că altfel ar fi fost respinsă ca atâtea alte mituri. A fost acceptată de o lume în care problematica se punea exact pe aceste două terenuri, în aparenţă antagonice, în fond complementare. De ce spun lucrul ăsta? Pentru că atât lumea bizantină, prin care se scurgeau către Occident atâtea mituri orientale şi către noi, cât şi lumea cavalerească din Italia, Spania, Franţa şi Germania şi chiar şi Anglia, erau nişte lumi care până în secolul al XI-lea şi al XII-lea, când se nasc marile epopei, de pildă *El cantar de mio Cid*, în Spania, sau *La chanson de Roland*, în Franţa, sau *Das Niebelungenlied*, în Gemania, făceau parte dintr-o lume medievală. În această lume medievală – sau gotică, cum îi spun, un cuvânt puţin pretenţios, însă foarte oglinditor de situaţii reale – această lume gotică ne privea şi pe noi. Cuprindea în fond lumea occidentală din Bizanţ până în Anglia. Am făcut parte pe vremea lui Negru Vodă, ca şi pe vremea lui Vlaicu Vodă sau a lui Mircea cel Bătrân, Ştefan cel Mare şi Neagoe Basarab, am făcut parte dintr-o imensă lume culturală, de care nu ne-am despărţit niciodată şi pe care, într-un capitol foarte elocvent din *Istoria Românilor*, Iorga o numea „epoca cavalerilor”. În timp ce în Europa – cum să spun?- central--europeană lucrurile au tins către o altă soluţie, soluţie să zicem carteziană, raţionalistă, şi această lume – în special Italia, Franţa şi Germania – a creat ceea ce numim umanismul Renaşterii, două lumi marginale, marginale prin faptul că se aflau supuse unui proces epic istoric, au fost obligate de acest proces să rămână oarecum în marginea Renaşterii, din fericire – spun – datorită acestei prezenţe obligatorii a *cavalerului ascet*. Aceste lumi, aceste extremităţi – care se ating în fond – au fost pe de o parte, Spania, supusă atacurilor arabilor, la care a răspuns timp de aproape opt secole, şi în partea cealaltă a Europei, poporul român, care a fost supus atacurilor turcilor sau tătarilor timp de secole de-a rândul, şi care, datorită

acestei epicităţi permanente, situaţii epice permanente, a trebuit să rămână pe o linie gotică până după Neagoe Basarab. Eu cred că o situaţie medievală la noi, care dă socoteală de o permanenţă românească sau permanenţă spirituală, a continuat în ţările române până pe vremea lui Matei Basarab, adică până în secolul al XVII-lea. In acelaşi fel în Spania, Evul Mediu, care coincide perfect cu civilizaţia şi cultura spaniolă, se termină şi el la sfârşitul secolului al XVII-lea.

N.S. : Aş dori să încercăm să depăşim analiza istorică, pentru că ea ne-a învederat nişte momente esenţiale, ea poate fi însă convingătoare în măsura în care s-ar arăta că şi în continuare, până în zilele noastre, în spiritualitatea sau în cultura românească, elementele acestea pot fi recunoscute. Şi gândesc că, pentru puţinul timp care ne-a mai rămas, strategia ar fi următoarea : l-aş ruga, pe de o parte, pe Pavel Chihaia să-mi spună dacă vede puncte de reper pe direcţia modelului prezentat la început, prospectiv de data asta, nu retrospectiv, şi pe urmă l-aş ruga pe domnul Vintilă Horia să ne spună în ce măsură ar putea să recunoască în propria lui operă literară existenţa acestei dualităţi, acestei polarităţi ce nu poate fi suprimată.

P.Ch. : Pentru a face o trecere către confesiunea domnului Vintilă Horia, am să amintesc un caz pe care îl consider concludent destul de apropiat de noi. Este vorba de Eminescu, ce a scris pe de o parte poeme şi bucăţi de proză din care reiese vocaţia lui pentru contemplativitate, chiar către un fel indian de a privi lucrurile, aşa cum a observat G. Călinescu, şi mă refer în special la *Avatarurile faraonului Tla*, la *Luceafărul*, la *Scrisoarea I* ş.a.m.d. Pe de altă parte, acelaşi Eminescu a scris *Scrisoarea a III-a*, din care reiese că el a avut, de asemenea, o atitudine de luptător, de om care înţelege să-şi apere acest drept la contemplaţie. Şi aici ajung la o concluzie destul de semnificativă : contemplaţia, fie creştină, fie de altă natură, trebuie apărată. Cel care contemplă fără să aibă mijloacele să-şi apere aceste valori, este un om sau este o ţară pierdută.

N.S. : Asta o spunea Bergson : „la mistique demande une mécanique". Dar să revenim la opţiunea filosofică a lui Eminescu în contact cu Occidentul. El s-a hotărât, în mare măsură, pentru Schopenhauer, în care a descoperit afinităţi profunde. Aici nu este vorba de imitaţie, ci este vorba de înrudirea spirituală pe care a-i recunoscut-o imediat, ceea ce însemna, pe undeva, o decizie, nu în favoarea acţiunii, ci a contemplaţiei, nu în favoarea individului care joacă un rol aşa de mare în cultura occidentală, ci în favoarea absolutului, nu în favoarea progresului, ci a milei, a milei budiste – am putea să spunem. Dar, pe de altă parte, aşa cum prea bine ai

arătat, acelaşi Eminescu este un autor de gândire şi filosofie politică şi un protagonist al acţiunii în planul acesta. Dar aş vrea să ne îndreptăm acum către un moment contemporan pe care îl avem prezent aici în studioul nostru, rugându-l pe domnul Vintilă Horia să ne spună în ce măsură, analizându-se şi analizându-şi opera, ar putea identifica urmele acestei polarităţi fundamentale.

V.H. : Permiteţi-mi să întârzii un moment asupra a ce s-a spus aici în legătură cu Eminescu. Este evident că tentaţia budisto--orientală a fost importantă în viaţa lui Eminescu prin intermediul lui Schopenhauer, care a fost introducătorul, să zic aşa, mitologiei budiste în lumea occidentală. Bine, Eminescu, ca şi poporul român, a fost o sinteză, o măiastră sinteză, în care întâlnim tendinţe aparent opuse, însă în fond realizatoare de o atmosferă sau de apariţia unor genii care dau socoteală de lucrul ăsta.

N.S. : Aş vrea să propun numai un cuvânt aici, pentru că poate şi asta este o trăsătură permanentă, dorul de sinteză care rezultă şi dintr-o mare capacitate de a comunica a poporului român, care înseamnă mişcare în două direcţii : eu comunic şi mi se comunică şi înţeleg şi este o vioiciune a comunicării, care îl face pe român să dorească să găsească punţi şi să ajungă la armonii. Cred că tendinţa aceasta spre o sinteză este şi ea de oarecare permanenţă în cultura românească.

V.H. : Da este...

P.Ch. : E-adevărat.

V.H. : ... este permanenţă, pentru că e de ajuns să ne gândim la limba română : cele două mari limbi de sinteză în Europa sînt limba engleză şi limba română. Dau socoteală perfect de ceea ce au vrut să facă aceste două popoare.

N.S. : Dar aş vrea să venim la opera lui Vintilă Horia.

V.H. : Opera mea nu este decât în microcosmos ceea ce în macrocosmos este permanenţa românească, cum spuneam adineaori. Deci, la prima carte pe care am scris-o în Occident, adică de la *Dumnezeu s-a născut în exil*, apar aceste tendinţe, apar printr-un personagiu care, în fond, face parte din cultura românească şi care poate fi socotit, pe drept, primul poet român, Ovidiu. Tentaţia lui Ovidiu, în carte, este creştinismul, evident. Ştim perfect cum Ovidiu a fost condamnat la exil la Tomis, pentru că era pitagoricean, ştim de asemeni că Pitagora vorbea despre un Dumnezeu unic şi despre o lume de dincolo. Deci i-a fost foarte uşor lui Ovidiu – cel puţin în romanul meu, dar de ce nu şi în realitate? – să se întâlnească la un moment dat cu un mesaj care i-a fost contemporan. Deci în acest prim personaj istoric al culturii româneşti întâlnim această

căutare şi acest spirit de sinteză, care înseamnă foarte multe lucruri în cartea mea. Cum se realizează, adică cine îl aduce pe Ovidiu la această aflare, este o femeie. Această femeie este Dochia, o dacă sau o getă, de la Tomis, şi al cărei simbol, evident, eu l-am ataşat de la început, în intenţiile mele, de simbologia – în acest sens foarte clară – a lui Dante. Dante ajunge la adevăr, adică se înfruntă chiar, vede adevărul, vede pe Dumnezeu la sfârşitul călătoriei prin paradis şi este dus în faţa adevărului de mâna lui Beatrice. În acelaşi fel, Ovidiu este dus de către această filosofie sau mistica Dumnezeului unic de o dacă. În al doilea roman, care face parte din trilogia exilului, *Cavalerul resemnării*, ne întâlnim cu un personaj caracteristic al lumii româneşti medievale, deşi cartea nu se petrece într-un timp precis, dar este o lume gotică românească, acolo personajul principal se cheamă Radu Negru şi este un domnitor atacat în mod permanent de nişte forţe exterioare şi care îşi găseşte un sens în viaţă dedicându-se acestei lupte, ca aproape toţi marii domnitori de la noi.

În această situaţie limită a culturii româneşti, care apare intenţionat gândită în aproape toate cărţile mele a căror acţiune se petrece în România, această situaţie limită e foarte grăitoare pentru situaţia şi cultura poporului român şi mă face să mă gândesc în momentul de faţă la acea situaţie limită pe care o găsim foarte bine descrisă, de altfel, însă într-un alt sens – cum să spun? – geo-politic, dar în acelaşi sens metafizic, în *Deşertul tătarilor* al lui Dino Buzatti. Noi ne-am aflat întotdeauna în faţa deşertului tătarilor. Însă, spre deosebire de personajul lui Buzatti, n-am plecat niciodată de acolo. Ne aflăm la marginea acestui deşert, tătarii sunt acolo, ne înfruntăm de sute de ani cu ei, şi cred că o literatură română, o epică românească valabilă, are foarte mult de făcut dacă s-ar hotărî scriitorii de la noi – unii au făcut-o deja, dar nu toţi – să dea în imagini, să realizeze literar această înfruntare care implică, cum spuneam adineauri, o dublă bătălie. Ce se cere unui popor sau unui cavaler medieval ca să învingă? I se cere o forţă fizică – o sabie, în fond, pe care trebuie să o mânuiască mai bine decât ceilalţi, însă această sabie, cum ştim astăzi, este de fapt manifestarea vizibilă a unei forţe interioare, a unui psihism perfecţionat. Ori acest psihism se capătă numai printr-un exerciţiu spiritual profund, care perfecţionează nu numai spiritul, dar şi sabia. Cred că în anumite personagii din istoria românească – şi către aceste personagii se îndreaptă în momentul de faţă interesul meu – găsim foarte bine reflectate aceste tendinţe. După părerea mea, de pildă, un personagiu foarte caracteristic şi care întotdeauna m-a fascinat, pentru că a fost de atâtea ori victorios, a fost Mircea cel Bătrân, care a întruchipat în el timp de atâţia ani –

fiindcă a domnit, a stat mulţi ani în capul lucrurilor – a întruchipat toate aceste tendinţe, adică a venit într-un fel, de la Bizanţ, şi a venit într-un fel, din Occident. A stat tot timpul în faţa deşertului tătarilor. Dar dacă ne gândim la alt personagiu din istoria românilor, mai cunoscut pentru că e mai aproape de noi şi mai aproape noi de el pentru că a fost foarte îndelung descris de cronicari, a fost Ştefan cel Mare. Ştefan cel Mare a fost un om extrem de bătăios, de la tinereţe şi până la bătrâneţe, şi în acelaşi timp a fost un creator de biserici, adică a fost un om care a căutat tot timpul să facă pe Dumnezeu prezent în inima poporului român. Eu am învăţat de la marii istorici spanioli, de la Sanchez Albarnoz în special, cum un popor îşi creează fiinţa, o fiinţă foarte precisă, de la începuturi. El afirmă în cartea lui, *Enigma poporului spaniol*, cum Spania era perfect detectabilă înainte de Cristos. Istoricii romani sau personalităţile literare romane care s-au apropiat de poporul spaniol în Iberia au descris poporul spaniol aşa cum cineva l-ar putea descrie astăzi – dacă ne uităm la poporul român, cred că-l găsim perfect în mărturiile pe care le-au lăsat istoricii greci şi anumite caracteristici ale poporului român le-am găsi încă dinainte de Cristos la daci. Găsim la daci nişte expresii plastice ale chipului românesc, foarte bine definite. Însă, în acelaşi fel în care creştinismul, de pildă, sau vizigoţii sau goticul sau arabii au perfecţionat într-un fel portretul omului spaniol, l-au definitivat de la *esenţă* până la *existenţă*, într-o anumită epocă de înfruntări teribile, care au constituit ceea ce se numeşte *Reconquista*, recucerirea Spaniei, în acelaşi fel putem vorbi de o perfecţionare a unui chip românesc în epoca gotică, adică în Evul Mediu. Cred că din contactul românilor cu Bizanţul, din contactul românilor cu Veneţia sau cu Genova, cu spiritul gotic occidental în general, s-a născut un arhetip românesc medieval care reprezintă probabil epoca cea mai înaltă a epicului, a liricului şi a spiritualităţii româneşti. Deci acolo cred că trebuie căutat întotdeauna, acolo trebuie deschisă poarta către interioritatea românească. Şi datorită mai multor evenimente pe care am să le citez în câteva cuvinte, istoricii, ca şi scriitorii români, nu s-au apropiat îndeajuns de acea epocă. De ce? În primul rând pentru că în secolul al XIX-lea istoricii români se formau la o anumită şcoală occidentală, în special cea franceză, care reflecta un context filosofic pozitivist sau materialist, ca să zic aşa, neo-umanistic, şi care vedea în Evul Mediu o epocă întunecată. Deci marii noştri istorici din secolul al XIX-lea şi până la Nicolae Iorga şi Giurăscu n-au insistat îndeajuns asupra unor cercetări dedicate epocii celei mai strălucite din istoria românilor. Şi în al doilea rând, în epoca actuală, în anii regimului comunist, în mod

evident, un timp din istoria omenirii şi din istoria românilor, dominat de creştinism şi de spiritualitate, a fost lăsat şi el în umbră.

N.S. : Cred că discuţia noastră abia acum ar fi putut să înceapă. Eu, de exemplu, aş fi vrut foarte mult să amintesc ceva şi despre contribuţia mentalităţii ţărăneşti la aceste permanenţe ale culturii româneşti. Poate că ea se întrevede în ceea ce am discutat la început – faptul că sfântul militar este militar şi sfânt în acelaşi timp. În ceea ce priveşte poziţia noastră geografică, nu mai e nici o îndoială ; noi am fost în calea tătarilor, tătarii erau un element de dinamică, ai putea să spui, cel puţin aşa îi percepeam noi, ca un fel de dinamică pură, şi aici...

V.H. : Un element incitant, cum ar spune Toynbee.

N.S. : ... da, sau cum spunea Keyserling, care avea şi el o picătură de sânge tătar, era poporul dominator, poporul domnitor şi războinic prin excelenţă, dinamică aproape pură...

P.Ch. : Şi destructivă, în acelaşi timp.

V.H. : Da, de asta n-a rămas nimic din el.

N.S. : ...dinamica pură e destructivă. Undeva înţelepciunea românească a înţeles lucrul ăsta, şi aici eu cred că sunt unele diferenţieri de spiritualitatea occidentală – nu mai avem timp să le discutăm – şi dacă sunt aceste diferenţieri, contribuţia ţăranului român este foarte puternică, pentru că nu are importanţă faptul că satul nu mai este cum a fost, pentru că satul a fost o matcă în care s-au înseilat anumite experienţe care, dacă se merge în profunzime, sunt experienţe permanente şi chiar dacă dispare, să zicem aşa, găoacea, nucleul de experienţă şi de concluzii, de înţelepciune, rămâne – şi asta este probabil o permanenţă a culturii româneşti. În orice caz, la capătul acestui drum, trebuie să îl citez încă o dată pe Keyserling, care spunea că drumul cel mai scurt către tine însuţi duce împrejurul lumii. Drumul nostru către noi înşine – pentru că atunci când vorbim de spiritualitatea românească vorbim de spiritualitatea care este şi a noastră – ne-a dus ceva mai departe de fruntariile pur materiale ale ţării, nu putem să desprindem România de Europa, dar în această Europă, România are şi ea permanenţele ei. Vă mulţumesc, oricum, pentru această plimbare pe nişte poteci româneşti.

2.
Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească

George Ciorănescu, Pavel Chihaia

George Ciorănescu : Îmi revine o plăcută sarcină, aceea de a prezenta astăzi ascultătorilor acestui program o valoroasă lucrare de istorie românească, apărută la München, datorată medievistului român Pavel Chihaia, specialist în istoria culturii şi artei medievale. Este vorba de volumul intitulat *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească* lucrare dată la iveală de inimosul editor Ion Dumitru, în editura căruia au mai apărut până acum şi alte publicaţii de cel mai bun nivel, cum ar fi, de pildă, cele trei volume de amintiri politice ale lui G. Duca. Nu este cazul să-l prezint aici pe prietenul Pavel Chihaia, deoarece el este cunoscut atât în cercul istoricilor din ţară, cât şi auditorilor acestui post de radio. Consider, totuşi, necesar să amintesc de contribuţia lui la studierea trecutului românesc, pentru o mai bună integrare a acestei tipărituri, care poate fi înţeleasă ca o ultimă piesă dintr-un cuartet dedicat culturii şi mentalităţii româneşti din Evul de mijloc. Amintesc de contribuţia lui Pavel Chihaia la studierea trecutului românesc şi deoarece enciclopedia istoriografiei româneşti, publicată în 1978 la Bucureşti, l-a ignorat pe nedrept, omiţându-l din rândul istoricilor români pentru simplul motiv că a rămas în străinătate, unde continuă în libertate studiile sale istorice.

Primul volum din această tetralogie istorică a lui Pavel Chihaia era intitulat *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti* apărută în 1974 în Editura Meridiane, studiu în care se analizau monumentele vechilor reşedinţe de scaun din Curtea de Argeş, Cîmpulung-Muscel şi Târgovişte, în contextul mai larg al istoriei civilizaţiei româneşti. Un alt volum, purtând titlul *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab. Interferenţe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, apărea la Editura Academiei Române în 1976. Pavel Chihaia se ocupa acolo de apariţia, după părerea lui (de altfel întemeiată) la începutul secolului al XVI-lea, a legendei descălecării Ţării Romă-

nești de către personajul mitic al lui Negru Vodă. El studia, de asemenea, o lucrare considerată fundamentală pentru cultura medievală românească, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, descifrând semnificațiile ei pentru epoca în care a apărut și, de asemeni, pentru posteritate. În sfârșit, a treia lucrare din același ciclu, intitulată *Sfârșit și început de ev*, era publicată în 1977, tot la București, în Editura Eminescu. Este vorba, de fapt, de lucrarea lui de doctorat de la Sorbona, în care Pavel Chihaia depășește problemele strict românești spre a se ocupa de reprezentările de cavaleri de la începutul Renașterii, scoțând în evidență tensiunea care exista în epoca de trecere de la Evul Mediu spre Renaștere, între Biserica catolică și ordinele cavalerești.

În acest cadru de preocupări trebuie integrată deci ultima lucrare a lui Pavel Chihaia, despre care ne vom ocupa sau mai bine zis vom dialoga, rugându-l să ne dea anumite lămuriri.

Aș începe deci, stimate prieten, prin a te întreba ce înțelegi prin „tradiții răsăritene" și prin „influențe occidentale"?

Pavel Chihaia : „Tradiția" are un caracter de permanență, dar nu de încremenire, deoarece și tradiția evoluează, după cum știm. „Influența" constituie un adaos, un reactiv sau un derivativ al elementelor tradiționale pe care le îmbogățește cu valențe devenite organice. Se știe că străvechiul trunchi al tradițiilor locale (cele protoromânești) sau cultura răsăritean-ortodoxă, primind unele elemente occidentale au dat naștere unor forme și expresii de artă noi, cum ar fi, de pildă, arhitectura moldovenească (de care însă nu mă ocup în cartea mea). Am accentuat în prefața cărții că „influența occidentală a fost, în multe privințe, neglijată până nu de mult, când cercetările lui Vasile Drăguț, Alexandru Duțu, Răzvan Theodorescu, Dan Horia Mazilu și-au propus să le pună în lumină, nu numai pentru semnificația lor artistică, ci și pentru conturarea unui proces de evoluție a mentalităților insuficient studiat pentru perioada Evului Mediu.

G.C. : Problema pe care o tratezi este o problemă de istorie a culturii și cu un substrat, să-i zicem, geografic. În care complex geografic, cultural și politic se aflau Țările Române, în special în Evul Mediu, când blocurile culturale erau bine conturate, aș spune mai distinct conturate decât astăzi. Îmi amintesc în treacăt (aici fac o paranteză) că geograful francez Emmanuel de Martonne socotea că, din punct de vedere al climei, al solului, al faunei, al florei, teritoriul românesc aparține Europei Centrale. Din punct de vedere al limbii și al culturii, care sunt în Europa Centrală dominant germane, și din punct de vedere al religiei, care în aceeași regiune este catolică

sau protestantă, teritoriul românesc nu aparţine însă Europei Centrale. Din faptul că limba bisericii, limba cancelariilor domneşti a fost la noi slavona, şi, mai târziu, limba greacă, limbă de comunicare cu sud-estul, că ortodoxă este confesiunea noastră, iar comerţul nostru nu a fost îndreptat spre Marea Baltică sau Marea Nordului, ci spre Marea Neagră, Marea Egee sau Adriatica, rezultă că, din punct de vedere cultural, teritoriile româneşti au aparţinut zonei sud-est europene. Din însuşi titlul lucrării tale rezultă că socoteşti posibil ca, pe un fond cultural tradiţional, răsăritean, să se fi altoit unele influenţe apusene. Care sunt epocile din istoria românilor ce ţi s-au părut mai permeabile influenţei occidentale?

P.Ch. : Bineînţeles că epocile în care Ţările Române nu au cunoscut suzeranitatea turcească sau, dintr-un motiv sau altul, această suzeranitate a fost mai puţin apăsătoare. Influenţele occidentale au fost, desigur, de natură diferită, de intensităţi variabile şi de importanţă mai mare sau mai mică. Factorii istorici au jucat un rol hotărâtor, precum şi cei religioşi, economici etc. Un lucru trebuie precizat de la început şi anume că tradiţia religioasă ortodox--răsăriteană a fost dominantă şi permanentă, cu excepţii neglijabile. În privinţa culturii materiale şi de curte, a modului de viaţă, diferenţele au fost neînsemnate între curţile central-europene şi cele româneşti, în secolul al XIV-lea şi prima jumătate a secolului al XV-lea. Costumele şi armurile luptătorilor români, care apar în *Chronicon Pictum* sunt asemănătoare cu cele de pe monedele interne şi tablourile votive, identice cu cele din Occident. Prin urmare, influenţa occidentală, venită pe diverse căi, a fost apreciabilă până la mijlocul secolului al XV-lea când turcii reuşesc să oblige Ţările Române la plata tributului. Dar şi după căderea Constantinopolului, după profundele transformări din această parte a Europei, legăturile culturale cu Occidentul apar neîntrerupte, dovadă stema de piatră de factură occidentală de la biserica mânăstirii Dealul, care reproduce banii bătuţi în epoca de independenţă, anterioară suzeranităţii turceşti. Ne pare evident că, în perioada de maximă dominaţie otomană, între mijlocul secolului al XV-lea şi începutul secolului al XVII-lea, elementele stilistice occidentale, în arhitectură de pildă, au fost rare. Într-un inventar oarecum exhaustiv, am găsit arcuri gotice doar la biserica mânăstirii Valea (din judeţul Argeş) şi Sfînta Vineri (din Târgovişte), iar bolţi sprijinite pe nervuri (din cărămidă, nu din piatră) sunt pomenite de Paul de Alep, contemporanul voievodului Matei Basarab, la complexul mânăstiresc din jurul bisericii lui Neagoe din Curtea de Argeş şi la mânăstirea Vieroşi, într-o trapeză. Înainte şi după această epocă, influenţa occidentală

poate fi constatată în Ţara Românească, dar în măsura în care confesiunea ortodoxă a acceptat această influenţă.

G.C. : O problemă interesantă care mi se pare ar putea fi pusă în legătură cu subiectul pe care îl dezbaţi, este aceea a căilor de penetraţie ale influenţelor occidentale în Ţările Române. Se ştie că au existat strânse legături între oraşele de origine germană din Transilvania, Sibiu, Braşov, Bistriţa, cu tulpina lor de bază, de origină. Au existat apoi drumuri comerciale între oraşele Braşov, Sibiu cu Brăila, Galaţi, spre Marea Neagră.

Apoi au existat drumuri comerciale care mergeau în Polonia, traversau Moldova, ducând spre Cetatea Albă. Ce ne poţi spune în această privinţă?

P.Ch. : Răzvan Theodorescu insistă asupra a două importante căi de trafic maritim şi cultural, prin Cetatea Severinului, pentru Marea Adriatică şi prin Chilia-Licostomo pentru Marea Neagră. Deci, în linii mari, au existat două mari căi maritime de trafic cultural sau comercial. Salv-conductele erau respectate. Exista chiar un fel de corectitudine între beligeranţi în privinţa răscumpărării prizonierilor, care mi-a atras atenţia, citind deunăzi o biografie a lui Cervantes. Circulaţia meşterilor pe o arie foarte largă poate explica multe influenţe occidentale, atât în Moldova, cât şi în Ţara Românească. Doamna Madeleine Andrianne van De Winckel din Bruxelles, într-un amplu studiu, publicat în 1970, în legătură cu semnele de meşteri, a stabilit itinerarii foarte interesante. Pietrarii care au lucrat profilele gotice moldoveneşti veneau tocmai din mijlocul Germaniei. Bineînţeles (aceasta trebuie subliniat) meşterii străini lucrau după indicaţiile ctitorilor şi preoţilor ortodocşi.

G.C. : Concluzia la care eu, personal, am ajuns după lectura cărţii tale, este că Ţările Române, şi în special Ţara Românească, de care te ocupi, nu au fost nici un moment rupte de Europa, cum au fost alte popoare din sudul Europei, care au avut statutul de paşalâc. În acest caz, ai putea să precizezi care ar fi ponderea şi importanţa trăsăturilor occidentale pe care le găseşti în cultura şi în evoluţia mentalităţilor din Ţările Române?

P.Ch. : Ca să mă exprim mai lapidar : Europa se afla la noi. Limba, romanitatea limbii, observată şi subliniată de nenumărate ori, a fost o permanentă trăsătură de unire care a favorizat legături politice şi culturale cu centrul şi vestul Europei. Aşa s-ar putea explica permeabilitatea noastră la valorile europene chiar în secolele de suzeranitate turcească. Mai târziu, când această suzeranitate a fost treptat înlăturată, au apărut premisele modernizării noastre, încurajate de factorii la care m-am referit.

G.C. : O problemă deosebit de interesantă pe care o atinge lucrarea ta şi care merită să fie adâncită este cea a participării românilor la cruciade. În general, se ştie că românii au participat doar sporadic la cruciade, în armata lui Frederic Barbă Roşie sau în armata regelui Ungariei, Andrei al II-lea, dar într-o şcoală istorică românească mai nouă, se consideră că luptele date pe teritoriul românesc pentru stăvilirea năvalei pecenegilor, cumanilor şi tătarilor pot să fie şi ele înscrise în categoria cruciadelor. Aceasta deoarece cavalerii teutoni, de pildă, au fost aduşi tocmai din Acra în Ţara Bârsei ca să facă faţă acestor năvăliri. Se înfiinţează o episcopie a cumanilor şi călugării dominicani apar la câţiva ani după înfiinţarea ordinului lor, ca dovadă a importanţei pe care Europa creştină o acorda Ţărilor Române, considerate pământ de cruciade. Ca să mă apropii de subiectul pe care îl dezbaţi : în secolele XIV-XV luptele dintre creştini şi Islam se deplasează, din *Locurile Sfinte* şi din Anatolia, spre Balcani şi spre Dunăre. Aici au loc lupte defensive de apărare a Europei, sub numele de „cruciade târzii", la care participă Sfântul Scaun, Veneţia, Raguza, francezii din Burgundia, polonezii, bizantinii şi românii. Mi se pare interesantă contribuţia pe care o aduci la cunoaşterea acestor „cruciade târzii", care nu urmăreau numai apărarea teritoriului românesc ci şi a întregului Occident şi, în acelaşi timp, eliberarea Bizanţului.

P.Ch. : Este adevărat. Am subliniat în cartea mea, *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale* că voievozii noştri mărturiseau în scrieri şi în simboluri artistice că luptau implicit şi pentru Europa, o Europă care adesea se afla divizată, neinformată în ceea ce priveşte realităţile estice, sau indiferentă la ceea ce se petrecea în jur. De fapt, ideea de cruciadă europeană, de apărare a Europei, constituie o constantă a spiritualităţii româneşti medievale, care poate sta alături de cealaltă constantă, ideea de romanitate, expusă în cartea de referinţă a lui Adolf Ambruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei.* Această idee de cruciadă a fost dedusă şi analizată de N. Iorga, Paul Henry, André Grabar, iar în timpurile noastre mai cu seamă de Emil Lăzărescu, Dan Zamfirescu, Şerban Papacostea, Vasile Drăguţ, Nicolae Stoicescu. Am ilustrat ideea de cruciadă târzie în capitolul *Cetăţile lui Mircea cel Bătrân* (în paranteză fiind spus, o carte recentă cu subiect asemănător nu ne face onoarea să ne pomenească). În acest capitol, în *Cetăţile lui Mircea cel Bătrân,* am distins două categorii de fortificaţii : unele de apărare pentru atacurile vecinilor imediaţi, altele servind de baze pentru ofensivele anti-otomane, ce porneau dinspre Constantinopol, cum au fost, de pildă, Severinul şi Heracleea. Din nefericire, în secolul al XIV-lea,

independenţa noastră a fost ameninţată şi de musulmani şi de Angevini!

G.C. : În legătură cu această afirmaţie aş vrea să arăt că din cercetările mele modeste asupra istoriei imperiului otoman am ajuns la convingerea că, într-un anumit fel, turcii au respectat autonomia ţărilor creştine pe care le-au cucerit sau care trebuiau să plătească tribut, cum era cazul Ţărilor Române. Sultanul se considera chiar protector al creştinilor şi al evreilor din Imperiul Otoman. Dacă Angevinii, pe care îi pomeneai adineaori, ar fi reuşit să îşi întindă suzeranitatea asupra Ţărilor Române (Ţara Românească şi Moldova) crezi că integritatea noastră naţională cât şi independenţa noastră ar fi fost conservate în aceeaşi măsură în care s-au păstrat sub turci?

P.Ch. : Poate nivelul cultural mai ridicat sub Angevini, precum şi încheierea mai timpurie a Evului Mediu, care din cauza suzeranităţii turceşti a durat până în secolul al XVIII-lea, ar fi dus şi la o emancipare politică mai timpurie, la ideea independenţei şi unităţii Ţărilor Române, deoarece un popor atât de numeros şi cu o trainică conştiinţă de sine nu îşi putea pierde identitatea. Dar, ştii, în istorie este greu să prevezi evoluţia evenimentelor când propui premise, puncte de plecare diferite...

G.C. : Aş vrea să remarc unul din capitolele cele mai interesante, aş zice chiar pasionante ale cărţii tale, care este consacrat lui Vlad Dracul, voievodul Ţării Româneşti. Vlad Dracul este un personaj foarte complex. Descrierea lui ne-a rămas în *Cronica burgundă* a lui Walerand de Wavrin. Acest voievod a fost, pe de altă parte, în legătură cu cruciadele medievale, era cavaler al ordinului dragonului, pe care l-ai studiat în amănunţime. Deşi Vlad Dracul nu a participat la cruciada târzie a lui Iancu de Hunedoara de la Varna, totuşi el reprezintă un moment interesant în această cruciadă a românilor, cruciada târzie.

P.Ch. : Într-adevăr, momentul este dramatic pentru destinele Europei şi Ţărilor Române. În primul rând, căderea Constantinopolului, cu toate consecinţele. Am evocat relaţiile lui Vlad Dracul cu Sigismund de Luxemburg, apoi cu Ioan de Hunedoara, încercând să explic absenţa unei delegaţii a Ţării Româneşti la Consiliul din Ferrara-Florenţa şi să subliniez importanţa ctitoriilor sale religioase. Studiul este şi un răspuns, cam tardiv, („dar nu sunt vremurile sub om" cum spune Miron Costin) la un articol al profesorului Grigorie Ionescu, publicat cu vreo şapte ani în urmă în *Revista Muzeelor*, în legătură cu primele lăcaşuri ale Ţării Româneşti.

G.C. : Despre spiritul curajos şi demn de care au dat dovadă românii în apărarea valorilor europene, pui în lumină şi vocaţia lor

pentru contemplaţie, ca o altă trăsătură a spiritualităţii româneşti. Poţi să ne dezvolţi această idee?

P.Ch. : Este vorba, pe de-o parte, de năzuinţa de a apăra valorile proprii, care erau valorile europene, apoi, pe de alta, de înclinarea către contemplaţie, către interiorizare. Am prezentat cazul a doi boieri ai lui Neagoe Basarab, Varlaam şi Ioasaf, călugăriţi la mânăstirea din Curtea de Argeş. Acolo se găseşte o frumoasă icoană cu aceşti sfinţi protectori ai celor doi boieri, precum şi o piatră de mormânt care a aparţinut unuia dintre ei. Sigur, cercetarea ne-a fost facilitată de publicaţiile pe această temă ale lui Dan Zamfirescu.

G.C. : O altă problemă care te-a preocupat în contextul cărţii pe care o discutăm, Pavel Chihaia, se leagă de Renaştere şi de reflexele Renaşterii în Ţara Românească. Nu s-a subliniat îndeajuns că umanismul, Renaşterea literară şi artistică a Europei occidentale, fundată pe o nouă concepţie a omului, a valorii şi a destinului lui, a pătruns şi în Europa orientală, unde a produs reputaţi oameni de litere. Se cunosc centrele umaniste din Transilvania, cum ar fi, de pildă, episcopia de la Oradea, începând cu episcopul Scolari, unde există o colonie florentină, răspândind idei renascentiste, care a fost studiată, precum şi curtea episcopiei de la Alba Iulia, unde era episcop un nepot al lui Matei Corvin, Vladislav Gereb. Nu acelaşi lucru se poate spune despre Renaşterea din Ţările Române. În această privinţă, îmi pare că aduci o contribuţie originală, definind trei *renaşteri româneşti*, prezentând două dintre ele. Două *renaşteri* care înseamnă momente de mari transformări în mentalitatea culturală din Ţara Românească şi prefigurează Renaşterea românească de sincronizare politică cu Europa din anul 1848. Îndeosebi, te apleci asupra perioadei de tranziţie dintre domnia lui Neagoe Basarab şi Radu de la Afumaţi, apoi asupra epocii cuprinzând ultimii ani ai domniei lui Matei Basarab. Mi se pare că aici aduci o contribuţie interesantă, atunci când arăţi în chip argumentat existenţa unei toleranţe neaşteptate pe care cultura românească a timpului, puternic ancorată până atunci în tradiţia ortodoxă, o arată unei viziuni noi, de tip occidental.

P.Ch. : Aş vrea, în primul rând, să arăt că termenul de „renaştere", pe care îl folosesc în studiile legate de Ţările Române, nu acoperă accepţiunea occidentală, nefiind vorba de o revalorificare a monumentelor antice, de deschidere geografică şi culturală către noi orizonturi, de o modificare a conceptului de existenţă umană. Prima renaştere la care mă refer, cea de la mijlocul secolului al XVI-lea, vădeşte o îngustare a cercului de referinţe, o concentrare a unor fascicole de largă desfăşurare. E vorba de trecerea de la spiritul ecumenic, răsăritean, panortodox, dominant de la întemeierea Mi-

tropoliei Țării Românești din anul 1359, la preocupările pentru trecutul Țărilor Române și entitatea lor, deci până la ivirea unui spirit istorisit. Ștefan cel are ca și Neagoe Basarab erau autocrați, cum și sunt consemnați în unele manuscrise, deoarece ei reprezentau tradiția imperială bizantină. Biserica lui Neagoe de la Argeș apărea contemporanilor ca o nouă Sfântă Sofie. Neagoe avea ca model pe împăratul Constantin cel Mare, ctitorul de vestite biserici. Literatura care circula, care interesează în timpul lui Neagoe, este cea biblică, Psalmii, Cartea Regilor, apoi cea a Bizanțului, literatura parenetică, de pildă, care a inspirat lui Neagoe *Învățăturile către fiul său Theodosie*. Iată însă că, îndată după moartea lui Neagoe, turcii reîncep ofensiva împotriva Europei, se reia lupta pe viață și pe moarte și floarea tineretului cade în aceste încleștări care vor sfârși cu înfrângerea creștinilor de la Mohács, din 1526. Evenimentele sunt atât de vii, de copleșitoare, de hotărâtoare, încât ele apar consemnate pretutindeni, în pomelnice, lângă portrete votive, pe pietre de mormânt, de pildă pe piatra de mormânt a lui Radu de la Afumați, concepută ca o pagină de cronică.

Cea de a doua renaștere are loc în ultimul deceniu a domniei lui Matei Basarab, când constatăm o reală deschidere către valorile europene. Într-un singur deceniu, deci ultimul deceniu al domniei lui Matei Basarab, pot fi constatate la monumente înălțate în acest interval, stiluri care s-au succedat în Occident mai bine de opt secole : gotic, renascentist, baroc. Pe scurt, renașterea de la mijlocul secolului al XVI-lea a pus în lumină evenimente din trecutul țării și a consemnat limba vorbită, limba română ; cea de la mijlocul secolului al XVII-lea a stabilit un dialog cu valorile culturale europene ; în sfârșit, cea de a treia renaștere, cea de la 1848, a marcat emanciparea politică a Țărilor Române.

G.C. : O ultimă temă pe care o pui în discuție, Pavel Chihaia, și pe care încerci să o elucidezi, este aceea a modelelor culturale prevalente în Țara Românească, în special trecerea de la modelele biblice și bizantine la modelele autohtone. Ce ne poți spune în această privință?

P.Ch. : Către mijlocul secolului al XVI-lea, interesul pentru trecutul țării îndreaptă privirile spre „Negru Vodă”, pe care voievodul Pătrășcanu cel Bun îl hotărăște model tatălui său Radu Paisie. Neagoe Basarab, ale cărui înfăptuiri vădesc strălucita sa personalitate, devine, de asemenea un model, preferat nu numai de descendenții familiei sale, dar chiar și de cei ai familiei rivale, a Mihneștilor. Un al treilea model, consemnat ca atare, în scrieri și tablouri votive, a fost Mihai Viteazul. Cele trei modele invocate în Țara Românească

răspund astfel interesului pentru începuturile Țării Românești, pentru cea mai înaltă expresie culturală a acestei țări și pentru năzuința de unire a celor trei provincii surori.

G.C. : Să spunem în încheiere că până acum nu a fost scrisă o istorie exhaustivă a culturii medievale românești, care să însumeze atât literatura, cât și arta, istoria ideilor, învățământul etc., cu legăturile dintre ele și trunchiul lor comun. Mulțumesc, Pavel Chihaia pentru minuția și ingeniozitatea cu care ai analizat anumite aspecte ale culturii românești medievale, deducând unele trăsături specifice ale acesteia, așa cum pot fi găsite în arhitectură, în pictura bisericească și laică, în manuscrise și tipărituri, ajutând, totodată, la înțelegerea unor aspecte mai obscure din trecutul poporului nostru.

P.Ch. : Îți mulțumesc și eu pentru măgulitoarea ta apreciere...

3.
Renaștere și renașteri autohtone

Termenul de Renaștere a fost conceput inițial ca descoperirea valorii înfăptuirilor antice care a favorizat și influențat realizările occidentale din secolul al XV-lea și din prima jumătate a secolului al XVI-lea, Evul Mediu fiind privit ca o lungă noapte a culturii apusene. Dar astăzi conceptul de Renaștere, aplicat la același fenomen de cultură a căpătat un conținut mult mai larg. De fapt, așa cum au arătat învățați ca E. Panofsky, nu a existat o singură Renaștere, ci două : prima legată de curtea lui Carol cel Mare, deci în secolul al VIII-lea, cea de-a doua din secolele XV-XVI. Dar și a doua Renaștere a cunoscut o Protorenaștere ce poate fi constatată în sudul Franței și nordul Italiei încă de la începutul secolului al XIII-lea „care a preluat valorile antice mai mult accidental decât în esență" și care s-a manifestat mai cu seamă ca o aspirație către monumentalitate. Prin urmare, se poate afirma că au existat trei epoci de înfăptuiri renascentiste separate de cursul firesc al Evului Mediu. Această precizare ne ajută să înțelegem de ce atunci când ne referim la o renaștere românească nu vom considera o singură epocă ci mai multe, fiecare acoperind un anumit aspect relevat al evoluției spiritualității autohtone.

Poporul român, aparținând zonei de cultură rămasă în linii mari fidele tradiției bizantine, nu a cunoscut Renașterea în accepțiunea

Occidentului, implicat într-un fertil proces de reevaluare a modelelor antice, ceea ce poate duce la prejudecata că imobilitatea social-politică a lungului ev-mediu românesc a acoperit și evoluția culturii sau ceea ce numim în prezent cu un termen cuprinzător, a mentalităților. Această înrădăcinată și involuntară prejudecată apare de pildă atunci când nu se face nici o distincție între profilul spiritual al lui Mircea cel Bătrân și cel al lui Mihai Viteazul, ceea ce, trebuie să o spunem din capul locului, este o mare greșeală. De fapt, cei care îi aseamănă reducându-i la un fel de portret-robot al voievozilor români („luptători viteji contra turcilor"), îi sărăcesc, ignorându-le celelalte calități majore și trăsăturile specifice ale epocilor lor foarte diferite.

În evoluția mentalităților din cele trei mari provincii românești, cu un itinerar viu și semnificativ, meritând a fi observat și enunțat (tocmai pentru a risipi prejudecata unei existențe statice a spiritualității românești, de altfel imposibilă în măsura în care se află legată de un organism în plină mișcare cum este cel al unei societăți), există anumite aspecte și schimbări de unghi relevante. Mentalitățile noi din Evul Mediu românesc, care au înlăturat pe cele vechi sau numai le-au dominat, nu au generat curente artistice de amploarea celor apusene ci au dat un alt curs gândirii și viziunii autohtone despre lume. Importanța lor, hotărâtoare pentru precizarea evoluției spiritualității românești medievale, legată de cea modernă și, desigur, de cea contemporană, au îndemnat la o serie de cercetări.

În ultima noastră lucrare *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească* am subliniat faptul că – asemeni Renașterii occidentale – au existat în Țara Românească trei epoci de schimbări semnificative ale mentalităților, prima fiind la mijlocul secolului al XVI-lea, a doua la mijlocul secolului următor, iar cea de-a treia la 1848, aceasta din urmă general admisă.

Prima renaștere românească poate fi privită în succesiunea a două domnii ale căror trăsături ne apar în mod evident contrastante, cea a lui Neagoe Basarab și Radu de la Afumați, din prima jumătate a secolului al XVI-lea, când o schimbare fundamentală are loc în mentalitatea cărturarilor din Țara Românească. Dacă Neagoe Basarab a dăruit acea capodoperă literară a evului-mediu românesc *Învățăturile către fiul său Theodosie*, pornind de la metodele parenice bizantine, vădind prin întreaga sa activitate năzuința de a fi privit ca protectorul și păstrătorul tradițiilor lumii ortodox-orientale, succesorul său, Radu de la Afumați, angajat în lupte nimicitoare pentru apărarea țării și a valorilor creștine, favorizează apariția primei cronici a Țării Românești. În fruntea acestei cronici, redactorul anonim consemnează pe descălecătorul „Negru Vodă", alcătuire

cărturărească, umbră a unui întemeietor necesar copiat după voievodul Dragoş al cronicilor moldoveneşti, acesta din urmă atestat de documente. Comparând pietrele funerare ale lui Neagoe Basarab şi Radu de la Afumaţi, constatăm că în vreme ce prima prezintă un caracter exclusiv religios, atât în inscripţie cât şi în figuraţie, cea de-a două relevă o altă viziune, dominată desigur tot de un ideal creştin (crucea înscrisă deasupra siluetei călăreţului) dar mărturisind de asemenea înfăptuiri şi evenimente pământeşti legate de destinul Ţării Româneşti, de victoria împotriva păgânilor în bătălii nimicitoare. Simbolurile şi textul referitoare la destinul ceresc al voievozilor defuncţi au fost înlocuite de evocarea înfruntărilor cu puterea semilunei. Pentru întâia oară întâlnim în figuraţia pietrelor de mormânt un om în viaţă şi într-o acţiune războinică – voievodul este înfăţişat în activităţile sale terestre şi nu evocat în faţa Judecăţii dumnezeeşti.

Este o schimbare fundamentală a mentalităţii care poate fi dedusă şi din inscripţia aflată sub portretul aceluiaşi Radu de la Afumaţi şi a doamnei sale Roxana din biserica lui Neagoe din Curtea de Argeş, precum şi din lungul şir al numelor „boierilor tăiaţi de agareni" (de turci) din pomelnic – o cotitură asemănătoare aceleia din Apus, când, aşa cum arăta G. Duby, simbolurilor reînvierii sau reprezentărilor de gisanţi le iau locul, la începuturile Renaşterii, chipurile de cavaleri în activitatea lor pământească, aceea de luptă, cum ar fi cele ale lui Can Grande della Scala, din Verona şi cel al lui Bernabo Visconti din Milano. Referinţa este la intervalul trăit, indiferent de durata lui, nu la cel postum, şi eroul îşi are imortalizată ipostaza de pământean, nu aceea perenă din lumea cerească. Desigur constatăm o profundă deosebire între cei doi condotieri italieni care năzuiau spre propria îmbogăţire şi voievodul de la Dunăre, luptător pentru libertatea unui continent întreg, dar îndrăzneala de a reprezenta viaţa pământească este aceeaşi la toate aceste sculpturi funerare.

Alături de tendinţa din vremea domniei lui Radu de la Afumaţi de a consemna luptele şi evenimentele contemporane, se adaugă interesul pentru figurile voievozilor anteriori. Este adevărat că în cronica lui găsim mai degrabă urmele decolorate ale unor conflicte interne. Voievozii se succed nominal, cu hieratismul portretelor din camera mormintelor dar negurile trecutului încep a fi risipite – este oricum un prim pas – şi chipurile domnilor se conturează treptat. Şi în Moldova sfârşitului primei jumătăţi a secolului al XVI-lea se petrecuseră prefaceri importante de mentalitate relevate cu profundă înţelegere de N. Iorga. Savantul observă că, atunci când este înfrânt,

Petru Rareş afirmă că a fost biruit din voinţa lui Dumnezeu, aceasta pentru a tăgădui meritul regelui polon victorios. Dar, spre deosebire de tatăl său, Ştefan cel Mare, Petru Rareş ne lasă să înţelegem că lupta pe care o porneşte, ca şi victoria, i se datoresc. Constantin cel Mare apare prin pana lui Constantin Manasse, cronicarul cucernic, şi ca un cuceritor de pământuri şi stăpânitor de ţări.

Desigur, în vremea domniei lui Radu de la Afumaţi nu putem constata un spirit „istorist" în adevăratul înţeles al cuvântului ; el va apare la mijlocul secolului al XVI-lea, când „Negru Vodă" va fi zugrăvit în galeria de portrete a bisericii lui Neagoe. Pe la 1525 nu se evocă atât trecutul ci se consemnează prezentul pentru ca urmaşii să şi-l reprezinte cât mai fidel şi să poată judeca dimensiunile faptelor predecesorilor lor : este un fel de „istorism" al prezentului pentru viitor şi nu al trecutului pentru prezent.

Mărturia cea mai semnificativă a acestei schimbări de optică, într-un moment important pentru evoluţia culturii româneşti, poate fi găsită în evoluţia modelelor. Până în secolul al XVI-lea modelele voievozilor Ţării Româneşti se găseau fie în *Biblie* (mai cu seamă psalmistul David, apoi Solomon), fie printre sfinţii militari (Gheorghe, Dimitrie, Theodor Tiron, Theodor Stratilat), fie printre străluciţii împăraţi ai Bizanţului (Justinian, Teodosie cel Tânăr, Constantin cel Mare). Când voievodul Pătraşcu cel Bun hotărî să aleagă un model tatălui său – Radu Paisie – pentru galeria de portrete din biserica lui Neagoe din Argeş, el nu s-a mai îndreptat către modelele ecumenice (biblice sau bizantine) ca predecesorii săi, ci a preluat din cronica scrisă cu un sfert de secol mai devreme pe „Negru Vodă", întemeietorul ţării, al cărui portret se găsea – după cronică – în vechea biserică Sfântul Nicolae Domnesc din Argeş.

Predilecţia pentru chipul lui „Negru Vodă" ne ilustrează o dată mai mult schimbarea radicală în mentalitatea cărturarilor din Ţara Românească : ei priveau altfel cadrul istoric în care se desfăşurau întâmplările din trecut şi evoluau evenimentele vremii lor. Acest cadru nu mai închidea invariabil întreaga lume a ortodoxiei răsăritene, ci se limita la realităţile mai vechi şi prezente ale Ţării Româneşti. Printre aceste realităţi se aflau, bineînţeles, şi limba ţării, literatura şi monumentele. Nu întâmplător, din anul morţii lui Neagoe Basarab (1521) ni s-a păstrat primul document în limba română, Scrisoarea lui Neacşu din Câmpulung. Ne pare relevant faptul că hrisoavele nu mai menţionau începutul de la „facerea lumii" ci „de când s-a întemeiat Ţara Românească". Subliniem faptul că spiritul „istorist" nu considera numai evenimentele şi persoanele deosebite ale societăţii româneşti, ci şi limba, tradiţiile şi spiritul

acestei societăţi. De altfel, Coresi şi înfăptuirile lui vor apare la numai un deceniu după mijlocul secolului al XVI-lea.

O a doua epocă de renaştere românească, vădind o importantă schimbare de mentalitate, ne pare a fi aceea care, un secol mai târziu, acoperă domnia lui Matei Basarab (1632-1654). În acest interval, constatăm o vocaţie puternică pentru noi tipare stilistice în literatură, arhitectură, sculpturi şi artele minore, o treptată detaşare de formele tradiţionale ale Evului Mediu (cu excepţia picturii rămasă fidelă canoanelor bizantine) şi apariţia unor trăsături înrudite cu cele occidentale. Merită a fi subliniat fenomenul cultural, cu totul relevant, că marile curente stilistice goticul, Renaşterea şi barocul, care s-au succedat în Occident în cursul a opt secole, au pătruns simultan în Ţara Românească, mai ales prin intermediul Transilvaniei şi Poloniei, în cele două decenii ale domniei lui Matei Basarab. Atât versiunile emblematice ale lui Udrişte Năsturel, inspirate de barocul polonez, castelul de la Herăşti, în spiritul Renaşterii târzii transilvănene, cât şi pietrele de mormânt ale familiei voievodului, lucrate în stil baroc de sculptorul Elias Nicolai, se integrează perfect în arta epocii, în această vreme de sincretism şi de mari căutări în toate genurile, de deschidere către alte modalităţi de expresie mai apropiate de Occident. Arta occidentală nu mai trebuia să sufere o „bizantinizare" pentru a fi primită de mediul românesc, sculptura în volum nu era necesar să fie tradusă pe o sigură suprafaţă de meşterii autohtoni, ea fusese înţeleasă şi acceptată. Reprezentările de chipuri omeneşti şi cele de animale vădesc şi ele (cu excepţia picturii rămasă fidelă formelor de reprezentare bizantină) o sinteză între occidental şi răsăritean în pas cu vremea. Remarcăm că trăsăturile artistice ale noii mentalităţi se propagă şi sunt cu deosebire solicitate în mediul orăşenesc, unde comerţul, instituţiile, gustul erau mai permeabile acestor forme noi de expresie.

Oraşele sunt acelea unde conştiinţa „istoristă" a secolului precedent îşi găseşte o difuzare mai largă. Sunt traduse şi continuate, circulând în multiple manuscrise, analele slave din secolul al XVI-lea având în fruntea lor pe descălecătorul „Negru Vodă". Pietrele de mormânt şi hrisoavele vechilor voievozi nu mai au valoarea exclusivă a unor dovezi de proprietate ci şi aceea a unor mărturii istorice şi culturale legate de trecutul ţării. Pisaniile şi documentele evocă pe larg înfăptuirile celor din trecut. Pietrele de mormânt, a lui Matei Basarab şi a doamnei Elina, prezintă – fapt semnificativ – o imensă stemă a Ţării Româneşti, decoraţie nefolosită până în această epocă în sculptura funerară din ţările române. Istovirea literelor slavone şi triumful limbii româneşti în tipărituri

către sfârşitul domniei lui Matei Basarab nu se leagă de Reformă sau de vreo altă influenţă străină, ci de acest spirit solidar cu permanenţele româneşti care ajunge să învingă rezistenţa tiparelor de politică culturală slavonizantă a voievodului. Cea de a treia renaştere autohtonă, de la 1848, a urmărit să integreze societatea şi politica românească în viziunea contemporană a democraţiei occidentale. Totodată, scriitorii iau cunoştinţă directă de literatura occidentală iar pictorii folosesc pictura de şevalet, ultimul gen rămas fidel tradiţiei bizantine, orientându-se şi el înspre Apus. Dacă la mijlocul secolului al XVII-lea se stabilesc afinităţi cu valorile occidentale, venite cu întârziere prin intermediul Transilvaniei şi Poloniei, la mijlocul secolului următor aceste legături sunt directe şi contemporane. Spiritul „istorist" se menţine în continuare. Constatăm nu numai o participare largă a cărturarilor la înţelegerea trecutului, dar şi încercarea izbutită a lui Nicolae Bălcescu, principalul erou al mişcării de emancipare, de a alcătui un studiu monografic despre Mihai Viteazul. Merită a fi amintit faptul, subliniat de L.M. Arcade în articolul *O istorie prea străină*, că aşa cum Tocqueville, în Franţa anului 1848 „nu putea să uite spiritul religiei", tot astfel „progresistul" Bălcescu scria că „Istoria merge pe drumul pe care-l arată degetul lui Dumnezeu". Prin urmare, prima renaştere din Ţara Românească, de la mijlocul secolului al XVI-lea, vădeşte trecerea de la interesul pentru cultura ecumenică ortodox-orientală, la înclinarea pentru valorile etapelor autohtone, româneşti, de dezvoltare. Cea de a doua renaştere, de la mijlocul secolului al XVII-lea, prezintă tendinţa de receptare a formelor stilistice occidentale. În sfârşit, cea de a treia renaştere, de la 1848, şi-a propus să asume în mod direct cuceririle sociale şi politice contemporane din Apus.

Putem afirma că fiecare dintre aceste renaşteri îmbogăţesc cuceririle celor precedente. Trăsăturile spiritului „istorist" se modifică de asemenea, rămânând totuşi o permanenţă la fel de preţioasă ca şi conştiinţa de sine a neamului.

4.
Religie şi cultură la români

Nicolae Stroescu, Părintele Viorel Mehedinţu, Pavel Chihaia

Nicolae Stroescu : Titlul ar putea părea prea pretenţios şi de aceea aş face unele precizări şi delimitări dintru început. Nù putem decât să deschidem o discuţie care ar fi bine să fie continuată, şi mai ales, continuată în ţară. Nu încercăm deci decât o contribuţie mică la umplerea unui mare gol. Despre relaţia dintre religie, dintre creştinism, dintre Biserica noastră şi cultură s-ar putea spune foarte multe lucruri. Noi, prin forţa lucrurilor, ne vom limita să urmărim, cât de cât, etapele principale, precum şi anumite momente esenţiale şi personalităţi importante pe drumul dezvoltării acestei relaţii, acestei întrepătrunderi foarte intime.

Am invitat la această discuţie pe Pavel Chihaia, care este istoric al culturii, al mentalităţilor şi pe părintele Viorel Mehedinţu, care a studiat şi a trăit acest aspect, atât la nivelul ştiinţific, inclusiv un doctorat în teologie la Heidelberg, cât şi ca preot activ în diaspora românească.

Întrucât te-ai ocupat îndelung cu problemele conexe preocupării noastre centrale de astăzi, cred, Pavel Chihaia, că ar fi bine să te întreb cum proiectezi discuţia pe care urmează să o purtăm?

Pavel Chihaia : Este, aşa cum ai spus, Nicolae Stânişoară, o discuţie cu deschideri foarte largi, aş spune chiar vaste, în ceea ce priveşte raportul dintre cultură şi religie. Acest raport se poate urmări în literatură, în arte, în artele minore, în filosofie ş.a. Noi însă, acum, vom căuta să lămurim unele aspecte cu caracter mai general. Mi-aş permite să încep discuţia pe marginea publicării cu mulţi ani în urmă, a *Istoriei literaturii române*, vol.I, de către Editura Academiei Române. Cu prilejul apariţiei acestei cărţi, profesorul Alexandru Dima, profesorul G. Călinescu şi Dan Zamfirescu au adus o serie de reproşuri pe care le considerăm îndreptăţite.

În primul rând, această carte, aşa cum s-a arătat, nu a atins problema genezei principalelor forme de cultură şi literatură veche.

Adică nu a arătat care este leagănul culturii şi literaturii medievale româneşti.

În al doilea rând, ea nu precizează etapele prin care a trecut literatura şi arta românească. Spun şi arta românească, pentru că această istorie a literaturii medievale române aminteşte foarte puţin sau aproape de loc, de evoluţia altor aspecte ale culturii. Ea se limitează să prezinte o mult prea vastă introducere a literaturii populare, considerând-o că premerge cronologic literaturii culte, şi nu aminteşte aproape de loc de paralelismul dintre literatură, artă, artele minore, evoluţia ideilor – ceea ce numim astăzi cu un termen mai general „mentalitate". Deci se ocupă aproape în exclusivitate de problemele literaturii vechi. Or, după părerea noastră, aceasta sărăceşte într-un fel posibilităţile de interpretare ale genului literar, dacă nu îl compari şi cu arta, cu învăţământul, cu artele minore. Pentru că toate aceste discipline, toate aceste aspecte ale culturii se limpezesc prin studiul reciproc şi îşi aduc completări foarte interesante. Cine studiază, de exemplu, în exclusivitate arta din timpul lui Neagoe, ignorând literatura din vremea sa, adică *Învăţăturile către fiul său Theodosie*, scrierea lui Gavriil Protul, hrisoavele, ş.a.m.d., nu are o viziune de ansamblu asupra culturii şi spiritualităţii din vremea lui Neagoe. Acest lucru este valabil şi pentru întreaga evoluţie a culturii româneşti.

N.S. : Deci aş spune, cu toate că nu am citit *Istoria literaturii române*, vol.I, din felul în care ai prezentat obiecţiile care s-au adus, că este luat prea puţin în consideraţie aspectul genetic şi, pe de altă parte, aspectul interdependenţei dintre diversele forţe majore de manifestare.

P.Ch. : Şi, totodată, evoluţia, aspectul evolutiv.

N.S. : Tocmai. Pentru că din acestea două, din geneză şi interdependenţă, se poate deduce cu uşurinţă şi înţelege mai adânc evoluţia. Consider că într-adevăr drumul acesta, accentuat expozitiv şi slab pe linia evolutivă a problematicii, este incomplet. Aş vrea să-l întreb însă pe părintele Mehedinţu dacă împărtăşeşte punctul acesta de vedere.

Părintele Viorel Mehedinţu : Mie mi se pare că prezentarea începuturilor literaturii româneşti, fără considerarea contribuţiei substanţiale pe care a adus-o Biserica în această privinţă, este lipsită propriu zis de cauzele, de considerarea complexă a elementelor care au dus la formarea, la închegarea literaturii româneşti. Începutul literaturii româneşti nu poate fi să fie văzut în afara contribuţiei pe care au adus-o oamenii Bisericii. Noi ştim cu toţii că limba şi literatura română s-au născut propriu-zis în tinda bisericii.

N.S. : Este o precizare importantă, venită din partea teologului, dar şi a omului de cultură românească. Cred că, după aceste preliminarii, am putea face pasul decisiv, rugându-l şi de data aceasta pe Pavel Chihaia să ne prezinte cum vede el această geneză şi interdependenţă care nu fusese prea bine luată în considerare în lucrarea pe care el a amintit-o.

P.Ch. : Îmi voi permite să emit opinia că au existat trei faze, trei etape caracteristice pentru cultura românească veche, în care sunt însumate atât literatura, cât şi, cum am spus adineaori, *mentalitatea*. Iniţial există o fază ecumenică şi mă refer, ca început, la întemeierea statelor române. Noi considerăm evul mediu românesc propriu-zis, nu ceea ce se numeşte protoromânismul, adică ceea ce premerge întemeierea ţărilor româneşti, pentru că acolo sunt alte probleme şi alte aspecte. Ne delimităm deci discuţia, prima discuţie, la intervalul de la întemeierea ţărilor române, până la mijlocul secolului al XVII-lea.

N.S. : Urmând ca perioada modernă s-o abordăm, aşa cum deja am sugerat, într-o discuţie care va avea loc mai târziu.

P.Ch. : Exact. În această primă etapă, între întemeierea ţărilor româneşti şi mijlocul secolului la XVII-lea, eu aş distinge trei faze : faza ecumenică, între întemeierea Mitropoliei Ţării Româneşti din 1359 şi sfârşitul domniei lui Neagoe Basarab din 1521 ; o fază de cultivare a limbii române şi de conturare a trăsăturilor caracteristice ale artei româneşti între domnia lui Radu de la Afumaţi, deci 1521, şi primul sfert al secolului al XVII-lea ; şi, în sfârşit, a treia fază, care ar corespunde unei a doua renaşteri româneşti, acoperind al doilea sfert al secolului al XVII-lea, pe care aş caracteriza-o ca o fază de deschidere către valorile occidental-europene, de stabilire a unui dialog cu alte confesiuni creştine europene.

N.S. : Deci, pentru a rezuma, aş spune că în aceste trei faze avem de a face cu diversele cristalizări sau metamorfoze ale aceleiaşi realităţi esenţiale care este ortodoxismul, creştinismul ortodox, mai întâi în faza lui bizantino-slavono-românească, după aceea în întoarcerea lui către propriile lui rădăcini naţionale şi apoi într-o deschidere care înseamnă şi dialogul, mergând chiar la anumite ferestre către creştinismul occidental, rămânând însă ca realitate esenţială, fundamentală, acelaşi ortodoxism de pe meleagurile ţării noastre.

P.Ch. : Exact. În prima fază, cea ecumenică, începuturile literare sunt destul de puţin cunoscute. În orice caz, în comparaţie cu vestigiile artistice care ni s-au păstrat din vremea primilor Basarabi, avem monumente de literatură mai puţin grăitoare, mai puţin însemnate, mai puţin elocvente. Va trebui să vină domnia lui

Neagoe Basarab, ca să putem să vorbim de o mare capodoperă românească – așa cum s-a arătat în ultima vreme – *Învățăturile către fiul său Theodosie.*

Deci începuturile culturii românești, cu o coloratură exclusiv ortodoxă, ecumenică, poate fi ilustrată mai cu seamă prin monumentele de arhitectură și de pictură. Aș aminti în primul rând biserica Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, cu trăsături care amintesc de monumentele din Serbia Macedoneană, după cum arată Răzvan Theodorescu, mai precis din Salonicul grecesc, localitatea unde a trăit și a predicat Grigore Palamas, predicatorul acelui curent al isihasmului care a învins în secolul al XIV-lea. Totodată, în Moldova, avem Biserica Sf. Treime din Siret, ale cărei rădăcini pot fi găsite în Serbia, ca și ale bisericii mânăstiri Cozia.

V.M. : Este o mișcare monastică inițiată, cum s-a spus, de Grigore Palamas, cu caracter mistic, transcendental, cu reguli de trăire religioasă profundă. Grigore Palamas distingea între ființa dumnezeiască și lucrările dumnezeiești, adică noi nu intrăm niciodată în legătură cu ființa dumnezeiască, care este absolut transcendentă, ci numai cu lucrările dumnezeiești, cu acele „energaia", cum li se spune pe grecește. Această concepție stă la baza curentului acesta monastic isihast.

N.S. : Deci s-ar putea spune că era o contrapondere la un fel de tendință raționalistă, aristotelică, a creștinismului apusean, aici accentuându-se latura contemplativă și mistică. Curentul respectiv, doctrina și metoda meditativă respectivă trăiește până în zilele noastre la Muntele Athos și în toată creștinătatea răsăriteană sub o formă subtilă de abordare a transcendenței fără tendințe instrumentaliste sau raționaliste.

V.M. : Este foarte adevărat ce spuneți, pentru că Grigore Palamas și-a dezvoltat învățătura într-un dialog mai mult polemic cu Balaam, care era, se știe, raționalist de tendință aristoteliană. Eu aș vrea să mai fac o completare atunci când este vorba de faza primă, numită ecumenică. Dumneavoastră vă referiți în această perioadă, numai la un ecumenism cultural, nu și la un ecumenism propriu zis, religios...

N.S. : Confesional, să zicem.

V.M. : ...Confesional. S-ar putea vorbi și în această privință de un ecumenism mai mult de caracter interortodox, în sensul că mulți din domnitorii români au tipărit în tiparnițele lor cărți în limba slavonă nu numai pentru țările române, dar și pentru țările sud-dunărene, care pe vremea aceea căzuseră sub stăpânirea turcească.

N.S. : Deci ar fi o completare a ceea ce deja s-a spus și s-a sugerat, că însăși existența limbii slavone, ca limbă liturgică,

reprezenta un element ecumenic în sânul acestui ortodoxism, aşa cum se afla el pe meleagurile noastre. Dar părintele Mehedinţu subliniază şi o altă formă de ecumenism interortodox, la care au participat românii de atunci prin promovarea unor tipărituri în limbi şi locuri care depăşeau frontierele răspândirii şi organizărilor lor iniţiale politice.

V.M. : Se ştie despre cultura bizantină că a pătruns în spaţiul ţărilor româneşti prin intermediul sud-slav, prin traducerile în limba slavă, dar nu au pătruns numai scrierile cu caracter teologic şi religios, ci şi o serie de scrieri cu caracter literar. Copiştii noştri au copiat multe scrieri bizantine şi cu caracter literar poetic, aşa că nu putem restrânge perioada aceasta numai la creaţii literare produse în spaţiul românesc, ci şi la un dialog cu creaţiile literare bizantine, care au pătruns în spaţiul nostru prin intermediul sud-slavilor, prin intermediul limbii slavone.

N.S. : Fără a intra în amănunte, poate că ne întâlnim aici şi cu elementul universalist, care există în ortodoxism, coexistând perfect cu celălalt al întoarcerii şi potenţării rădăcinilor naţionale proprii.

P.Ch. : Mă refeream la cele mai importante monumente de arhitectură şi pictură românească cu rădăcinile fie în Serbia Macedoneană, cum e biserica Nicolae Domnesc, de exemplu, care are modelul la Salonic, fie la Cruşevăţ sau Ravaniţa în Serbia medievală, cum este biserica mânăstirii Cozia. Pictura de la Nicolae Domnesc a fost realizată de aceiaşi meşteri care au lucrat biserica Chora, în prezent Kahrié-Djami din Constantinopol, al cărei ctitor a fost Theodor Metohites şi care este reprezentat, ca şi Nicolae Alexandru, în genunchi, oferind modelul bisericii lui Iisus.

Deci, în istoria artei constatăm aceeaşi ecumenicitate care există în această circulaţie a scrierilor de care vorbea părintele Mehedinţu şi care are şi un alt aspect : aspectul acestui patronaj religios pe care l-au reprezentat ţările române de-a lungul secolelor pentru toate ţările sud-dunărene, până la independenţa lor de sub turci, deci până către sfârşitul secolului al XIX-lea, până la 1877. Acest patronaj se purta pe mai multe planuri. În primul rând, prin acele războaie încadrate în ceea ce se numeşte „cruciadele târzii europene", la care românii au participat şi pentru care s-au jertfit, ceea ce în linii mari este cam ignorat aici în vest, rolul nostru de dig împotriva acestor răutăţi venite din sud. Pe de altă parte, acest rol cultural de susţinere a flăcării iredentei religioase şi naţionale pentru ţările din sud.

După ce am arătat sorgintea ecumenică a artei româneşti, pentru că suntem la capitolul genezei culturii româneşti...

N.S. : Ecumenică interortodoxă!...

P.Ch. : ... interortodoxă, mi-aş permite să arăt că, deşi nu avem monumente literare de mai mare amploare pentru secolul al XIV-lea şi prima jumătate a secolului al XV-lea, totuşi anumite elemente literare ne permit să constatăm acest spirit ecumenic şi totodată faptul că scriitorii noştri îşi luau ca modele autori bizantini. Deoarece această evoluţie a modelelor de care m-am ocupat într-o lucrare a mea, este foarte grăitoare pentru mentalitatea, pentru spiritul, pentru coordonatele spirituale din ţările române dintr-o epocă sau alta. În această fază, ecumenică, modelele sunt din Biblie, cum am spus, şi din istoria Bizanţului. Constantin cel Mare este unul din modelele voievozilor şi boierilor din ţările române, apoi Justinian, care a ridicat Sf. Sofia. Neagoe este în permanenţă comparat cu Justinian, iar biserica lui Neagoe de la Argeş, cum a arătat Dan Zamfirescu, a avut un rol asemănător cu cel pe care l-a avut Sf. Sofia pentru lumea bizantină a secolului al XIV-lea. Este interesant că împăraţii bizantini se numeau pe ei înşăşi „noi Davizi şi noi Solomoni". Deci este un fel de tradiţie care se continuă de la împăraţii din Biblie, la împăraţii bizantini şi la voievozii Ţării Româneşti. Nu degeaba Nicolae Iorga şi-a intitulat una din cele mai frumoase cărţi *Bizanţ după Bizanţ*; ţările române au reprezentat o continuare a Bizanţului şi a patronajului religios şi artistic pentru lumea sud-est europeană.

N.S. : Deci vedem aici persistenţa unui gen de arhetipuri religios--istorice, care au jucat un rol atât de mare şi au dinamizat istoria, atât politică şi militară, cât şi culturală, în cele două principate.

P.Ch. : Într-adevăr, şi voi da un citat dintr-un hrisov al lui Mircea ce Bătrân, din jurul anului 1400, care compensează lipsa unor opere literare de mare întindere. Este vorba de începutul unui hrisov, care pe greceşte se numea *parerga*, şi în care este vorba de modelul lui Mircea cel Bătrân, care este David, autorul *Psaltirii*. Spune aşa în acest hrisov, dăruit mânăstirii Cozia, în jurul anului 1400 : „Râvnind să urmez vechilor împăraţi şi domni, care cele lumeşti le-au cârmuit cu pace, binefaceri şi s-au învrednicit de împărăţia cerurilor, de acestea amintindu-şi domnia mea şi de cuvântul lui David, proroc şi împărat, care spune «Fericiţi cei cărora li s-au iertat fărădelegile şi cărora păcatele li s-au acoperit!»" Iar în continuare, hrisovul reproduce partea de început a psalmului următor : „Cum doreşte un cerb izvoarele de apă, aşa te doreşte sufletul meu pe Tine, Dumnezeule!" Urmarea acestui psalm, ne sugerează sărbătoarea târnosirii bisericii de la Cozia într-o atmosferă de somptuozitate bizantină. Citez : „Mi-aduc aminte cum mergeam, înconjurat de mulţime, şi cum înaintam în fruntea ei spre Casa lui Dumnezeu, în mijlocul strigătelor de bucurie şi mulţumire ale unei

mulţimi în sărbătoare". Deci, iată, o legătură foarte strânsă între spiritualitatea bizantină, ortodox-bizantină, şi spiritualitatea românească. Aceste începuturi de hrisov, care au fost studiate în special de profesorul Gheorghe Mihăilă, sunt mici capodopere literare, scrise bineînţeles în limba slavonă. Iată deci, ecumenicitate, şi pe plan artistic, şi pe plan literar, şi pe plan de mentalitate. Voievozii, boierii şi cărturarii ţărilor române făceau un trup comun cu întreaga ortodoxie răsăriteană. Iar excelenţa acestei ecumenicităţi, ilustrarea ei într-un mod, fără exagerare, genial, se petrece în timpul domniei lui Neagoe Basarab, când se ridică această excepţional de frumoasă biserică a mânăstirii din Curtea de Argeş şi când voievodul însuşi, fără posibilitate de tăgadă, scrie *Învăţăturile către fiul său Theodosie.*

V.M. : În aceste învăţături se reia ideea monarhică de drept divin în sfaturile pe care el le dă fiului său Theodosie. El are, cum spuneaţi, modelele acestea mari, face legătura cu Constantin cel Mare şi cu figurile de împăraţi din istoria biblică, conferind monarhiei şi un drept divin.

N.S. : Suntem martorii rolului de motor puternic pe care l-a jucat spiritualitatea creştină, pe toate laturile : politic, istoric, cultural. Noi ne-am aplecat mai mult atenţia asupra aspectului cultural : literatură şi artă. Ce poţi să ne spui în continuare asupra unor momente de cristalizare sau de expresie deosebită a acestei dinamici interioare, care este creştină, venită din partea Bisericii, aşa cum trăia ea în acea primă fază?

P.Ch. : Aş cita, aşa cum am spus, exemplul excepţional al lui Neagoe Basarab, care în *Învăţăturile către fiul său Theodosie* are ca modele, nu numai *Învăţăturile lui Vasile Macedoneanul către fiul său Leon* sau *De administrando imperio* a lui Constantin Porfirogenetul, ci o serie de scrieri religioase, ceea ce a determinat chiar pe D.Russo şi pe P.P. Panaitescu, ce au fost adversarii autenticităţii *Învăţăturilor lui Neagoe...*

N.S. : Adică au contestat autenticitatea...

P.Ch. : ... – au contestat, da – să afirme că *Învăţăturile...* sunt scrise de un călugăr la mijlocul secolului al XVII-lea, caracterul lor religios fiind atât de puternic. Pentru că sunt citate din *Biblie,* din *Cartea regilor,* din cartea a doua a *Cronicilor,* este citată *Umilinţa lui Simion cel Nou, Scara lui Ion Scăraru, Dioptra lui Filip Solitarul* ş.a.m.d. Mai mult, am arătat că un capitol din *Învăţături* este o omilie pe care Neagoe însuşi a rostit-o în biserică. Deci voievodul rostea predici credincioşilor în biserică.

N.S. : Este vechea concepţie monarhică, ce nu se va şterge niciodată.

P.Ch. : Într-adevăr.

N.S. : Continuând şi o tradiţie sacerdotală.

P.Ch. : Da, în lumea bizantină. Acest lucru dăinuieşte până târziu, pentru că Paul de Alep ne relatează că, la încoronarea sa, Mihnea al III-lea (care succede lui Şerban Cârnul), s-a uns ca voievod, ca împăraţii bizantini, după protocolul bizantin. Şi Paul de Alep este uimit de acest fast şi de aceste trăsături atât de apropiate de lumea bizantină.

N.S. : Să nu uităm că aici era vorba de rezistenţa – în anumite momente pe viaţă şi pe moarte – faţă de presiunile imperiului otoman, care reuşise să subjuge ţările din sudul Dunării. Noi eram o insulă care refuza să se predea şi vroia să strălucească mai departe.

P.Ch. : Deci asta este faza ecumenică, faza în care rădăcinile sunt în Bizanţ, în care ortodoxia este peste tot aceeaşi, în care circulaţia valorilor ortodoxe se face pe toată aria balcanică, şi în care noi păstrăm tradiţia ortodoxiei bizantine – mai ales după căderea Constantinopolului, după 1453, când nouă ne revine un rol important în lumea ortodoxă.

N.S. : Te-aş întreba acum ceva despre faza următoare, pe care eu am numit-o a rădăcinilor, traducând felul cum o descriseseşi dumneata.

P.Ch. : Da, într-adevăr, în a doua fază constatăm o primă renaştere românească, în care începe să se dezvolte simţul istoriografiei, interesul pentru trecutul Ţării Româneşti şi al Moldovei, pe de o parte, şi, pe de altă parte, încep să apară scrieri româneşti şi, ceea ce este foarte important, apar şi tipărituri româneşti. E adevărat că aceste tipărituri, aşa cum a arătat Aron Densuşianu – împotriva opiniei lui Iorga că husiţii au fost cei care au determinat primele traduceri româneşti – au la bază o influenţă luterană şi nu husită. Dar faptul nu are importanţă. Important este că cel care a tradus, Coresi adică , a fost convins de utilitatea naţională – am putea spune – a limbii române pentru poporul român, pentru marea majoritate a românilor. El menţionează în *Tetraevanghelul* românesc că a scris în româneşte „să fie popilor româneşti să înţeleagă". Deci iată cum Biserica vine în întâmpinarea unor necesităţi spirituale ale momentului; un preot, cum a fost Coresi, apoi alţi preoţi care au tradus în continuare cărţi în româneşte, deci în Biserică s-a produs această deschidere către limba română.

V.M. : Aş vrea numai să precizez că începuturile tipăriturilor în limba română nu se datoresc prea mult influenţelor husită şi luterană, cum s-a crezut multă vreme, ci corespund propriu zis necesităţilor

interne ale poporului român de a avea cărţi tipărite în limba română, aşa cum se vorbea de multă vreme limba română. Se ştie că şi în manuscrisele slave, care s-au găsit pe teritoriul ţării noastre, există intercalate în ele o mulţime de cuvinte româneşti, ceea ce denotă că poporul simţea de mult nevoia să aibă cărţi de slujbă, cărţi bisericeşti în limba vorbită de el. Cu aceasta vreau să spun că nu atât influenţa exterioară, husită sau luterană, a contribuit la apariţia primelor tipărituri în limba română, ci necesitatea internă simţită de tot poporul român.

P.Ch. : Este interesant că această epocă a traducerilor este însoţită, cum am spus, şi de o fervoare pentru trecutul românesc, pentru rădăcinile poporului român. În al doilea sfert al secolului al XVI-lea, se naşte prima operă de istoriografie românească, istoria lui Radu de la Afumaţi, care – după cum am arătat – a avut ca model o istorie asemănătoare moldovenească. Deci apar primele scrieri în limba română şi se conturează şi un stil arhitectonic cu trăsături româneşti, adică se topesc aceste influenţe, care veneau din Serbia medievală, din Constantinopol ş.a.m.d., într-o formulă creatoare, arhitecturală moldovenească sau românească. În ceea ce priveşte pictura, pictura rămâne aceeaşi, tributară Bizanţului, până la sfârşitul secolului al XVIII-lea.

N.S. : Pentru a putea duce, oarecum, la capăt capitolul acesta pe care ni l-am propus, să trecem la faza pe care ai numit-o de „deschidere către valorile occidentale europene". Dacă părintele Mehedinţu are de făcut o precizare, îi dăm cuvântul.

V.M. : Începuturile literaturii române, fie că este vorba de proză, fie că este vorba de poezie, se datorează unor mari figuri de mitropoliţi cărturari din ţările româneşti. Este vorba în primul rând de mitropolitul Varlaam al Moldovei, din secolul al XVII-lea, care a păstorit în timpul domniei lui Vasile Lupu. Sub Vasile Lupu, Biserica a ajuns la o mare strălucire, asemănătoare cu cea din timpul lui Ştefan cel Mare. S-a înfiinţat prima tipografie în Moldova. Se cunosc legăturile lui cu mitropolitul Kievului, Petru Movilă, de provenienţă românească, şi aş vrea să atrag atenţia asupra unei lucrări monumentale a literaturii româneşti, asupra *Cazaniei* lui Varlaam, o lucrare de dimensiuni, cum am spus, monumentale, de peste o mie de pagini, ilustrată cu gravuri foarte frumoase, care fac din ea şi o lucrare de mare caracter artistic. La introducerea acestei *Cazanii*, Vasile Lupu scrie *Cuvânt împreună către toată semenţia românească pretutindenea ce se află pravoslavnici într-această limbă*. Şi Varlaam completează „dintru cât s-a îndurat Dumnezeu, dintru mila Sa de ne-a dăruit, dăruim şi noi acest dar limbii româneşti,

carte pre limbă românească, întâi de laudă lui Dumnezeu, după aceea de învăţătură şi de folos sufletelor pravoslavnicilor". Ea s-a răspândit în toate ţinuturile româneşti, contribuind în felul acesta la dezvoltarea unei limbi literare. A fost comparată cu semnificaţia literară pe care a avut-o *Biblia* lui Luther : tot la fel se spune că aceeaşi influenţă literară a avut şi *Cazania* mitropolitului Varlaam.

În afară de acesta, se mai poate vorbi de o serie întreagă de mitropoliţi cărturari, cum au fost Teofil şi Ştefan din Ţara Românească, mitropoliţii Ugro-Vlahiei, care au contribuit şi ei la introducerea limbii române în Biserică. Am putea numi în acelaşi timp şi pe mitropolitul Ştefan din Transilvania, sub îndrumarea căruia s-a tipărit *Noul Testament* în 1648, în care este vorba de dezvoltarea unei limbi literare unitare române. Se cunoaşte comparaţia, citez : „Bine ştim că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sunt buni care umblă în toate ţările, aşea şi cuvintele acelea sunt bune care le înţeleg toţi". După un dicton latin : *Verba valent, sicut numi.*

O altă figură bisericească este mitropolitul Dosoftei al Moldovei, cu binecunoscuta lui *Psaltire* în versuri. El a tradus-o întâi în proză şi după aceea a versificat-o. El pune prin aceasta temeiul prozei româneşti de mai târziu, continuată cu atât succes de Mihai Eminescu.

N.S. : Aş propune să spunem două cuvinte şi despre Antim Ivireanul, acest om minunat, care cu toate că nu era de origine română, ci venea de prin părţile Caucazului, a jucat un rol atât de viu în limba românească a timpului. Este un exemplu al rolului pe care îl poate juca spiritualitatea creştină pe mai multe planuri. Acest om, în cadrul acestei intercomunicări creştine, a acestei ecumenicităţi superioare interortodoxe, a reuşit să se identifice în aşa măsură cu profunzimile mediului cultural românesc, încât a devenit un creator în limba română. În sensul acesta, mi-aş permite acum să citez în finalul discuţiei noastre câteva pasaje dintr-o laudă a Sfintei Fecioare scrisă de Antim Ivireanul : „Aleasă este cu adevărat ca soarele, pentru că este încununată cu toate razele darurilor dumnezeieşti şi străluceşte mai vârtos întru celelalte lumini ale Ceriului. Aleasă este şi frumoasă ca Luna, pentru că cu această lumină atinge celelalte stele şi pentru marea şi minunata strălucire de toate şiragurile stelelor celor de taină se cinsteşte ca o împărătească. Aleasă este ca revărsatul zorilor, pentru că ea a gonit noaptea şi toată întunecimea păcatului şi a adus în lume ziua cea purtătoare de viaţă. Aleasă este că este izvor, care cu curgerile cereştilor bunătăţi adapă Sfânta Biserică şi tot sufletul creştinesc. Aleasă este că este chiparos, carele cu înălţime covârşeşte Cerurile şi pentru mirosul cel din fire

s-au arătat departe de toată stricăciunea. Aleasă este că este crin, că măcar de-au şi născut între mărăcinii nenorocirii cei deobşte ea nu şi-au pierdut niciodată podoaba albiciunii." Şi la sfârşit acest pasaj : „Este o grădină, din care au ieşit floarea cea nevestejită şi o fântână pecetluită din care au curs izvorul vieţii, Hristos."

5.
Activitatea lui Mircea Eliade la Cercul *Eranos* din Ascona

Masă rotundă la cenaclul *Apoziţia* (München)

Nicolae Stroescu : Vom începe programul dând citire interviului luat de Pavel Chihaia directorului cercului *Eranos* pe locurile unde cândva Mircea Eliade a participat la discuţii de importanţă europeană, am putea spune mondială. Vreau să mulţumesc lui Ştefan Pisoschi, care va citi răspunsurile domnului Rudolf Ritsema. Interviul lui Pavel Chihaia îl propunem ca nucleu al comentariilor cercului *Apoziţia* în legătură cu activitatea lui Mircea Eliade la *Eranos.*

Pavel Chihaia : Îndreptându-mă de la Ascona, din Elveţia italiană (Tessin/Ticino), pe şoseaua îngustă, tăiată între dealul stâncos şi ţărmul abrupt al lacului Maggiore, către faimosul cerc *Eranos*, frecventat timp îndelungat de Carl Gustav Jung şi Mircea Eliade, mi-am amintit de rândurile acestuia din urmă, de la 16 iulie 1959, în legătură cu întemeietoarea cercului, Olga Froebe, marcată de boala care avea să o răpună în scurtă vreme : „Pentru prima dată după zece ani, descoperind lacul Maggiore printre arbori şi vile, nu am mai simţit această indefinită beatitudine, sentimentul că acest loc este pentru mine sacru şi mă face fericit."

Când am ajuns în casa a cărei uşă Mircea Eliade o deschisese de atâtea ori şi am privit apele lacului şi insula Brissago oglindindu-se într-o lume de vis, mi-am evocat bucuria mărturisită de mai multe ori în memoriile sale.

După cum spune Henry Corbin în *Eranos Jahrbücher* din anul 1957, închinat „Omului şi timpului", faptul că oameni de ştiinţă, reprezentând specialităţile cele mai diferite vin în fiecare an la cercul *Eranos* este relevant pentru ţelurile acestui cerc. Grija fiecărui

conferenţiar este de a prezenta ceea ce îi pare esenţial pentru fiinţa omenească, pornind de la cunoaşterea de sine. Ei nu au intenţia de a valorifica pe deplin toate cunoştinţele omeneşti, proiectându-le pe fondul valorilor permanente, eterne. Ceea ce interesează în cea mai mare măsură centrul şi pe auditorii lui este imaginea de sine, descoperită de om în propriu-i univers.

Pentru *Eranos*, spune în continuare Henry Corbin, faptul cel mai important, primul şi ultimul, evenimentul iniţial şi cel din urmă, sunt persoanele, fără de care nu s-ar produce nicicând evenimentele. Trebuie deci acceptată hermeneutica individului uman prin care se pot explica toate lucrurile. Prezenţa sa determină o anumită constelaţie a lucrurilor. El vine în contrast cu anonimatul, depersonalizarea, abdicarea de la voinţa umană înaintea reţelei dialectice pe care o prezintă tentativa de socializare a conştiinţelor. „Cercul *Eranos*", afirmă Henry Corbin, „este împotriva socializării ştiinţifice, materialiste şi atee". Structura *Eranos*-ului, după cei care i-au definit ţelurile, nu prezintă rezultate condiţionate de legile epocii, nici de entuziasme la modă, ci de singurele sale norme interioare. De aceea, chiar cei ce nu mai sunt, nu încetează de a fi prezenţi la *Eranos*.

Pe de altă parte, Mircea Eliade, în prefaţa la *Spiritual Disciplines*, tipărită de Fundaţia Bollingen în 1960, arată că cei ce conferenţiază la *Eranos* sunt mai ales psihologii adâncimilor, orientaliştii şi etnologii interesaţi de istoria religiilor. Putem compara descoperirea inconştientului cu descoperirile maritime din timpul Renaşterii şi descoperirile astronomice posibile prin invenţia telescopului, deoarece fiecare din aceste descoperiri au adus lumină într-o lume care nici măcar nu era bănuită înainte. Jung este cel care a început explorarea comorilor imemoriale, a miturilor, simbolurilor, imaginilor umanităţii arhaice... Interesul pentru disciplinele spirituale şi tehnicile mistice – în special acelea, puţin studiate, ale Orientului şi lumii primitive – a constituit, încă de la început o trăsătură caracteristică pentru *Eranos*. Disciplinele spirituale şi tehnicile mistice constituie documente susceptibile de a releva o dimensiune a existenţei umane aproape uitată sau complet desfigurată în societăţile moderne.

Vasile Iliescu : Am primit recent din partea editurii L'Herne cartea lui Mircea Eliade *L'Inde,* retipărită la Paris. O recomand fiecăruia dintre dumneavoastră ; este o lucrare extrem de interesantă, constituită din mai multe fragmente. Mi s-a părut cu totul remarcabil dialogul lui Mircea Eliade cu Rabindranath Tagore. Ştim cu toţii că între 1928 şi 1931, Mircea Eliade şi-a petrecut viaţa în India, ducând chiar vreo nouă, zece luni o viaţă de schimnic în grote,

alături de alţi reprezentanţi ai religiei hindu. În această perioadă are loc discuţia cu Rabindranath Tagore. Iată unul din răspunsurile pe care învăţatul indian i le-a dat lui Mircea Eliade : „Mă întrebai ieri seară ce poate India să vă înveţe pe voi, occidentalii. Ei bine, India vă poate învăţa cum să trăiţi, cum să vă opuneţi morţii, sclerozei, dogmatismului definitivului, rigidităţii spiritului, morţii inteligenţei şi vieţii interioare. Iată ce India poate dărui Occidentului superb şi mortuar. India poate revela Europei nu un adevăr, ci o cale pe care noi mergem de patru mii de ani. India vă poate învăţa că viaţa spirituală este bucurie, că este voluptate şi dans, uneori tumultuos şi sălbatec, ca ploile din Bengal, alteori de o bucurie calmă şi elevată, precum vârfurile Himalaiei".

N.S. : Aş dori să fac o precizare în legătură cu Carl Gustav Jung, deoarece Pavel Chihaia l-a amintit în prefaţa interviului de la *Eranos* şi desigur va mai fi vorba despre acest savant.

P.Ch. : Desigur.

N.S. : În evoluţia psihologiei moderne a profunzimilor, după ce Sigmund Freud reuşise să pună în valoare mecanismele inconştientului care produc anumite deformări sau maladii psihice ori organice – interpretarea visului juca un rol foarte mare în depistarea bolii respective şi poate în prospectarea unui tratament – Jung, la început un fel de tovarăş de drum cu Freud, s-a despărţit în mod hotărât de acesta. În interpretarea lui Jung, inconştientul nu putea fi privit ca un fenomen pur individual, ci ca o realitate profundă, numită de el „inconştient colectiv". Acest inconştient se sustrage regulilor individuale, vine din negura timpurilor, este o substanţă ancestrală, în care se găsesc fundamentele vieţii, atât organice, deoarece funcţionalitatea organelor noastre este dirijată de un sistem care până la urmă scapă controlului material, cât şi psihice, deoarece viaţa noastră sufletească este inspirată de arhetipuri, de forme eterne care nu se schimbă şi care apar din când în când în vise sau în momentele de elevaţie în artă, muzică, filosofie, în gândire în general. Deci Carl Gustav Jung a fost pentru Mircea Eliade un partener de dialog de importanţă majoră deoarece concepţiile lor se întâlneau. Mircea Eliade a revalorificat, la cel mai înalt nivel, rolul mitului ; pentru el, ca şi pentru Jung, mitul nu înseamnă ficţiune, ci răspunsuri ale fiinţei umane date marilor probleme ale existenţei sale în cosmos. Răspunsuri care nu pot fi date considerând doar individul în sine. La Jung, inconştientul, denumit de el „colectiv", pentru a depăşi variaţiunile individuale, este locul în care, după el, divinul se inserează în universul nostru, deoarece ultimele rădăcini ale inconştientului sunt transcendente. Ele scapă oricărui control şi oricărui fel

de ideologie şi, de aceea, orice fel de sistem totalitar se va izbi până la urmă de aceste izvoare ultime, în locul de inserţie al divinului în universul uman, pe canalul acestui inconştient colectiv.

P.Ch. : Deci putem sublinia încă o dată ceea ce spunea Henry Corbin despre cercul *Eranos*, că el este „împotriva socializării ştiinţifice materialiste şi atee".

Vom reproduce acum dialogul care a avut loc la Eranos cu domnul Rudolf Ritsema în ziua de 1 aprilie 1989.

Pavel Chihaia : Mult stimate domnule Rudolf Ritsema, vă mulţumim că aţi avut amabilitatea să ne daţi un interviu. Sunteţi de multă vreme director al cenţrului *Eranos*. Publicaţia cercului, *Eranos Jahrbücher*, are o reputaţie internaţională. Nu voi începe totuşi cu ea, ci cu simposioanele ale căror rezultate sunt publicate în acest anuar. Deoarece fiecare simposion îşi propune o temă, îmi închipui că această temă este fixată cu mult înainte.

Rudolf Ritsema : Sunt director al acestei fundaţii de la moartea doamnei Olga Froebe, care a întemeiat cercul în 1933. Sunt director din anul 1962, de altfel singurul care mă aflu aici tot anul. Programul nostru se alcătuieşte de la un an la altul prin discuţii informative între cei mai apropiaţi, care ne-au vizitat adesea, care au conferenţiat aici de mai multe ori.

P.Ch. : Deci nu există teme propuse cu mulţi ani înainte pentru materialele care apar în *Eranos Jahrbücher!*

R.R. : Întotdeauna s-au fixat teme de la un an la altul, nu înainte. Făcând planuri cu mult înainte, nu mai corespund momentului. Spiritul este în veşnică mişcare. Desigur, aceasta comportă şi inconveniente, deoarece mulţi profesori au activitatea planificată pe ani întregi.

P.Ch. : Foarte mulţi din colaboratorii dumneavoastră au nume de înaltă reputaţie ştiinţifică.

R.R. : Am fost totdeauna interesaţi să invităm intelectuali, savanţi, care au şi un mesaj de împărtăşit.

P.Ch. : Şi un fel de charism...

R.R. : Un charism, desigur Mircea Eliade este un exemplu excelent. El a fost un savant, dar totodată un om care a comunicat un adevăr propriu.

P.Ch. : Mi-aş permite să vă rog să vorbim despre fundaţia *Eranos*, frecventată de Carl Gustav Jung, Mircea Eliade şi atâţia învăţaţi.

R.R. : Intenţia noastră, a doamnei Olga Froebe şi a mea personal, a fost de a pune în lumină tot ceea ce este în legătură cu persoana umană în integralitatea ei.

P.Ch. : Cuvântul *Eranos* vine din greceşte, nu?

R.R. : Un cuvânt grec rar, a cărui semnificaţie este că într-o reuniune fiecare aduce contribuţia sa, în mod egal. În Platon, se spune undeva, despre cineva care vrea să joace primul rol : „Nu este un *Eranos*!" Întotdeauna, în primii ani ai cercului, Carl Gustav Jung, deşi a fost o puternică personalitate, ţinea să fie la rând cu ceilalţi şi nu centrul discuţiilor. De aceea, masa rotundă de pe terasă, în jurul căreia ne reunim, are mare importanţă.

N.S. : În ceea ce priveşte semnificaţia cuvântului *Eranos*, el mai înseamnă la greci şi participarea tuturor membrilor unui grup sau ai unei asociaţii pentru ca împreună să contribuie la eliberarea din închisoare a unui condamnat. Deci fiecare din ei trebuia să contribuie la realizarea unui scop final care, în acest caz, era eliberarea cuiva. Fiecare trebuia să participe, în felul său, la o operă comună.

Matei Chihaia : Un sens al cuvântului este „a mânca împreună", „a lua masa împreună".

N.S. : Să nu uităm că şi în creştinism „agapé" înseamnă tot „masă comună", care dă denumirea modului, tipului de iubire creştină, care este intercomunicare, comuniune, înţelegerea celor care se adună pentru ţeluri înalte.

P.Ch. : În memoriile sale, Mircea Eliade menţionează cercul *Eranos* şi casa alăturată „Gabrielle" unde a revenit şi unde a redactat unele din studiile şi lucrările sale literare. El precizează chiar că în luna iulie 1955 a scris în casa „Gabrielle" *Fiica căpitanului*, iar la 12 iulie 1959, *La ţigănci*. Îmi închipui că Jung a lucrat şi el aici.

V.I. : Citind amintirile lui Mircea Eliade *Fragmente de jurnal*, constat într-adevăr că el aminteşte adesea de apartamentul care îi era rezervat la *Eranos* şi consemnează tot felul de amănunte în legătură cu viaţa sa de acolo. Sunt însă surprins că nu dă nici un fel de detaliu în legătură cu conţinutul acestor reuniuni. Probabil că el considera relevant materialul publicat în *Eranos Jahrbücher*, anuar care aduce lumini noi în legătură cu activitatea lui Mircea Eliade.

N.S. : În facultăţile de filosofie germane – este cazul celei de la München şi, cred, şi al altora – se găsesc în întregime volumele groase care sunt aceste *Eranos Jahrbücher*, la uzuale, la îndemâna cercetătorilor. Întrega colecţie este considerată, după cum se vede, o lucrare importantă.

R.R. : Jung a venit la *Eranos* încă de la întemeierea cercului, în 1933.

P.Ch. : Când l-aţi cunoscut pe Mircea Eliade?

R.R. : În 1956, când am participat pentru întâia oară la conferinţele de la *Eranos*. Olga Froebe îmi vorbise mult de el şi, desigur, îi citisem cărţile. Am fost foarte legat de Mircea Eliade.

P.Ch. : El locuia, îmi pare, o lună pe an aici, în Ascona.

R.R. : Venea pentru mai multe săptămâni. Locuia în casa de alături, „Gabrielle", unde se afla piatra cu inscripţia : „Genio loci ignoto" (*Geniul necunoscut al locului*), care a aparţinut de asemenea doamnei Olga Froebe. Apartamentul a fost mai întâi ocupat de Jung, când venea la Ascona, iar mai târziu de Erich Neumann. La etajul superior locuiau domnul şi doamna Eliade sau domnul şi doamna Corbin. Veneau câtva timp înainte de conferinţa din luna august, rămâneau aici şi lucrau.

P.Ch. : Deoarece ne-am propus o desfăşurare liberă a acestei discuţii, mi-aş permite să vă întreb : ce aţi înţelege sub „geniul necunoscut al locului"? Este o piatră sculptată în stil antic pe care se află inscripţia. Cam ce a vrut să spună cel care – bineînţeles la cererea doamnei Froebe sau a lui Jung – a săpat această inscripţie? Este oare o referire la inconştientul îndepărtat al popoarelor primitive care se leagă într-un fel cu ultimele adevăruri? Nu mi-am putut da un răspuns!

N.S. : Un răspuns posibil ar avea în vedere religiile antice, în care existau zeităţi ale locurilor.

P.Ch. : Te referi la atriumul roman?

N.S. : Nu, nu este vorba de o zeitate a casei!

V.I. : Este vorba de panteism. De o zeitate a pământului.

N.S. : De o zeitate a locului, într-adevăr. După cum în religiile pe care noi le numim arhaice (câteodată „primitive", în trufia noastră modernă), fiecare copac, fiecare luminiş trecea drept cuibul unei zeităţi. Fiecare peisaj, fiecare unitate de peisaj avea un duh al ei. Teistic. Heraclit spunea că lumea este plină de zei. Pentru oamenii acelei perioade, lumea era străbătută de prezenţe supraumane – şi, probabil, pe undeva aveau dreptate – deci nici peisajul nu putea fi mort. Dacă vrem să extindem discuţia, fără a intra în amănunte, s-ar putea spune că, de exemplu, o interpretare ca aceea a lui Blaga, care a căutat să găsească spaţiul mioritic, să îi găsească sufletul, este, după cum se vede, inspirată de o veche intuiţie care se manifestă în religia aceasta străveche, care probabil se înfrăţeşte cu marile religii ale trecutului. Aceeaşi intuiţie apare acum sub formă filosofică la Blaga, care spune că peisajul are un suflet. Spaţiul românesc, cu urcuşurile şi coborâşurile lui, pe care îl transpune în formula „spaţiul mioritic", plaiul, este o traducere a acestei intuiţii mai vechi. În istoria culturilor se poate observa acest fenomen de reînviere a unei intuiţii îndepărtată în timp. Evoluţia se face pe un fel de spirală (nu după legile false ale marxiştilor), o spirală care nu se pierde nicicând urcând spre planuri tot mai înalte. Blaga nu încearcă să deducă

psihologia românilor din conformaţia reliefului, ci scrie că acest popor şi-a ales, probabil, „spaţiul mioritic" încă de la începutul veacurilor.

P.Ch. : Domnul Titu Popescu a prezentat cu multă fineţe în cel de al doilea număr al revistei *Observator* cartea *Eonul dogmatic* a lui Lucian Blaga (prima parte din *Trilogia cunoaşterii*), apărută recent într-o ediţie la Paris. Aveţi ceva de adăugat în legătură cu fondul comun al intuiţiilor din care a apărut şi teoria „spaţiului mioritic"?

Titu Popescu : Desigur. Dar rămâne să văd dacă problemele care mă interesează nu capătă contur sau chiar soluţii pe parcursul discuţiei.

V.I. : Aş mai adăuga ceva despre aceste zeităţi ale pădurilor, pomilor. Să nu uităm că mitologia germană este plină de aceşti gnomi, aceste mici făpturi, aceşti pitici ai locurilor. Există o întreagă ţesătură de legende. Se poate interpreta şi aşa.

Ion Tânjală : Când a fost pusă piatra?

P.Ch. : În 1933, odată cu întemeierea cercului. E aşezată între doi copaci, pe terasa casei *Gabrielle*, la marginea lacului Maggiore.

Silvestru Popescu : Îmi pare firească inscripţia „Genio loci ignoto". Este vorba de un duh, de o putere care se deosebeşte de spirit. Spiritul îşi trage energia din duh, acest izvor care îi dă forţa necesară să acţioneze şi a se realiza ca atare. Duhul se aseamănă cu visul pe care nu îl putem percepe decât în somn, când pătrundem într-un alt spaţiu, în alt univers. De unde vine acest duh? Este o altă energie decât voinţa care ne stă la îndemână. Este ştiut din medicină că un om căruia i se întrerup visele, în momentul în care acestea îi apar în somn, îşi pierde energia. Această metodă este folosită şi în anchetele judiciare pentru a-l aduce pe individ în situaţia de a nu mai putea reacţiona.

N.S. : În continuarea relatării dumneavoastră aş spune că există mişcări specifice ale ochilor omului adormit, înregistrate în laborator, putându-se deduce momentul în care el începe să viseze. Dacă în acest moment este trezit brusc, apoi din nou lăsat să doarmă şi iarăşi deşteptat – aceasta de mai multe ori – i se scalpează visul şi apar tulburări psihice grave, într-un timp foarte scurt. Aceasta ar fi o dovadă că excluderea visului înseamnă distrugerea vieţii sufleteşti.

P.Ch. : Eschil se întreabă undeva dacă adevărata noastră existenţă nu se desfăşoară în lumea visului, iar viaţa din timpul zilei nu este decât o amăgire, o umbră a celeilalte.

S.P. : Chiar alegerea clădirii cercului *Eranos* nu a fost făcută întâmplător. Este probabil un loc bântuit de puteri tainice, unde cărturarii pot obţine acea energie din adâncuri de care au nevoie

pentru creativitatea spiritului lor, de acel duh de care vorbeam. Probabil o concentrare a energiei evocată şi în *Biblie* atunci când se subliniază cum puterea divină înfăptuieşte prin fiinţa omenească.

M.Ch. : Revin la opinia domnului dr. Iliescu. La germani existau locuri sfinţite care erau totodată locuri de adunare. Piatra cu inscripţia „Genio loci ignoto" se găseşte exact în locul de adunare a celor de la *Eranos*. Îmi pare important, de asemenea, că ea este sculptată în forma unui altar.

Şt. Pisoschi : Am citit cu ani în urmă o poezie a lui Eminescu despre mare. El nu cunoştea acest peisaj deoarece de abia la sfârşitul vieţii este invitat de către un prieten la ţărmul mării – cum aflăm dintr-o scrisoare a sa către Veronica Micle. Dar marea descrisă în scrisoare nu are nimic cu aceea din poezie : bineînţeles că ultima este mult mai frumoasă şi, totodată, mai veridică. Deci el întâlnise marea în alt context decât cel real, mai important decât confruntarea cu ea pe planul aşa numit al realităţii. Se poate urmări lunga filieră a existenţei până la stadiul de piatră. Cred că în consensul discuţiilor purtate de dumneavoastră mai trebuie amintită şi experienţa spiritualiştilor care comunică despre trecerea din stadiul de fiinţă perceptibilă în altceva. Cred că rugăciunile noastre vădesc, de fapt, dorinţa de unire cu universul prin puterea acestui duh, de care vorbea domnul Silvestru Popescu. Repetând o rugăciune atât de cunoscută cum este *Tatăl nostru* şi cuvintele „fie voia Ta, facă-se voia Ta", m-am gândit la înţelesul lor. Noi oamenii avem ambiţia să credem adesea că tot ceea ce gândim sau realizăm ne aparţine. Este o ambiţie care ne trădează de cele mai multe ori deoarece nu numai conştientul este stăpân pe convingerile sau actele noastre... Dar să continuăm interviul pe care domnul Pavel Chihaia l-a luat domnului Ritsema la cercul *Eranos*.

P.Ch. : Îmi închipui că invitaţii de la *Eranos* făceau şi plimbări în acest loc minunat.

R.R. : Desigur. Dar Mircea Eliade era un om în perpetuă efervescenţă intelectuală. Dacă aminteai, întâmplător, de copiii schimbaţi, el replica : „În Kamciatka se procedează astfel... În Brazilia lucrurile stau astfel...". Ce păcat că nu şi-a putut încheia tratatul de istoria religiilor! De altfel a avut şi momente grele în viaţă. Situaţia de după război, când a venit în Occident, era foarte dificilă. Mizeria din Franţa... Şi apoi el nu era acceptat.

P.Ch. : Nu era acceptat ca român?

R.R. : Ca străin. Ca non-francez. Nu era cunoscut. Aceasta a venit cu încetul. Cu ajutorul lui Georges Dumézil, a lui Henry Corbin...

P.Ch. : ... şi a lui Jung.

R.R. : Jung nu era cunoscut deloc în Franţa în această epocă. Au fost ani foarte grei. Aici, la *Eranos*, el a găsit oameni care l-au apreciat de la început. Prin colegii de la Bollingen Foundation, care a susţinut *Eranos*-ul, el a găsit la Chicago o poziţie demnă de capacitatea şi nivelul său.

P.Ch. : Mircea Eliade a scris în tinereţe un studiu despre Hasdeu, unul din savanţii români, un spirit enciclopedic cu care avea afinităţi, ca şi cu Giovanni Papini. Opera lui este vastă, începând cu tratatul de istoria religiilor. Totodată a fost un mare romancier. Aţi citit desigur din romanele sale.

R.R. : Pe cele traduse în germană şi în franceză.

P.Ch. : A avut o înclinare spre esoterism..., care este spiritul *Eranos*-ului. Unul din romanele sale foarte cunoscute se intitulează *Secretul doctorului Honigberger*.

R.R. : Este minunat.

P.Ch. : De asemenea *Nuntă în cer*, unde se arată cât de divers cunosc oamenii aceeaşi persoană, dispărând ea însăşi după cortina cu care o înconjoară ceilalţi.

R.R. : I-am scris de mai multe ori entuziasmat după lectura romanelor lui. Ceea ce explică în cărţile ştiinţifice face să trăiască în romane. El iubea cercul *Eranos* şi pentru că exista ceva aici care răspundea furtunilor din forul său interior. Deşi lacul pare calm, ca o oglindă, avem adesea furtuni teribile, care îl puneau pe Mircea Eliade într-o stare în afară de el însuşi.

P.Ch. : Trebuie să vă mărturisesc că nu am înţeles prea bine afirmaţia directorului de la cercul *Eranos*. Poate dr. Iliescu ar putea să ne explice la ce se referă domnul Ritsema când afirmă că, „deşi lacul pare calm ca o oglindă, avem adesea furtuni teribile care puneau pe Mircea Eliade într-o stare afară de el însuşi". Exista un ecou al furtunilor în sufletul lui Mircea Eliade? Asta a vrut să spună?

V.I. : Mircea Eliade părea un om foarte liniştit, blând şi măsurat. În ultima vreme vorbea stins, copleşit de bătrâneţe. L-am cunoscut în 1985, la cenaclul *M. Arcade*. De altfel, prima şi ultima dată când l-am văzut, deoarece după un an a închis ochii. Dar cu toată impresia de om împăcat cu sine însuşi, el îşi aduce mereu învinuiri în cele două volume din *Fragments d'un journal*. Repetă de mai multe ori : „Astăzi am o zi proastă!" „Sunt depresiv!" „N-am scris decât o pagină!". Îşi mărturiseşte adesea în amintirile sale această nelinişte interioară, independentă de evenimentele din afară sau legate de acestea. Nu putea scrie intervale lungi de timp şi repeta : „Gândurile îmi sunt tulburate!" „Trebuie să fac ceva să ies din acest moment greu!" Deci Mircea Eliade nu era un placid aşa cum arăta sau poate voia să pară, ci un lac tulburat de furtuni adânci!

S.P. : L-am citit pe Mircea Eliade în 1975, pe când mă aflam într-o anumită stare psihică, şi am constatat cu acel prilej că el începe o lucrare în mod firesc, apoi nu mai este stăpân pe acţiune şi nu o mai poate controla. Acţiunea se risipeşte într-un univers pe care nu-l mai poate cuprinde.

V.I. : Vă confirm. Tot Eliade mărturiseşte de câteva ori, că nu a ştiut niciodată cum să înceapă, cum să îşi desfăşoare, nici cum să îşi încheie ceea ce a vrut să relateze. Este un lucru evident în scrierile sale care ici şi colo prezintă pasaje supradimensionate, părând în dezarmonie cu restul lucrării. Chiar contururile, bine trasate, se pierd pe alocuri, ca şi firul acţiunii care, totuşi, păstrează o legătură efectivă cu întregul.

S.P. : Este însăşi tendinţa intelectualului de a depăşi această temniţă care este de fapt corpul nostru şi de a ne lăsa absorbiţi în universul din care fiecare dintre noi, ca spirit, facem parte.

Dan Platon : Omul privit ca o creatură nu poate fi încadrat într-o formă precisă, într-un plan foarte riguros. Chipurile din tablouri, de pildă, depăşesc schiţele, unghiurile, liniile care au servit iniţial la proiectarea lor.

P.Ch. : Mircea Eliade v-a vorbit despre moarte în ultimii ani? Aţi avut şi dialoguri personale sau numai profesionale?

R.R. : Un număr de ani el nu a mai venit la *Eranos*. Din 1970 nu ne-a mai vizitat decât în 1982, cu prilejul semicentenarului cercului. Nu mi-a vorbit despre moarte, ci despre cărţile sale apărute între timp, în felul său sincer, vibrant, amical. Ca întotdeauna, a captat pe toţi prin bogăţia şi noutatea ideilor!

P.Ch. : El a murit acum trei ani, în aprilie 1986. Deci ultimii patru ani nu a mai fost la *Eranos*.

R.R. : Când l-am văzut pentru ultima oară, în 1982, era foarte bolnav. Mai cu seamă această teribilă anchiloză a mâinilor, care îi răpea foarte mult timp cu îngrijirea lor...

P.Ch. : Poate dr. Iliescu ne-ar putea spune ceva în legătură cu această boală a lui Mircea Eliade.

V.I. : Când l-am văzut la cenaclul *M. Arcade*, avea într-adevăr mâinile deformate de o poliartrită cronică evolutivă. Nu am înţeles niciodată de ce confraţii medici nu i-au făcut profilaxia la timp, dar cred că şi Eliade a avut un fel de indiferenţă faţă de boală. Ştiu precis că nu s-a îngrijit. De altfel, era un fumător pasionat. În momentul în care i-a apărut o durere toracică persistentă, neinfluenţată de nici un fel de calmant, a fost bănuit de un cancer bronho-pulmonar, dar nu a luat măsurile care s-ar fi cuvenit. Sfârşitul lui a fost în mare parte determinat de o acceptare a soartei, de inserarea în viaţa universului,

poziţie pe care o găsim şi la unele personaje din lucrările literare sau eseurile sale.

P.Ch. : Iertaţi-mă, domnule Ritsema, că vă pun această întrebare. Există un jurnal al cercului *Eranos* sau procese-verbale ale şedinţelor de preparare a sesiunilor sau ceva asemănător? S-ar putea reconstitui prin scrieri, la un moment dat, activitatea cercului?

R.R. : Nu. Nu avem decât volumele *Eranos Jahrbücher*, care au început să apară din 1933 şi care oglindesc adevărata activitate a cercului. Primul studiu al lui Mircea Eliade se află în numărul din 1950.

P.Ch. : Există poate, a existat şi o semnificaţie politică a cercului dumneavoastră? O spun şi în legătură cu faptul că, în prezent, în diferitele părţi ale globului se caută căi de înţelegere. Prin faptul că cercul a reunit profesori din toată lumea, el nu a avut şi un caracter ecumenic, de înţelegere reciprocă a unor concepţii diferite, religioase sau filosofice?

R.R. : Nu a existat o doctrină politică la *Eranos*, dar desigur, contactul dintre savanţi europeni, americani, asiatici – deşi pe plan pur spiritual – a contribuit şi la o înţelegere şi îngăduinţă reciprocă.

P.Ch. : Aveţi o bine stabilită reputaţie internaţională.

R.R. : Sunt informat că publicaţia noastră se află în foarte multe seminarii de filosofie şi teologie.

P.Ch. : Beneficiaţi de ajutoare din partea unei fundaţii?

R.R. : Am avut, în trecut, ajutoare, mai cu seamă din partea fundaţiei americane Bollingen, care ne-a susţinut timp de 20 de ani. În prezent, statul elveţian ne scuteşte doar de impozite. Franţa consideră că preocupările noastre ar trebui să capete un contur francez. Germanii – un contur german. Dar noi vrem să rămânem, cu orice chip, la principiul internaţionalităţii. Trebuie să vă mărturisesc că beneficiem doar de ajutoare particulare. Căutăm mijloace de la un an la altul.

P.Ch. : Ca român, admirând activitatea lui Mircea Eliade, care a lucrat cu strălucite rezultate şi la cercul dumneavoastră, regret această situaţie. Oricum, vă mulţumesc pentru amabilitatea de a ne fi dat acest interviu.

N.S. : Mulţumesc lui Pavel Chihaia că ne-a făcut cunoscut acest interviu luat domnului Rudolf Ritsema, directorul cercului *Eranos*. Cred însă că nu s-au pus toate întrebările. Domnul Titu Popescu a avut intenţia să ridice unele probleme.

T.P. : Este vorba de profilul cercului *Eranos* ca atare. Aţi arătat că oamenii de ştiinţă care îl frecventează sunt preocupaţi, mai cu

seamă de disciplinele spirituale şi tehnicile mistice. Vroiam să vă întreb dacă aceste preocupări au avut în vedere şi aria psihologiei creaţiei, ca un capitol special al acestor tehnici de profunzime.

P.Ch. : Nu ştiu dacă în contextul studiilor de etnologie, etnografie şi istoria religiilor s-au scris şi lucrări privind psihologia creaţiei. Nu am trecut în revistă integral publicaţiile *Eranos*-lui pentru a vă da un răspuns exact.

T.P. : În situaţia în care s-ar fi dezvoltat o preocupare specială pentru psihologia creaţiei ar fi fost oportună în contextul actualelor preocupări de estetică, unde psihologia creaţiei este cam neglijată în favoarea mecanicismului formal, textualist al producerii.

N.S. : Domnul Titu Popescu se referă la o interpretare care nu se lasă tiranizată de formalizarea mecanicistă şi direcţia aceasta este, în orice caz, în spiritul lui Carl Gustav Jung şi Mircea Eliade, tocmai deoarece primul a reabilitat mitul, iar cel de-al doilea a pus în lumină creativitatea nesecată a inconştientului. Desigur că în studiile de la *Eranos* au existat şi interferenţe cu problemele psihologiei creaţiei. Întrebarea domnului Titu Popescu ne apare ca foarte oportună, atât în cadrul discuţiei noastre, cât şi pe plan mai larg.

6.
Nemurire şi decompoziţie în arta Evului Mediu

Nicolae Stroescu, Pavel Chihaia

N.Stroescu : Îl avem astăzi (12.03.1989) ca oaspete în studioul nostru (de la Europa Liberă) pe Pavel Chihaia. Ne-am întâlnit să discutăm cartea sa, care a apărut în 1988, anul trecut deci, în editura Fundaţiei Culturale Române din Madrid, cu ţitlul *Immortalité et décomposition dans l'art du Moyen Age*. Este o carte care a atras atenţia cercurilor de specialitate şi nu numai acestor cercuri, despre care am vrea să schimbăm câteva cuvinte în cadrul acestei emisiuni. În orice caz, nu vom prezenta un rezumat al cărţii. Preferăm să deschidem câteva perspective, să raţinem câteva motive, să schimbăm câteva idei în legătură cu această lucrare, în care Pavel Chihaia arată evoluţia concepţiei despre viaţă şi moarte în civilizaţia occidentală, între secolul al XII-lea şi al XIV-lea, astfel cum se oglindeşte în unele scrieri şi opere de artă ale vremii. Este o evoluţie depinzând de

o serie de factori dominanţi ai epocii respective, în primul rând de Biserică. Pavel Chihaia reuşeşte să ne invetereze în mod magistral mentalitatea şi transformările cavalerilor medievali, o cotitură a înclinărilor lor deschizând o perspectivă spre Renaştere. Dar să intrăm în subiect. Ştiu că tema cărţii dumitale a fost şi cea a tezei de doctorat. Nu ai avut tentaţia să propui un subiect din istoria culturii medievale româneşti, de care te-ai ocupat atâta timp? Ştiu că şi acum eşti preocupat de cultura românească, aşa cum o arată de altfel, şi volumul tipărit cu patru ani în urmă, aici la München.

Pavel Chihaia : Când am ajuns la Paris în 1971 şi am fost primit de către profesorul Louis Grodecki, şeful catedrei de istoria artei medievale de la Sorbonna, i-am propus iniţial un subiect din cultura medievală românească, despre care am scris de altfel, într-una din cărţile mele. Doream să fac o lucrare despre Prerenaşterile româneşti, aceea din al doilea sfert al secolului al XVI-lea şi cea de la mijlocul secolului al XVII-lea.

N.S. : Pus brusc în faţa obligaţiei de a redacta o lucrare de istoria şi cultura Occidentului, nu ţi s-au ivit dificultăţi în legătură cu posibilităţile pe care le aveai atunci?

P.Ch. : Eram dezavantajat faţă de colegii de doctorat din Occident care putuseră călători şi deci cunoaşte monumentele nu numai din fotografii - ceea ce pentru îndeletnicirea noastră este foarte important – care frecventau biblioteci şi arhive, având la îndemână materialele necesare. Am avut însă şi un mare avantaj şi anume faptul că veneam dintr-o ţară a cărei cultură continua tradiţia nobilă a Bizanţului, acest temei din care înflorise şi cultura Occidentului. Studiind originile artei româneşti, putem înţelege mai bine fenomenele culturale ale Evului Mediu timpuriu al Occidentului şi, în general perioada prerenascentistă, percepută mai puţin clar de mulţi cercetători din Vest. Totodată, am avut privilegiul de a avea eminenţi colegi la Institutul de Istoria artei din Bucureşti – amintesc numai pe cei care nu mai sunt, Emil Lăzărescu, Vasile Drăguţ, Ana-Maria Musicescu – precum şi deosebiţi colegi la institutele înrudite, de al căror generos concurs m-am bucurat tot timpul şi cu care am colaborat în mod exemplar. Până la generaţia noastră s-au studiat mai cu seamă relaţiile culturale din Evul Mediu, cu Bizanţul şi lumea slavă. Noi ne-am îndreptat atenţia şi către Occident. Trăsături ale civilizaţiei şi artei occidentale pot fi surprinse în Ţările Române până la invazia otomană (deci până la mijlocul secolului al XV-lea) deşi temeiul cultural a rămas, în mod preponderent, cel răsăritean, apoi constatăm o puternică influenţă a culturii vestice începând cu mijlocul secolului al XVII-lea, cu acea Prerenaştere de care am

amintit mai sus. Curentele occidentale, fie venite pe mare – pe Marea Neagră, pe Adriatica – prin Transilvania, prin Polonia, la un moment dat, mai târziu, chiar prin Rusia, toate aceste curente au dat o coloratură specifică culturii româneşti.

N.S. : Reţin pentru ascultătorii noştri remarca unui specialist despre intercomunicări, câteodată subterane, altădată evidente între Răsăritul şi Apusul Europei. Este vorba de un temei comun şi de aspiraţii proprii dar care se armonizează şi se completează tocmai datorită unei unice rădăcini.

P.Ch. : Civilizaţia noastră veche a fost la unison, până la mijlocul secolului al XV-lea, cu întreaga civilizaţie europeană, iar o serie de opere de artă de mare importanţă prezintă o serie de trăsături comune şi stau la acelaşi nivel valoric cu cele din Vest. Astfel, încât am putut face, în cartea mea cu subiect occidental, analogii extrem de interesante cu opere de artă româneşti sau cu fragmente de literatură veche românească.

N.S. : Acum, să intrăm în concret. Preocupările dumitale, şi, în acelaşi timp, cheie, poate principală, a interpretării, au în vedere monumentele funerare *in transis*, în descompunere. Este vorba de un motiv cu profunde inspiraţii religioase şi etice. Desigur, un astfel de monument trebuie văzut pentru a se declanşa procesul unei atitudini care nu este numai abstractă. Mă întreb cum ai ajuns să te ocupi de aceste monumente funerare, care a fost clipa decisivă?

P.Ch. : Trebuie să mărturisesc că nu am cercetat niciodată aceste monumente funerare aşa numite „în descompunere". Aş utiliza un termen românesc mai expresiv. Aş zice „în risipire". Nu văzusem în viaţa mea, înainte de a vizita localitatea La Sarraz, din Elveţia Romandă, o statuie care să reprezinte pe cel defunct „în risipire".

N.S. : Este vorba de descompunerea biologică!

P.Ch. : Exact!

N.S. : De acest fenomen care are loc sub pământ, scos la lumina soarelui de artistul medieval, în faţa privirilor noastre zguduite, înspăimântate, întrebătoare...

P.Ch. : A fost într-o seară când am ajuns la acest castel din La Sarraz şi am intrat în capela castelului cu Miroslav Lazovic, colegul meu de la Institutul de istoria artei din Geneva. Gândesc că acest monument ciudat şi straniu nu mi-ar fi făcut totuşi o impresie atât de puternică dacă nu aş fi avut o stare sufletească anumită.

N.S. : Am o rugăminte. Pentru ca şi noi să înţelegem surpriza dumitale, ai putea să ne descrii, în câteva cuvinte, acest gisant?

P.Ch. : Este vorba de imaginea sculptată a unui cavaler întins pe o lespede de piatră, în întregime gol şi ros de şerpi şi de broaştele

care îi acoperă porţile trupului, gura şi pântecele. Deci chipul nu i se vede, iar din mâni şi picioare ies şerpi care îl devorează. În contrast cu această brutală reprezentare, familia sa, soţia, fiica şi cei doi fii apar în costume de aparat: fiii, în armuri grele, femeile în veştminte foarte elegante.

N.S. : Deci, pe de-o parte viaţa obişnuită, chiar în plină strălucire, pe de alta, descompunerea, care apare dincolo de acest hotar, acest mister pe care îl numim moarte. Acele animale imunde, şerpii şi broaştele, reprezintă forţele destructive, subterane, care duc la risipire. Bineînţeles că la concepţia şi mentalitatea noastră ecologică din ziua de astăzi, ele ne pot apărea sub o altă lumină. Noi trebuie să ne punem, în această privinţă, în poziţia şi în perspectiva omului de atunci.

P.Ch. : Louis Réau, autorul unui tratat clasic de iconografie, arăta că atât şerpii cât şi broaştele sunt animale considerate adesea în Evul Mediu, infernale. Îţi vorbeam în legătură cu reacţia mea neobişnuită la vederea monumentului din La Sarraz, de un factor psihologic, de care mi-am dat seama mai târziu. Factor psihologic care a determinat pe Emil Cioran să scrie *Précis de décomposition*, iar pe mine să redactez *Immortalité et décomposition dans l'art du Moyen Age*. Îmi pare semnificativ faptul că doi români din Occident au scris cărţi cu titluri asemănătoare. Am meditat, am gândit multă vreme după apariţia cărţii mele că această coincidenţă porneşte de la viaţa noastră, mai ales la început, aici în Occident...

N.S. : Când ţi se accentuează, printre altele, atât simţul vremelniciei, cât şi al forţelor, să zicem, de desfiinţare a stărilor stabile, constituite...

P.Ch. : Este o deconcertare, o dezorientare faţă de ceea ce se întâmplă la exterior, faţă de propria ta realitate. Studiul meu a implicat şi accente confesionale...

N.S. : Cine a citit cartea va trebui să recunoască de asemeni că, în ceea ce priveşte analiza, sistematica acestei cărţi, nicăieri nu se abate de la probitatea ştiinţifică, de la acuitatea raţională, dar, undeva există o vibraţie personală pe care o înţelegem. Înainte de a trece mai departe, am vrea să ştim dacă cercetătorii din Occident nu s-au ocupat şi ei de subiectul acesta. În specificitatea cu care am fost de acord.

P.Ch. : Desigur, mulţi cercetători au dat soluţii diferite, la care am adăugat modesta mea contribuţie. Aceste monumente, reprezentând pe cei defuncţi în risipire, au fost interpretate ca un fel de mărturii ale unor catastrofe, cum a fost ciuma cea neagră, de pildă, de la 1348. Deoarece monumentul din La Sarraz a fost lucrat la

1360, deci la numai câţiva ani diferenţă, s-a interpretat că oamenii, obsedaţi de cadavrele care zăceau pretudindeni în descompunere, au avut tentaţia să le reprezinte. Alţi învăţaţi, de pildă Erwin Panofski sau Kantarowicz consideră că aceste sculpturi au fost inspirate de un principiu juridic. Există şi o interpretare de ordin psihanalitic: Johan Huinzinga susţine că sunt dovada unei refulări psiho-sociologice. Personal, am ajuns la concluzia că este vorba de o tensiune între călugării minoriţi şi clasa cavalerilor.

N.S. : Îmi pare interesantă interpretarea pe care ai dat-o. Trebuie să mărturisesc că auzindu-te enumerând celelalte interpretări, am impresia, încă odată, că explicaţiile care ne pot părea verosimile nu sunt întotdeauna îndeajuns de profunde. Mă refer la cei care se grăbiseră să facă din acest monument un fel de oglindire a unor întâmplări curente, un fel de fotografie a ceea ce văzuseră cu ochii lor. Interpretarea de ordin juridic se situează într-un plan mai abstract. Dumneata ai căutat însă un alt drum. Toate explicaţiile au legitimitatea lor în libertatea cercetării şi a gândirii, dar dumneata nu te-ai mulţumit cu ele şi ai căutat o interpretare în straturi mai întinse şi mai adânci totodată.

P.Ch. : Aici cred că este cazul să subliniez faptul că în cercetările mele şi ale colegilor de la Institutul de istoria artei, Secţia medievală, din Bucureşti, am considerat că trebuie să aprofundăm, în explicaţiile fenomenelor culturale medievale, contextul religios (deşi directivele oficiale erau, bineînţeles, marxiste, materialiste). Deoarece gisantul din La Sarraz se afla într-o biserică, el se insera în universul transcendent al bisericii şi într-o viziune de lume în care factorul religios era dominant. Iată de ce nu m-au mulţumit explicaţiile sociologice, juridice sau psihanalitice, ci am căutat o soluţie care să meargă pe tradiţia medievală, tradiţia unei viziuni creştine.

N.S. : Ai spus că ai determinat un conflict între cavalerie şi ordinele religioase, în special minoriţi. Desigur, asta nu înseamnă că anumite punţi nu au rămas tot timpul intacte. Mentalitatea cavalerească fără un nucleu de etică creştină nu este de conceput!

P.Ch. : Ordinele au fost constituite în vederea eliberării Ierusalimului!

N.S. : Deci nu există nici un fel de îndoială asupra acestui lucru, numai că cele omeneşti au un mers al lor, cu anumite meandre şi intervale de timp în care apar nepotriviri chiar între instituţii sau direcţii care vădesc afinităţi de profunzime. Dumneata te-ai oprit asupra unei tensiuni dintre ordinele călugăreşti şi cavalerie. Nu poţi vorbi ceva mai mult? Deoarece este o temă în acelaşi timp istorică şi religioasă de un interes special pentru noi.

P.Ch. : Studiind retrospectiv fenomenul, am găsit o lucrare, a lui Konrad von Wurtzburg, intitulată *Recompensa lumii* (*Der Werlte lön*), unde este vorba de un cavaler, von Grafenberg care, în momentul chemării clopotelor de vecernie, în loc să se ducă la slujba religioasă, a rămas cufundat în lectura unui roman de dragoste. În acest moment uşa s-a deschis şi i-a apărut înainte o femeie frumoasă, care l-a încântat. Curtenitor ca totdeauna, cavalerul a întrebat-o: „Nobilă doamnă, cum pot să-mi pun la dispoziţia dumneavoastră serviciile?" Ea i-a mărturisit că este „Doamna lumii" (Frau der Welt). S-a întors cu spatele la el şi atunci cavalerul a constatat că toată frumuseţea strălucită era o înşelăciune, deoarece femeia avea spatele plin de şerpi şi de broaşte. Aceeaşi vermină pe care o constatăm şi la monumentele funerare în risipire. Acest manuscris *Recompensa lumii* al lui Konrad von Wurtzburg, ca şi originile poemului din sudul Italiei *Întâlnirea dintre cei trei vii şi cei trei morţi*, de care voi vorbi mai târziu – de altfel ambele au apărut în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, la câteva decenii de la moartea Sfântului Francisc şi întemeierea ordinului său – au constituit punctul de plecare al cercetării mele pentru explicitarea acestei tensiuni între cavaleri şi minoriţi. În realitate, cavalerii, după ce au renunţat la eliberarea Ierusalimului, şi-au văzut rosturile oarecum neclare şi atunci au iniţiat luptele de turnir, interzise de Biserică, au început să scrie şi să citească romane de dragoste, să practice muzica profană, să organizeze mari partide de vânătoare. Şi mai ales să facă curte doamnelor, în loc ca atenţia lor să se îndrepte către Maica Domnului.

N.S. : Aşa numitul „amour courtois", o formă de iubire laică. Ceea ce nu înseamnă că uneori nu lua forme de sublimare care amintesc de iubirea în sens platonician. Dar aceasta este o temă în sine. Oricum, nici aici nu există separări definitive. Aş vrea să ne arăţi cum s-a dezvoltat mai departe această tensiune.

P.Ch. : La sfârşitul secolului al XIII-lea, apare, inspirat de „Doamna lumii", aşa numitul „Prinţul lumii", pe faţadele unor mari catedrale, la Strasbourg, Freiburg-im-Briesgau, Basel. Faptul că în acea vreme, în Italia, tema *Întâlnirii dintre cei trei vii şi cei trei morţi* este folosită de minoriţi în acelaşi scop, exclude de la sine explicaţiile legate de fenomene mult mai târzii, cum a fost ciuma neagră din 1348 sau folosirea la ceremonialul înmormântării regilor Angliei, începând din 1327, a unor manechine care simbolizau aspectul lor necoruptibil. Este foarte interesant că „Prinţul lumii" de pe faţadele catedralelor conduce Fecioarele nebune, adică cele nouă fecioare care au întârziat de la nuntă, în vreme ce Fecioarele înţelepte sunt

conduse de Iisus. „Prinţul lumii", ca şi „Doamna lumii", are înfăţişarea frumoasă dar spatele ros de atributele diavolului. Ordinele cerşetoare considerau că aceşti cavaleri emancipaţi erau animaţi de un spirit demonic care îi împingea să neglijeze îndatoririle religioase pentru a-şi cultiva numai obsesiile laice.

N.S. : Era un fel de avertisment al Bisericii în momentul în care cavalerii se îndepărtau, în mare măsură, de motivaţia religioasă, fără a se rupe întru totul de ea. Nu era posibil şi probabil nu va fi posibil niciodată acolo unde acţiunea este dezinteresată. Se ştie că aceşti cavaleri practicau mai departe ideea acţiunii generoase. Este vorba de iubirea ca scop în sine, nu în sensul egoist şi egocentric, ci în sensul dăruirii de sine, care erà un vechi ideal şi totodată o virtute creştină. Din punctul acesta de vedere anumite valenţe fundamentale erau salvate, dar Biserica avea obiecţii pentru o altă direcţie a acestei iubiri aşa cum se manifesta ea.

P.Ch. : Mulţi cavaleri duceau o existenţă frivolă, neglijându-şi obligaţiile religioase. Pe aceştia Biserica încearcă să îi readucă la altar, la vechile sentimente.

N.S. : Deci ai studiat mărturiile literare şi plastice şi ai urmărit evoluţia mentalităţilor.

P.Ch. : Într-adevăr, am căutat să deduc trăsăturile mentalităţilor din mărturiile artistice, din diferite teme, printre cele mai importante fiind cum am arătat, *Întâlnirea celor trei vii şi trei morţi*, „Prinţul lumii", „Doamna lumii". Această temă a *Întâlnirii celor trei vii şi trei morţi* este importantă şi pentru noi românii, deoarece ea poate fi întâlnită şi în romanul *Varlaam şi Ioasaf.* De altfel, în *Învăţăturile lui Neagoe către fiul său Theodosie* găsim o povestire din Varlaam şi Ioasaf, care se numeşte *Cei trei prieteni,* alăturată de un pasaj din Sfântul Ioan Hrisostom, ceea ce mi-a permis să soluţionez o problemă de cultură occidentală.

N.S. : Dincolo de aceste confluenţe aş vrea să menţionez şi un moment de diferenţiere pe care l-am găsit în cartea dumitale. Spui la un moment dat că în mentalitatea ortodoxă, orientală, păcatul originar nu atârnă atât de greu în balanţă precum în lumea occidentală, unde acest păcat universal şi ancestral a atins, în anumite momente istorice şi de evoluţie a mentalităţilor, forme obsesive. Este o diferenţiere importantă, cred.

P.Ch. : Desigur. Majoritatea gisanţilor din Occident au la picioare un animal, mai adesea un dragon, un leu, un câine, care simbolizează cele necurate de pe pământ. Aceste animale se află la picioare deoarece cei defuncţi depăşesc păcatul şi intră într-o altă sferă. În Ţara Românească (şi în Bulgaria, de altfel), în Biserica

Sfântul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş, există un gisant pe care l-am identificat ca aparţinând voievodului Radu I şi care nu prezintă nici un animal sculptat la picioare. La fel gisantul înfăţişând pe Mateiaş, fiul lui Matei Basarab, din biserica Domnească din Târgovişte. Trebuie să menţionez în trecere că reprezentarea voievodului Radu I, de inspiraţie occidentală, catolică, într-o biserică ortodoxă, arată încă odată, că anumite trăsături întâlnite în mod obişnuit în aria catolică nu trebuie să ne înşele, să considerăm că cei din Ţările Române la care distingem aceste trăsături au fost catolici. Mă refer în special la cartea lui Daniel Barbu, despre pictura secolului al XIV-lea din Ţara Românească, ce a confundat formulele catolice de protocol cu confesiunea propriu zisă a primilor noştri voievozi. Deci lipsa animalelor de la picioarele gisanţilor din ţara noastră arată că nu am fost preocupaţi în permanenţă de păcatul anecestral, care poate da un sens dramatic existenţei noastre pe pământ.

N.C. : În legătură cu monumentele din ţara noastră, dumneata ai prezentat şi Paftaua de la Argeş.

P.Ch. : Este vorba de un cuplu amoros, despărţit de o lebădă, animal considerat lasciv în Evul Mediu. Am considerat că este un monument care poate ilustra admirabil contrastul între strălucirea lumească şi păcatul unei dragoste neaprobate de legile morale, de legile Bisericii.

N.S. : O temă de importanţă majoră în cartea dumitale, şi pentru cercetările de amploare deosebită şi pentru concluziile la care ai ajuns, este tema *Întâlnirii celor trei vii şi cei trei morţi*. Există un itinerar al acestei teme şi suntem interesaţi să luăm cunoştinţă de acest itinerar pentru a ne da seama de confluenţe, de comunicări, de interferenţele care se plămădesc în istoria culturii.

P.Ch. : Cărturarii din Occident au pus în legătură monumentele funerare în risipire în mod exclusiv cu tema *Întâlnirii celor trei vii şi cei trei morţi*. Una din modestele mele contribuţii a fost că, pe lângă această temă, am adăugat – după cum am mai amintit – pe „Doamna lumii", pe „Prinţul lumii" şi o serie de reprezentări de pe obiectele de podoabă. Dar, bineînţeles, *Întâlnirea dintre cei trei vii şi cei trei morţi*, rămâne o temă importantă. Reprezentată atât în literatură, cât şi în frescă şi în miniaturi, legenda înfăţişează trei cavaleri porniţi la vânătore care întâlnesc, pe neaşteptate, trei morţi. În realitate, aceşti trei morţi sunt oglindirea lor dincolo de hotarele vieţii, adică propriile lor cadavre. Această oglindire poate fi întâlnită adesea în Evul Mediu. Oglinda ca mijloc de recunoaştere, ca posibilitate de identificare nu reproducea doar imaginea aflată în faţa

ei, respectiv a chipului omenesc. Oglinda arăta şi existenţa antumă şi postumă a cuiva. Privindu-te în oglindă puteai să îţi contempli existenţa viitoare, ca şi cea trecută. Însuşi cuvântul „spectacol" vine de la „speculum", care înseamnă oglindă. Spectacolul însuşi, spectacolul de teatru este oglindirea activităţilor pământeşti sau a condiţiei umane. Scenele religioase erau reprezentate în interiorul bisericilor prin fresce iar la exterior prin spectacole în faţa portalurilor. Deci, în tema *Întâlnirii dintre cei tei vii şi cei trei morţi* este vorba de trei cavaleri în faţa propriilor cadavre cu care dialoghează. Din aceşti trei cavaleri, unul reprezintă frumuseţea, al doilea bogăţia iar al treilea faptele bune. Sunt cele trei activităţi importante ale existenţei în viziunea medievală. Aceste trei activităţi pot fi găsite în povestea *Cei trei prieteni* din romanul *Varlaam şi Ioasaf*, despre care am amintit că se află şi în *Învăţăturile lui Neagoe către fiul său Theodosie*. Romanul *Varlaam şi Ioasaf* este de origine budistă. Deci punctul de plecare este în Asia. Multe teme europene îşi găsesc izvoarele fie în Asia, fie în Orientul Mijlociu. De aici, temele trec în Bizanţ unde sunt prelucrate adesea de scriitori creştini, apoi în întreaga Europă. În cazul *Întîlnirii dintre cei trei vii şi cei trei morţi* tema a fost preluată din Bizanţ de Regatul celor două Sicilii. De aci, franciscanii au răspândit-o în Italia (în vreme ce în nord popularizau „Doamna lumii" şi „Prinţul lumii"), apoi s-a defăşurat în jerbă în întreaga Europă, în Elveţia, Germania, în Franţa, în Anglia. Este una din temele europene cele mai fertile şi care face pandant celorlalte teme ale morţii, ale normanzilor, pornite din ceţurile scandinave, ajungând în Bretania, unde au generat *Tristan şi Izolda*, apoi în Irlanda, până pe coastele Spaniei.

N.S. : Iată itinerarii spirituale importante. Întâlnirea Răsăritului cu Nordul, rodnice pentru meditaţie dar şi pentru creaţia artistică. Iată puterea acestor sinteze, izvorând din fondul religios al omenirii, comunicând totdeauna fără să se închisteze ca ideologiile. De aici măreţia lor, de aici creativitatea. Pentru că ne apropiem de sfârşit, îmi permit să mărturisesc o reacţie personală: am citit această carte cu un interes şi o vibraţie aparte. Există o aprofundare a unor teme istorice ca instrumentar ştiinţific dar totodată relevând interesul existenţial şi filosofic (cel ce depăşeşte planul istoriei), cu care putem fi confruntaţi şi în contextul civilizaţiei noastre. Având poate un foarte accentuat simţ al vremelniciei putem înţelege mai bine acele momente în care ni se înfăţişează risipirea pământească. Aici aş vrea să fac o precizare: ceea ce am apreciat în cartea dumitale a fost faptul că aprofundând această temă a descompunerii, rezultată dintr-o tensiune, nu o faci într-un mod în care să se uite fundalul

metafizic, al unei transfigurări, dincolo de slăbiciunile şi trecerile pământeşti. Ne dăm seama că cei care au creat, trăind cu intensitate înfăptuirea acestor monumente *in transis* aveau aspiraţia şi poate speranţa că dincolo de risipire există momentul celălalt, final, care nu se poate pierde, al dărniciei divine, care va reconstitui arhetipurile, va învinge descompunerea. În sensul acesta nu apare nicăieri, în cartea dumitale, o disperare definitivă. Mărturisesc o reacţie proprie, a lectorului care nu a urmărit numai analiza istorică, fiind preocupat şi de soarta spirituală a omului de ieri şi de azi. Pavel Chihaia îţi mulţumesc pentru discuţie.

II

RECENZII ŞI INTERPRETĂRI

1.
Două secole de libertate

Se știe că la 5/17 ianuarie 1859 Camera Electivă din Moldova proclamă domn al țării pe colonelul Alexandru Ioan Cuza, iar la 24 ianuarie Camera Electivă munteană alege în unanimitate tot pe Alexandru Ioan Cuza, înfăptuind astfel importantul act al Unirii, cu consecințe atât de rodnice în viața politică, socială și culturală a poporului român.

Deși state multinaționale, ca Turcia – cea mai interesată – și Austria, precum și unele puteri care, din motive egoiste, nu doreau o destabilizare a raportului de forțe din Europa de Est, au încercat să împiedice, apoi să temporizeze această unire, voința moldovenilor și a muntenilor a triumfat și astfel s-au pus bazele României moderne.

Dar nu a trecut decât un secol – numai un secol de libertate a cunoscut tânărul stat – și imperiul rus comunist, mai apăsător și mult mai dominator ca imperiile anterioare a stins speranțele puse de români în viitorul lor, făcând din țara dintre Tisa și Nistru un fel de pașalâc medieval, fără libertăți, fără orizont și fără entitate națională. Încât putem considera că libertatea României nu a reprezentat decât o paranteză între două încercări, două imperii care au înnegurat cerul României – cel otoman care i-a respectat cultura și credința și comunismul, mai apăsător și mai crud ca orice altă ideologie.

Această libertate, limitată din nefericire la hotarele unui singur secol, această conștiință a propriei identități care a dat valori de talia unui Eminescu, Iorga sau Blaga, ne îndeamnă să propunem o paralelă cu o altă epocă de înflorire din istoria poporului român.

Într-adevăr, știm cu toții că Basarab I a pus temeiurile Țării Românești prin lupta din 1330 de la Posada, unde a căpătat independența față de puternicul vecin din nord, regatul ungar. Dar înălțarea Țării Românești la rangul de putere unanim recunoscută, cu un prestigiu cert în lumea balcanică și față de alte țări mai îndepărtate, a fost opera voievodului Nicolae Alexandru, fiul lui Basarab. Nicolae Alexandru a cerut și a obținut de la Constantinopol întemeierea unei mitropolii, a ctitorit frumoasa și majestuoasa biserică – din fericire păstrată până în prezent – din Curtea de Argeș cu hramul

patronului său şi a încurajat comerţul, precum şi dezvoltarea unor importante centre orăşeneşti în Ţara Românească.

Dar după un secol – acelaşi interval de independenţă pe care l-am evocat mai sus în legătură cu actul Unirii – adică în 1453, Constantinopolul este cucerit de turci şi acest eveniment a antrenat prăbuşirea Balcanilor – care au fost din nou cotropiţi după 1945. Dacă între domnia lui Mircea cel Bătrân şi căderea Constantinopolului, voievozi viteji ca Vlad Dracul, Ioan de Hunedoara sau Vlad Ţepeş mai reuşesc să ofere românilor momente de libertate şi să opună rezistenţă pe linia Dunării, încercând – fapt neglijat de istoriografia occidentală – să salveze valorile europene, după prăbuşirea Bizanţului din 1453, stăpânirea otomană reuşeşte să se impună pe lungi intervale.

Propunând acest paralelism – cele două secole de libertate ale poporului român, la începutul existenţei sale şi mai aproape de zilele noastre – am intenţionat să punem în lumină atitudinea şi starea de spirit din cealaltă parte a Europei, a Europei Vestice, neafectată material şi sentimental nici de întunericul otoman, nici de invazia comunistă.

Ce se petrecea în Vest în momentul ocupării Constantinopolului, ce se putea constata acolo după căderea Berlinului din 1945? Şi-a dat seama Occidentul de implicaţiile tragice ale prăbuşirii lumii estice sub impactul celor două puteri iraţionale şi de un exacerbat naţionalism, imperiul otoman şi imperiul comunist?

Fie-ne îngăduit să remarcăm că, imediat după căderea Constantinopolului, se întemeiază la Florenţa, în 1459, faimoasa „Academie platonică" sub auspiciile luminatului Cosimo de Medicis, condusă de umanistul Marsilio Ficino. Marsilio Ficino, printre ai cărui elevi iluştri s-au numărat Marguerite de Navarre, Parcelsus şi John Colet, a tradus dialogurile lui Platon precum şi o parte din *Corpus hermeticum* (conţinând operele neoplatonicilor Profirus, Plotin şi Proclus, precum şi cele atribuite lui Dionisie Areopagitul).

Această activitate vădeşte pe de o parte că tradiţia europeană iniţiată de cultura greacă a putut fi salvată şi că ea a continuat să se dezvolte şi să dea roade – a fost ca o flacără care s-a mutat de pe ruinele Constantinopolului în tot mai înfloritoarea Florenţă, ceea ce în sine reprezintă un fapt extrem de îmbucurător – dar totodată nu ne putem opri să considerăm aceste preocupări, desigur lăudabile, foarte îndepărtate de tragica agonie a Răsăritului. În timp ce turcii înalţă hecatombe în lumea balcanică şi transcarpatică, Cosimo de Medicis protejează şi îndeamnă la creaţie pe cei ce vor pune temeiurile Renaşterii: arhitecţii Brunelleschi şi Michelozzo, sculpto-

rul Donatello, pictori ca Fra Filipo Lippi și Fra Angelico. Lorenzo Ghiberti lucrează ușile de bronz ale Baptisteriului din Florența, iar familia Pitti își construiește faimosul palat – în stilul renașterii florentine. În sfârșit, condotierul Gattamelata își comandă statuia ecvestră în bronz, executată de Donatello, imagine a forței brutale și victorioase – dar, vai, exercitate nu asupra negurei otomane, ci asupra unor neînsemnați adversari locali.

Franța evoluează de asemenea normal, primind dinspre Italia suflul nou al umanismului, ale cărui izvoare porniseră din nefericitul și abandonatul Bizanț. Ludovic al XI-lea, devenit rege, angajează lupta împotriva nobilimii, care se organizează pentru a lupta împotriva dominației regale în „Liga Binelui public”. După bătălia indecisă de la Monthery (1465), Ludovic al XI-lea trebuie să facă unele concesii, lăsând Normandia fratelui său Charles de Berry.

În momentul căderii Constantinopolului, suntem la sfârșitul războiului de 100 de ani, Anglia nemaiposedând pe continent decât portul Calais, și la începutul conflictului (cu un nume ce contrastează prin însuși suavitatea lui cu lupta înverșunată dintre cele două lumi) celor două clanuri, „războiul celor două roze”, între casa Lancaster (având ca emblemă un trandafir roșu) și casa de York (un trandafir alb). Istoria ne spune că Richard de York, ajutat de fratele său vitreg Warwick se revoltă împotriva regelui Henric al VI-lea de Lancaster. Bătut la Saint Albans (1455) apoi la Northampton (1460) și la Towton (1461), Henric al IV-lea a fost în cele din urmă detronat și înlocuit cu Eduard al IV-lea, fiul lui Richard de York. Dar, ulterior, Warwick se ceartă cu Eduard și reîntronează pe Henric al IV-lea în 1470. Aceste shakespeariene, spectaculoase evenimente atrag interesul – trezind desigur și curiozitatea istoricilor – dar știm că de cealaltă parte a Europei nu partide sau fracțiuni ci popoare întregi luptau pentru supraviețuire și pentru salvarea valorilor creștine.

Nu mai insistăm asupra cursului firesc al istoriei vestice în timpul luptelor dintre Bizanț și musulmani. Vom aminti numai că după mijlocul secolului al XV-lea, Europa de Vest se consolează de pierderea celeilalte jumătăți a sale, căpătând gustul explorărilor și cuceririlor coloniale : în Portugalia, de pildă, în timpul prințului Henric Navigatorul, se descoperă Madera, Azorele și insulele Capului Verde.

Faptul că o parte din lumea civilizată – Europa vestică – s-a aflat în afara impactului otoman și a putut să-și continuie netulburată o fericită evoluție, este un fapt pozitiv deoarece ea va rămâne citadela culturii europene. Ne putem imagina ce s-ar fi întâmplat dacă turcii nu ar fi fost opriți la Carpați sau la Viena și ar fi înaintat încă din

secolul al XV-lea, când se prăbuşeşte lumea estică, până la Atlantic sau chiar dincolo de Canalul Mânecii. Ar fi echivalat cu o dispariţie a întregii omeniri în haos. Deci noi suntem fericiţi că, în împrejurările de atunci, măcar o parte a lumii a fost salvată, după cum în prezent avem un sentiment reconfortant că lumea estică se poate alătura temeniciei tradiţiei europene. Dar mărturisim că am fi fost bucuroşi dacă am fi constatat o deplină solidaritate şi la mijlocul secolului al XV-lea şi în deceniul al cincilea din secolul nostru, cu nefericirile lumii răsăritene şi am fi remarcat un efort mai vizibil de a o descătuşa de teamă, de sclavie, de această moarte spirituală la care au condamnat-o Turcia islamică şi Rusia comunistă.

Ca să ducem mai departe paralelismul propus, vom observa că la sfârşitul ultimului război, lumea vestică nu şi-a putut continua cu totul netulburată existenţa, ca după prăbuşirea Bizanţului din 1453. Spectrul larg de arme ucigaşe ale lumii moderne a afectat într-o măsură întreaga omenire. Dar, pe de altă parte, a apărut un nou continent, America, mai ferit de flagelul comunist decât vestul Europei. Ajutorul Americii a fost providenţial şi a permis Europei vestice o redresare grabnică.

În aceşti ani ai redresării nu a putut fi vorba de o izgonire a inamicului tot mai declarat din Est – nimeni nu a ridicat această primejdioasă mănuşă – nimeni nu a îndrăznit să mărturisească sau să deplângă ce se petrecea în Est, deoarece zonele de influenţă fuseseră precis delimitate la Yalta în momente de grea cumpănă şi o parte a lumii civilizate a fost sacrificată pentru ca cealaltă să-i supravieţuiască.

Redresarea Occidentului a avut loc după 1945 cu paşi repezi. De fapt, cele două jumătăţi ale Europei au evoluat în paralel, dar spre direcţii contrare : în vest spre civilizaţie şi progres, iar în est spre barbarie şi întuneric.

În privinţa înfăptuirilor din vest, în momentele de naufragiu ale lumii estice, putem aminti că în 1947 André Gide primeşte premiul Nobel pentru întreaga sa activitate literară. Albert Camus scrie *La Peste*, Jean Paul Sartre *La putain respecteuse*, *Mort sans sépulture* şi ceva mai târziu, în 1948, când ruşii ocupă definitiv România (dar fără nici o legătură cu acest eveniment), *Les mains sales*. Tot atunci Le Corbusier construieşte prima „maşină de locuit" la Marsilia.

În vremea ce sute de mii de oameni cunoşteau drumul lagărelor şi închisorilor, Aldoux Huxley scrie *The Perennial Philosophy*. În Germania de vest se întemeiază faimosul „Grup 47" din care au făcut parte Ingeborg Bachmann, Heinrich Böll şi Gunther Grass. În Italia filmul neo-realist cunoaşte un mare succes cu *Hoţii de biciclete*.

Nici una din înfăptuirile de mai sus şi – din nefericire – nici altele mai târzii, aparţinând Vestului, nu au evocat drama dispariţiei libertăţii în cealaltă jumătate de lume ca şi cum acest lucru ar fi fost de la sine înţeles. El a fost acceptat cu un fatalism revoltător.

Se pare că după dispariţia Uniunii Sovietice, a citadelei comunismului, ţările din Est vor putea renaşte şi cei ce pledează pentru o lume indivizibilă vor avea câştig de cauză.

Se impune tot mai mult adevărul că sclavia unei părţi de lume poate duce la nimicirea întregii civilizaţii. Poate acest argument, dacă nu sentimente de solidaritate umană, să determine în opinia occidentală adoptarea unui alt unghi, din care să se poată vedea şi necesitatea unei vieţi demne pentru popoarele din Răsărit, deci şi pentru poporul român.

2.
Eminescu şi Evul Mediu

S-a spus adesea că înclinarea lui Mihai Eminescu de a cerceta şi prezenta trecutul poporului român a fost o trăsătură tipic romantică. Dar urmărind evoluţia poetului într-o lucrare de admirabilă conştiinciozitate cum este *Opera lui Mihai Eminescu* a lui G. Călinescu observăm că – dincolo de incontestabila influenţă a scriitorilor romantici – poetul şi-a propus, încă din adolescenţă, să înfăptuiască o operă care să reflecte nobleţea, simplitatea şi dorul de independenţă ale naţiei din care făcea parte, să scrie despre originea ei, relevând principiile ei de existenţă şi dăinuire.

De mic a fost atras de scrierile din cronici :... „Să las perdeaua-n jos, la lumina focului să citesc poveşti bătrâne şi să-mi adorm mintea mea de copil... cu istoriile cronicilor colbăite ale tatălui meu" scrie el într-una din primele încercări.

În poema rămasă neterminată *Mira*, mărturiseşte :

Trecutul e în mine şi eu sunt în trecut,
Precum trăieşte cerul în marea ce-l respiră.

Ca şi sărmanul Dionis, Eminescu se pierdea adesea pe firul trecutului, al său propriu şi al istoriei, scoţând la lumină mărturisiri de mult apuse, pe care puţini ştiu să le descifreze. Este vorba de hermeneutică, de interpretarea unor texte vechi :

De-aşi scrie arăbeşte
Pe-o carte veche ş-apoi v-aşi porunci :
citeşte!
Voi m-aţi privi pe mine cu-ndoială-n faţă.
Dar puneţi pe-nţeleptul ce-un veac de om
învaţă
Şi îţi vedea cum ochiu-i foc pe şire-aleargă
Precum aleargă un vultur peste-o pustie largă.
Şi cartea ce se pare pustiu şi nerozie,
Gura lui înţeleaptă v-ar spune-atunci ce scrie...

Lecturile lui Eminescu din cronici şi alte scrieri medievale au fost foarte întinse, iar cunoştinţele sale de istorie, literatură, jurisprudenţă şi, în general, de gândire medievală, uluitoare. Au trebuit două generaţii de cercetători, de la D. Murăraşu şi G. Călinescu până la Alex. Elian şi Dan Zamfirescu, pentru a reconstitui nu numai lista tipăriturilor şi manuscriselor din Evul Mediu românesc citite de Eminescu, dar şi a cărţilor europene de prestigiu pe care le-a cunoscut şi le-a folosit în lucrările sale. Pentru a da numai un exemplu : trăsăturile lui Mircea cel Bătrân din *Scrisoarea a III-a* sunt inspirate din cronica lui Misail Călugărul, tipărită de Hasdeu, iar cele ale lui Baiazid Fulgerul de J. Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, volumul I, apărut la Pesta în 1834.

Excelenta cunoaştere a culturii medievale nu poate fi comparată în epocă decât cu aceea a lui Timotei Cipariu. Iată ce scria N. Iorga : „Eminescu stăpânea cu desăvârşire cunoştinţa trecutului românesc şi era perfect iniţiat în istoria universală ; nimeni din generaţia lui nu a avut în acest grad instinctul adevăratului înţeles al istoriei... E uimit cineva astăzi, la capătul atâtor cercetări minuţioase şi pline de răbdare... cât ştia, cât înţelegea acest om" *(Istoria literaturii române contemporane)*

Aprofundând trecutul ţărilor române, Eminescu şi-a propus să înveţe singur limbile paleoslavă, sârbă, maghiară, albaneză şi greacă, pentru a avea acces la vechile documente şi la scrierile vecinilor despre Evul Mediu românesc. Desigur, el nu a ajuns, în scurta şi chinuita sa viaţă, să îşi realizeze acest plan, dar însăşi intenţia ne arată lărgimea aripilor sale.

Este firesc ca Eminescu să fi dispreţuit operele literare cu caracter istoric, al căror temei se vădea şubred sau nefondat. În articolul *Teatrul românesc şi repertoriul lui* poetul ridiculizează pe unii dramaturgi contemporani, evocând „umbrele trecutului (care) îşi duc strălucita lor existenţă coronate cu hârtie aurită : Mihaii Viteji, Ştefanii cei Mari".

Voievozii Mușatini îl preocupă încă din tinerețe și își notează titluri de poezii ca *Mușat și codrul, Mușat în biserică, Mușat la domnie, Mușat la război, Mușat și cititorul de zodii.*

Marele poet a proiectat un *Dodecameron dramatic*, în care figurau primii voievozi ai Moldovei, o epopee a nației care se încheia în secolul al XVI-lea. Din ciclul *Mușatinilor* scrie tragedia *Grue-Sânger* și un mare poem *Bogdan-Dragoș*. El își propune să insereze în piese de teatru voievozi până la „stingerea neamului Mușatin" și anume pe Lațcu, Petru Mușat, Alexandru cel Bun, descriind „tragica moarte a fiilor săi", Alexandru și Ilie, apoi Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Bogdan cel Chior, Ștefan cel Tânăr, Alexandru Lăpușneanu și Despot Vodă. Este o înșiruire complexă de evenimente din istoria Moldovei, implicând personaje diverse, după modelul shakespearean, cu multiple intrigi și conflicte imaginate sau desprinse din amplul material istoric parcurs de poet.

Deși N. Iorga a încercat să demonstreze că reprezentarea unora din piesele rămase în manuscris ar fi apreciată de public, adevărul este – așa cum a dovedit-o timpul – că ele nu rezistă să fie înfățișate scenic, dar aceasta nu le scade întru nimic valoarea. Aceste piese formează un ansamblu în care articulațiile nu au fost duse la bun sfârșit, dar se inspiră dintr-un vast cerc de referință și vădesc o neobișnuită putere creatoare. Chiar dacă poemele sau fragmentele de proză inspirate de Evul Mediu sunt destul de rare, cunoașterea aprofundată a acestei perioade a dus, în cazul lui Eminescu, la acea înțelegere a experiențelor umane de-a lungul timpului și la îmbogățirea propriei cunoașteri.

Eminescu și-a propus să scrie o epopee a românilor și este știut că fiecare epopee stă în strâns raport cu legendele locale, cele ce se răspîndesc în jurul mânăstirilor, bisericilor, mormintelor personajelor istorice, care, în țările române, erau și locuri de pelerinaj.

Este semnificativ faptul că Eminescu a inițiat serbarea de la mânăstirea Putna, din 1870, cu prilejul congresului studenților români. El își arată admirația pentru Ștefan cel Mare, îndemnând tinerimea studioasă să adâncească problemele vieții naționale.

Poetul evocă și în poezie mormântul lui Ștefan cel Mare :

...cerești castelури...
Și între ele-i Putna în care-adânc se-nchină
Lui Ștefan Vodă astăzi ai României fii.

În scrierile politice și literare găsim un pasaj despre Suceava, unde „sunt moaștele celor mai mari dintre domnii români ; acolo doarme Dragoș, acolo Alexandru, întemeietorul de legi..."

Eminescu merge la Blaj deoarece vroia să vadă locul „unde a răsărit soarele românismului”. De asemenea, în 1883 vizitează Iaşii cu prilejul dezvelirii statuii lui Ştefan cel Mare.

Pentru Eminescu începuturile istoriei românilor capătă accente mitice, relevate de vechile legende, unele inserate chiar la capătul de început al cronicilor.

Sărmanul Dionis este un metafizician care gândeşte la subiectivitatea spaţiului şi timpului şi, prin urmare, a imaginii noastre despre lume, organizată în prejudecata acestor forme. În elementele transfigurate ale trecutului constatăm că, nu odată, Eminescu accentuează aspectul spaţiului sau dimensiunea timpului. Astfel, dispunând de posibilitatea de a coordona după voie şirul fenomenelor în timp, Dionis, devenit călugărul Dan, trăieşte în lumea lui Alexandru cel Bun.

În fragmentul *Moldova* – care, în intenţia lui Eminescu, trebuia să facă parte din drama Bogdan-Dragoş – ne este prezentată descălecarea lui Dragoş, „ieşirea moldovenilor, rânduri, rânduri din munţi şi întinderea lor până la marginea mării. Cu o privire vulturească din vârful Ceahlăului, voievodul cuprinde ţara care se întinde de la Carpaţi la Dunăre, cu şesuri mândre şi codri fără capăt”.

În *Scrisoarea a III-a*, din inima sultanului Baiazid se înalţă un stejar care devine din an în an mai măreţ până ce ajunge să cuprindă lumea sub coroana lui gigantică. Ajunsă în Ţara Românească, oştirea acoperă spaţii nelimitate :

Răspândindu-se în roiuri întind corturile mari
Numa-n zarea depărtată sună codrul de stejari.

În replica sa, Mircea cel Bătrân aminteşte de „Împăraţi pe care lumea nu putea să-i mai încapă”. Oştirea învinsă a sultanului este zugrăvită, de asemenea, într-o largă desfăşurare :

Ca potop ce prăpădeşte, ca o mare turburată
Peste-un ceas păgânătatea e ca pleava vânturată.

Eminescu cercetează izvoarele naşterii poporului român şi le inserează în piese dramatice, aşa cum tragicii greci se inspiră din etapa mitică a poporului elin. G. Călinescu observă că „Eminescu a împrumutat fatalitatea tragediei eline, făcând din Muşatini o seminţie de Atrizi urmărită de patima vărsării de sânge”. Mărturisindu-şi temerile, Alexandru cel Bun spune : „De ce mă tem, o Jurgea? De sângele meu mă tem. Dar nu cunoşti tu acest sânge fierbinte, plecat spre mânie şi spre desbin din lumea neamului Muşatin?... Înaintea noastră au fost şapte domni în Moldova, umbre trecătoare, Jurgea,

dar umbre sângeroase. Frate alunga pe frate, fiii pe tată şi tata pe fiu".

Într-una din piese, Ştefan cel Tânăr „moare otrăvit de doamna sa, înţeleasă cu boierii... Fiul lui, Petru, se turceşte. Ştefan este ucis de boieri sub corturile de la Ţuţora şi din viaţa Muşateştilor nu rămâne decât domniţa Ruxandra".

Eminescu este pentru domnia ereditară şi împotriva domniei elective care duce la dezbinări şi lupte fratricide. În legătură cu domnia electivă el scrie : „Acest drept, atât de lăudat de către mai toţi publiciştii noştri, nu este... vrednic de laudă. Cu secolul al XVI-lea, începe, în sfârşit, o domnie lungă şi liniştită, a lui Alexandru cel Bun. Aici se văd rezultatele stabilităţii". Ţării Româneşti îi găseşte „o soartă mai fericită... Acolo se statorniceşte dinastia Basarabilor şi ajunge repede la o culme, de la care – printr-o întâmplare analogă cu cea din Moldova – intră discordia..." Concluzia pronunţat conservatoare este că „Regalitatea absolută impune egalitatea şi prin asta impune individului conştiinţa cum că e o verigă din înlănţuirea societăţii şi că n'o poate părăsi voluntar fără de-aşi pune'n pericol existenţa".

Pentru Eminescu, stema Moldovei simbolizează însăşi această tradiţie voievodală, centrul şi puterea întregii ţări. Ştefan cel Mare îi apare ca „un zimbru sombru şi regal".

Ca şi autorii vechilor cronici care au dedus întemeierea Moldovei şi Ţării Româneşti după aspectul stemelor lor voievodale, Eminescu arată că la Suceava „doarme Dragoş, îmblânzitorul de zimbri". Stema Moldovei însăşi este evocată de mai multe ori :

„Şi zimbrul cel cu trei luceferi
Lucea voios pe orice cort."
(Umbra lui Istrate Dabija Voievod)

„Şi oastea s-adună
Călare pe cai –
Pe steaguri cu semne de bouri?"
(Ştefan cel Mare)

„Viteji-i erau fiii şi purtătorii stemii
Cei dătători de lege şi-aşezători de datini".
(Moldova)

O dovadă că Eminescu a aprofundat Evul Mediu românesc şi i-a înţeles tendinţele şi semnificaţia, este că el compară pe Alexandru cel Bun cu Carol cel Mare, cel care a pus temeiurile culturii europene, generând întâia Prerenaştere, prefigurarea admirabilei înnoiri din secolul al XIV-lea, iar pe Petru Rareş – marele ctitor al

picturii exterioare şi protectorul cronicarilor – cu Eginhard, cărturarul epocii lui Carol cel Mare. Admirabilă intuiţie, izvorâtă tocmai din pregătirea temeinică şi din trăirea sa adâncă. Doi ctitori ai culturii moldoveneşti lăudaţi de reprezentantul cel mai de seamă al literaturii române moderne!

3.
Istoria românilor de la origini până în zilele noastre

Vlad Georgescu

Gh. Şincai a fost primul care a scris o istorie a românilor din antichitate şi până aproape de zilele sale, mergând pe scara datelor considerate mai importante (*Hronica românilor şi a mai multor neamuri*, tipărită în Moldova după moartea învăţatului ardelean). Desigur că izvoarele sale, mai cu seamă cele interne, erau destul de sărace, accesul la documentele din principate dificil. Dar efortul de a încadra istoria românilor în istoria universală, probitatea sa ştiinţifică şi însumarea celor trei mari provincii româneşti în perspectiva aceluiaşi început şi destin, cu ritmuri asemănătoare de dezvoltare, sunt întru totul lăudabile. A.D. Xenopol (*Istoria Românilor din Dacia Traiană*, imprimată între 1925 şi 1930) a adus o viziune modernă, o metodă recunoscută ca originală şi un aparat critic mai amplu ca al lui Şincai, rămânând totuşi tributar unor prejudecăţi şi date neverificate, preluate din letopiseţele medievale. Înainte de a-şi redacta *Istoria Românilor*, publicată între 1936 şi 1939, N. Iorga a desfăşurat o aprigă activitate de culegător de documente şi inscripţii (adunate în numeroase volume), la care s-a adăugat înalta sa competenţă de istoric al Bizanţului şi al Europei medievale. Cercetările proprii, ca şi lecturile de specialitate, i-au permis să alcătuiască această istorie a neamului său, un monument al culturii româneşti. Rigoarea ştiinţifică a lui N. Iorga se împletea cu elanul unui entuziasm romantic, care îl îndemna uneori să propună interpretări, mergând – mai cu seamă pentru epocile în care documentele lipseau – pe temeiul argumentului filologic, cultivat cu riscuri asemănătoare, câteva decenii mai devreme, de un B.P. Hasdeu, de pildă. Intuiţia unor conjuncturi istorice complexe – foarte adesea genia-

lă, uneori neînțeleasă sau frizînd obscuritatea – a fost decodificată de succesorii săi, uneori cu riscul sacrificării unei admirabile viziuni de ansamblu. Unul dintre acești succesori, C.C. Giurescu (*Istoria românilor*, 1938-1946) a corectat într-un spirit realist – având în vedere permanent atât temeiul documentar cât și o metodă mai sistematică și mai explicită – zborul vulturesc al lui N. Iorga și dacă a pierdut din spiritul universalist al ilustrului său predecesor, a câștigat considerabil prin exactitatea și limpezimea exprimării. Scrierea marxistă a lui M. Roller, în care titlul însuși insinuează că țara dintre Tisa și Nistru nu a fost decât un culoar de trecere pentru diferite neamuri. (*Istoria României* nu „a românilor", apărută în 1947), neamuri care au activat subconștient de-a lungul secolelor pentru a atașa într-o bună zi acest teritoriu la marea patrie sovietică, merită a fi pomenită doar ca sumbră eroare și primul jalon al marilor mistificări. A urmat faimosul tratat al Institutului de istorie, care a preluat titlul lui M. Roller, îndată după moartea lui Stalin, între 1960-1964, la începutul foarte relativei și echivocei liberalizări, conceput și redactat în spirit marxist-leninist, suprasaturat de lupta de clasă și de o serie de falsificări ale adevărului, asupra cărora nu vom insista. Totodată, este știut că cele patru volume masive ale tratatului însumând aproape 5.000 de pagini și reprezentând o muncă uriașă, au fost redactate pe temeiul unor ample date documentare, culese în mare parte de colectivul Institutului de istorie (ca de pildă cele figurând în corpusul de documentare internă, de o excepțională importanță) sau pornind de la materialele adunate în biblioteci de același colectiv, ca să nu mai pomenim de amplele date de istorie de artă, arheologie, numismatică, genealogie, heraldică etc. Capitole întregi au fost alcătuite de numeroși oameni de știință ca P.P. Panaitescu, M. Berza, Al. Oțetea, Fr. Pall, V. Vătășianu, Dan Berindei etc., încât, cu toate interpretările tendențioase, o serie de date și contribuții ale tratatului rămân a fi preluate cu folos de cercetători, după o prealabilă epurare a considerațiilor interpretative prin filtrul adevărului.

Unele absurdități avansate de tratat – ca de pildă adversitatea permanentă dintre voievod și boieri, imitată după modelul de centalizare apusean, tip Ludovic al XI-lea, inexistent în țările române – apoi „rolul trădător al marii boierimi, politica ei de înțelegere cu turcii, care a înlesnit aservirea țărilor române intereselor turcești" (Tratat, II, XI), idee scumpă lui T. Barbu Câmpina (care împreună cu M. Roller a trudit din greu la mistificarea trecutului poporului român), inventată pentru a ponegri marxist „clasa exploatatoare", au fost corijate de lucrarea lui C.C. Giurescu și Dinu

Giurescu, apărută spre sfârşitul epocii de relativă liberalizare, în 1971, autorii revenind la titlul tradiţional de *Istoria românilor*.

Dar pentru epoca modernă şi mai ales contemporană, C.C. Giurescu şi Dinu Giurescu au fost obligaţi să adauge valoroasei lor lucrări aceleaşi poncife convenţionale impuse tuturor, cu valabilitatea şi durata în timp a unui afiş de spectacol, fără corespondenţă în istoria reală şi fără credit pentru oamenii de ştiinţă din Occident.

De fapt, nici românii aflaţi în pragul bătrâneţii sau alţii mai tineri, care au trăit evenimentele din ultimele decenii nu cunosc contextul istoric în care şi-au desfăşurat existenţa, din simplul motiv că regimurile autoritare aflate la putere între anii 1938 şi 1989 (inclusiv scurtul interval 1944-1948, când o comisie aliată dominată de sovietici a supravegheat cultura românească), fie că nu a permis publicarea datelor informative sau interpretărilor în legătură cu această epocă, fie că au dat la iveală lucrări cu un caracter deformant. În privinţa memoriilor diferitelor pesonalităţi, din Apus sau Răsărit, cu informaţii inedite despre ţara noastră, ele nu au în vedere realităţile româneşti, sunt unilaterale şi, adesea, superficiale. Românii care au traversat deceniile tragice ale epocii contemporane simţeau nevoia unei informaţii corecte, obiective, a evenimentelor cunoscute îndeaproape. O întrebare gravă, legitimă pun în prezent atât cei din ţară care îşi văd risipite speranţele de înfăptuire a idealurilor de viaţă, cât şi de cei care rătăcesc prin străinătăţi, rupţi de pământul unde le-au trăit strămoşii. O întrebare în faţa unui tribunal imaginar : în ce împrejurări existenţele lor au fost nimicite, aneantizate, cum s-a ajuns la dramatica stare de lucruri din prezent? Ce s-a întâmplat în realitate, dincolo de cortina de fier a conjuraţiei tăcerii, de falsele polemici partizane, de memoriile pudrate, de uriaşele maşini de propagandă hitleristă şi stalinistă, care au răstălmăcit datele, au inversat evenimentele, au înlăturat din istorie adevăratele valori politice şi culturale, pentru a promova o serie de principii şi indivizi, după criterii străine lumii civilizate? Şi nu numai prezentul, dar întregul trecut, întreaga istorie a fost alterată de atâtea interpretări violent-partinice. Întâmplările, semnificaţiile, înfăptuirile poporului român nu mai pot fi desluşite după răstălmăcirile, inversările, falsificările şi exagerările din ultima jumătate de secol. Dar desigur, mistificarea trecutului, despre care se ştie şi s-au scris mai multe decât despre epoca contemporană, este mai redusă deşi tot atât de gravă.

Iată de ce, pentru a aduce în primul rând o corecţie a diferitelor interpretări autoritare care au modificat până la desfigurare istoria românilor, Vlad Georgescu şi-a propus să relateze o versiune cât

mai apropiată de adevăr, cu respectul datelor reale și cu o interpretare obiectivă, în care accentul cade, cum se și cuvenea, pe epoca cea mai puțin cunoscută și cea mai eronat interpretată : aceea contemporană. Dacă marii istorici, un Onciul, un Iorga, un Giurescu, au putut scrie despre „mileniul întunecat", acea perioadă care leagă retragerea romanilor din Dacia de întemeierea statelor românești, în zilele noastre se poate vorbi de „deceniile întunecate", începând cu întemeierea „Frontului renașterii naționale" al lui Carol al II-lea și sfârșind cu deplina dominație comunistă din prezent. A pune în lumină corectă întreaga istorie a românilor, a o despovăra de diferitele interpretări partinice, a sfărâma idolii falși și a reconsidera memoria celor care au contribuit la înfăptuirea României Mari, iată ceea ce și-a propus și a reușit să ne prezinte Vlad Georgescu.

Lucrarea lui Vlad Georgescu nu urmărește să descrie evenimentele din Antichitate până în prezent în succesiunea lor cronologică, nu este ceea ce se numește în prezent „o istorie evenimențială", și nici să pună în lumină personalități care au dominat prin inteligența, cruzimea sau abilitatea lor politică, epoca. Avem de-a face cu o istorie a societății românești, însumând idealurile și înfăptuirile tuturor straturilor sociale, desfășurându-se pe fundalul evenimentelor importante interne și internaționale, cu un moment de apogeu, epoca dintre primul și preajma celui de-al doilea război mondial, și unul de perigeu, anii dominației staliniste, nu îndepărtat în timp de primul. Tratând diacronic realitățile românești, autorul nu se simte obligat să consemneze evenimentele pe scara timpului, ci trăsăturile considerate caracteristice, cu exemplificările respective, în cadrul perioadei analizate. Studiind sumarul, putem deduce atât principiile sale de periodizare, schema generală, precum și metoda de lucru. Constatăm astfel că Antichitatea însumează 20 de pagini, Evul Mediu 50, perioada 1716-1938, 200 de pagini, iar epoca contemporană 60 de pagini. Această disproporție între timpul scurs până la 1716 și de la această dată până în prezent, poate fi explicată în primul rând prin importanța pe care autorul o dă corecturilor unor răstălmăciri abuzive mai ales pentru acest interval. În al doilea rând, trebuie să luăm în considerație că obiectivele științifice ale lui Vlad Georgescu fiind analizele structurilor sociale și economice, instituțiilor, direcțiilor de evoluție, împlinirilor și eșecurilor orânduirilor, realităților culturale, ponderea reprezentărilor sale cade pe epocile modernă și contemporană, unde documentarea este mai bogată iar structurile apar mai cristalizate. Ne pare semnificativ faptul că Vlad Georgescu intitulează cu numele lor cronologic primele două perioade („Antichitatea" și „Evul de mijloc"), consemnând următoarele

două perioade prin trăsăturile politice și sociale caracteristice („Despotism și iluminism" pentru 1716-1831), („Renașterea" pentru 1831-1918). Titlul capitolului următor însumează două substantive contrastante în concepția autorului („România Mare", pentru 1918--1938, titlul de apogeu și „Democrația populară", pentru 1944--1947), urmând „Comunismul în România", ultimele două relevând regimul politic dominant, absolutist și acaparator. Din însăși succesiunea acestor titluri de capitole, putem deduce o evoluție care de la sfârșitul Evului Mediu, cunoaște cea mai fericită expresie în perioada 1918-1938, pentru a decădea în marasmul unor alcătuiri politice artificiale de la această perioadă înainte.

În legătură cu probleme generale ale periodizării, este necesar să amintim că, împreună cu N.Iorga și cercetători mai recenți ca Val A. Georgescu, Al. Duțu, A. Camariano-Cioran, Vlad Georgescu consideră că perioada de „despotism și iluminism" a fanarioților se cuvine a fi detașată de Evul Mediu, printr-o serie de trăsături negative dar și prin altele pozitive. Analizând evoluția structurilor și nu a evenimentelor, el stabilește perioada următoare între 1831, anul apariției *Regulamentului Organic*, și 1918, sfârșitul primului război mondial, apreciind că actul propriu-zis de independență din 1877 se afla inclus într-un proces deja început cu patru decenii mai devreme. În sfârșit, Vlad Georgescu afirmă, pe drept cuvânt, că maturitatea politică, elanul economic și cultural, un înalt nivel moral în concertul statelor civilizate caracterizează România Mare (1918-1938), când o serie de idealuri pentru care luptaseră generații întregi sunt atinse. Epoca din 1938 până în prezent se caracterizează prin dispariția democrației, prin dominarea partidelor și regimurilor autoritare. Atât din sumar cât și din tratarea diferitelor perioade putem remarca acea concepție de „mărire și decădere" formulată de Montesquieu, gânditor ale cărui idei despre libertate și garanțiile ei instituționale – constând mai cu seamă în separarea puterilor – sunt dictate de un profund respect al persoanei umane și de idealul reformelor echitabile.

Funcționarii de partid marxiști au reproșat învățaților care au redactat istoria românilor că „locul interpretării (marxiste, *n.n.*) l-au ocupat (la aceștia *n.n.*) tot mai mult expunerea narativă și înlănțuirea datelor istorice... într-o succesiune fără cauzalitate și fără conexiune organică (*Tratat* III, IX) și că „cercetările" din trecut (au fost, *n.n.*) statice, lipsite de dialectica transformărilor istorice. Bineînțeles cauzalitatea pornea de la „baza social-economică", baza generatoare de permanente conflicte între clase, element care, după marxiști, dă contur și semnificație evoluției istorice. Orice revoluție din trecutul îndepărtat sau mai apropiat ascunde, după aceștia, un antagonism de

clasă, chiar când acest antagonism nu a existat și nici o trăsătură nu îl legitimează.

Fără a neglija prezentarea structurilor sociale, componența claselor și evoluția lor, analizând economia agrară, cea citadină, problemele de import și export, viziunea și aderența politică a unor diverse categorii de locuitori ai Țărilor Române, Vlad Georgescu nu modifică realitatea de dragul unor repere teoretice abstracte, cum sunt cele ale marxism-leninismului. Atent la mersul neîntrerupt, deci fără a neglija curentul continuu și dinamica evoluției societății și a efectelor ei subadiacente, el nu o leagă, în mod absurd și tendențios, de baza economică, ci, mai ales, de concepția politică (atunci când este cazul) și anume de suișul către formula liberală, în funcție de care judecă eficiența unei revoluții, valoarea unei reforme, calitatea unei personalități politice. Arătând că, în realitate, boierimea liberală – continuând ideile revoluționare din 1821 și 1848 – lupta împotriva tendințelor antireformiste ale partidului conservator, Vlad Georgescu indică pe I.C. Brătianu ca pe omul politic care „s-a angajat pe calea reformelor instituționale, lupta sa fiind în consensul întregului secol al XIX-lea, dominat de ideea de reformă". Elementele stabilizatoare ale democrației parlamentare ale vechii Românii (1866-1916) au fost domnia lui Carol I precum și cele două partide alternante de la putere, cel conservator și cel liberal. În fapt, România Mare dintre anii 1918 și 1938, a cărei existență a durat, din nefericire, numai două decenii este numită astfel de Vlad Georgescu nu numai pe considerentul întinderii ei geografice ci și pentru excelența instituțiilor și culturii sale „operă a oamenilor României vechi... care au făcut trecerea de la liberalismul nedemocratic la democrația liberală".

Din nefericire, odată cu inaugurarea regimurilor autoritare, „apariție singulară și neașteptată", care nu a mai ținut seamă de voința populară și de necesitățile reale ale țării, „la 1938 vechile vise ale lui Ferdinand și ale Brătienilor, democratismul fundamental al lui Maniu, erau evident moarte".

Curentul liberal, pătruns la noi cu iluminismul, trimite către civilizația apuseană, așa cum până la începutul secolului al XVIII-lea țările române se înscriu în contextul politic și cultural al Europei de răsărit. Dar contingențele, influențele, împrumuturile rămân factori adiacenți pentru o autentică și proprie civilizație (cu trăsături permanente și altele conjuncturale), pe care Vlad Georgescu și-a propus să o pună în lumină din momentul primei ei conturări și până în prezent, adept al opiniei lui Arnold Toynbee că istoria devine inteligibilă în măsura în care o acceptăm ca făcând parte dintr-o totalitate, dintr-o civilizație.

Dacă Vlad Georgescu sintetizează pentru a face mai clare structurile pe care urmărește să le pună în lumină, el nu simplifică, ci încearcă definiția cea mai expresivă a fenomenului, pentru a nu-l desprinde de aspectul lui real. Adesea, contextul social sau cultural din cele trei țări române se prezintă lipsit de omogenitate, firesc în țări având regimuri politice diferite, evoluând pe coordonate proprii. Spre deosebire de exegeții marxiști, un istoric al adevărului constată și serii eterogene în mersul istoriei, intervenții ale hazardului, precum și determinări ale unor personalități de seamă. Uneori istoricul are de a face cu aspecte multiple și deconcertante, adesea atipice, a căror analiză și interpretare necesită competență și o răbdătoare corectitudine. Iată de ce Vlad Georgescu supune judecății cititorului aspecte contrarii, uneori chiar contradictorii ale unui fenomen sau ale unei personalități, cu riscul asumat de a nu avea o cale netedă spre o concluzie tranșantă, dar falsă.

Așa cum etnia românească s-a format începând din neolitic prin adaosuri și întrepătrunderi succesive – pe care le putem enunța în linii mari dar nu în detaliu – tot astfel trăsăturile de civilizație, gândirea politică, viziunea religioasă sau cea cultural-profană prezintă diferite influențe și determinări de diferite intensități și perioade de timp dificil de surprins și enunțat. Însăși viziunea religioasă din țările române, atât de conservatoare, capătă accente diferite în epoca legăturilor strânse cu Bizanțul, apoi cu lumea sud-slavă și cu unele curente (cum au fost isihasmul și bogomilismul), accente care se întrevăd atât în literatură cât și în arta religioasă.

Tocmai acest obiectivism și această probitate științifică recomandând să expui aspecte divergente fără concluzii în locul unei deducții lesne inteligibile, dar forțate, respinsă de marxiști în numele viziunii partinice, partizane, este una dintre calitățile demne de subliniat ale cărții lui Vlad Georgescu.

Astfel, fanariotismul a reprezentat un fenomen foarte controversat în istoriografia românească. Cronicele și documentele vădesc acea acțiune de spoliere sistematică a țăranilor și orășenilor, acea oarbă împilare și domnie a arbitrariului care au secătuit resursele țării și au dezorganizat economia. Dar degradarea instituțiilor, stagnarea economică, regresul democratic, se însoțesc, după cum arată Vlad Georgescu, cu „ideile epocii luminilor... (unii fanarioți, *n.n.*) căutând să introducă și în principate reforme sociale și administrative modernizatoare, care să întărească puterea centrală, să ordoneze administrația și să aducă turbulenta boierime pământeană sub ascultarea domniei... alte reforme au fost introduse în organizarea judecătorească și administrativă, urmărind crearea unui climat de mai mare

ordine şi eficienţă". Totodată, Vlad Georgescu atrage atenţia că în timpul domniilor fanariote elementul etnic nu este întotdeauna relevant : „ei au fost nu numai greci, dar şi români, albanezi, bulgari. Pe de altă parte unii greci au adoptat o poziţie antifanariotă".

În privinţa conducătorului Ion Antonescu părerile sunt foarte diferite, în primul rând legate de opinii subiective. Desigur, comuniştii care l-au asasinat nu au motiv să-l laude, nici partizanii extremei drepte, înlăturaţi de la putere, nici monarhiştii, al căror rol a fost diminuat, nici partidele istorice, care şi-au subliniat distanţa de acţiunile sale nedemocratice, autoritare. Dar astăzi, când România nu mai există decât prin prezenţa şi nu prin drepturile locuitorilor ei, când se cunosc hotărârile conferinţelor de la Cairo şi Yalta, când ruşii şi-au vădit vechile lor intenţii de încorporare a Europei răsăritene la imperiul sovietic, acţiunea războinică a lui Ion Antonescu îi apare justificată lui Vlad Georgescu, cu rezerva subliniată că marile lui calităţi militare şi onestitatea sa nu au fost dublate de perspicacitatea unui bun politician : „...urmând până la capăt interese care nu erau româneşti şi rămânând la putere până în clipa în care ruşii ajunseseră în Moldova de mijloc, Antonescu a ipotecat fără îndoială greu viitorul ţării."

Desigur, există obiecţii şi faţă de cei care au reprezentat şi reprezintă lumea liberă. La Cairo şi Yalta, inspiratorii lor sunt priviţi cu severitatea cuvenită, ca şi convenţa permanentă dintre englezi, americani şi ruşi, care dintr-o miopie interesată cu consecinţe dezastruoase pentru viitorul civilizaţiei, au neglijat aspectul independenţei statelor din est. Nimeni nu a ştiut că, în conformitate cu unele tratate secrete, Ruşii urmau să aibă în România 90% influenţă militară, ceea ce explică faptul că atât Londra cât şi Washingtonul au îndemnat pe regele Mihai să aibă încredere în guvernul Groza, cel care falsificase în mod grosolan alegerile de la 19 noiembrie 1946.

Cum era firesc, istoria românilor se încheie – din nefericire – cu prezentarea cultului personalităţii, de fapt o contradicţie în termeni : socialismul dinastic. Depăşirea modelului stalinist prin socialismul dinastic, este un fenomen nou (existent şi în Coreea de Nord), cu trăsături care se vor memorabile şi transmisibile peste secole. Din 1946 până astăzi ne sunt prezentate radiografii analitice ale unei maladii sociale tot mai accentuate, pornind de la democraţia populară – înflorită sub umbrela moscovită – la acest socialism dinastic, care destabilizează pentru propria-i consacrare nu numai adversari de altă opinie dar şi confraţi din propria echipă de guvernare. Parcurgem cu profundă tristeţe această dramatică existenţă a

României ultimei jumătăți de secol, în care au decăzut instituțiile și s-au risipit treptat libertățile dintr-un drum invers celui care a dus la înfăptuirea României Mari, revenindu-se la forma de guvernământ medievală, odinioară tributară Porții, în prezent Uniunii Sovietice.

Desigur, o lucrare atât de amplă și cu arii de investigații atât de diverse era fatal să prezinte și opinii sau să preia puncte de vedere care vor fi supuse discuției. În ceea ce ne privește, ne vom opri la câteva obiecții de amănunt, care ni se par puțin importante în contextul unei lucrări atât de bogată în informații, atât de interesantă ca metodă, atât de sugestivă și de conformă adevărului.

Autorul arată că incapacitatea Porții de a cuceri țările române, datorită inițial admirabilei rezistențe a lui Mircea cel Bătrân, este motivul pentru care ele nu au fost transformate în pașalâc (ca Serbia, Bulgaria). Credem însă, că această situație oarecum privilegiată în contextul statelor dominate de Semilună, poate fi explicată prin fenomenul plurivasalității – pus în lumină și de Vlad Georgescu – și care face ca Mircea cel Bătrân însuși să recunoască suzeranitatea Poloniei în 1387, a Ungariei în 1395, a Porții în 1417. În realitate, marile imperii (Turcia, Ungaria, Polonia) au avut nevoie de un teritoriu întins de graniță, de un cordon sanitar admis tacit de toți (rolul Austriei, al Finlandei). Acest ținut respectat de imperiile limitrofe, uneori invadat de ele, nu poate fi conceput fără consensul unor adversari care evită pe de o parte posibilitățile unor coliziuni, pe de alta își favorizeză schimburi comerciale avantajoase. Transformarea Ungariei în pașalâc după bătălia de la Mohács (1526) a fost o greșeală care a antrenat înfrângerea de la Viena (1684) și începerea decăderii Imperiului Otoman.

Nimic nu ne îndreptățește să presupunem că ortodoxia și modelul cultural au fost reluate din Bizanț „de la un stat îndepărtat, fără prezență politică în zonă", pentru a preveni planurile expansioniste ale regatului maghiar. Bănuim că ortodoxia s-a răspândit pe teritoriul locuit de români în veacul al X-lea, în timpul dominației bulgare de la nordul Dunării – înainte de impactul maghiar în sudul Carpaților – iar valorile bizantine pe aceeași filieră. Adoptarea ortodoxiei și nu a catolicismului de către românii din Transilvania ar arăta că fenomenul s-a petrecut înainte de cucerirea maghiară și extinderea în această regiune e regatului apostolic.

Orașele din țările române, privite ca așezări apărute în urma comerțului de tranzit, reprezintă o presupunere inspirată lui N.Iorga de istoriografia apuseană, neacceptată de cercetători ca P.P. Panaitescu, Șt. Olteanu, M. Matei, care susțin că centrele urbane s-au conturat prin emanciparea unor așezări rurale – cu dezvoltarea

agriculturii şi meşteşugurilor până la nivelul separării lor şi cu schimburi având un caracter strict regional – şi noi subscriem la această din urmă argumentaţie.

Se afirmă că „mai ales după veacul al XVI-lea boierimea a început să-şi construiască curţi la oraşe", dar în *Socotelile oraşului Sibiu*, găsim la partida anului 1500 numele unor boieri din Argeş (Dimitrie, Petru, Tudoran şi Stanislav). Ultimul avea şi o biserică de curte în acest oraş, ale cărei ruine s-au păstrat până spre sfârşitul secolului al XIX-lea.

Întemeierea mânăstirii Prislop din Haţeg de către Nicodim este o tradiţie călugărească târzie, nefondată documentar sau arheologic.

Iată câteva observaţii de amănunt la o lucrare temeinică cu o biografie amplă şi adusă la zi (din care nu lipsesc titluri în limbile slave, necesare nu numai pentru alcătuirea capitolului despre Evul Mediu, dar şi pentru epoca impactului sovietic contemporan), cu un fin discernământ şi cu concluzii solid argumentate. Folosind statistica drept instrument de cunoaştere – preluând acest mijloc din arsenalul istoriei cantitative – Vlad Georgescu îşi bazează adesea argumentaţia pe cifre reale, care nu maschează, nici nu înlătură adevărul. Ne pare extrem de semnificativ faptul că la 1833 „funcţionau în Bucureşti 27 de medici, dintre care 7 licenţiaţi la Paris". Pentru a ilustra nivelul cultural al păturilor mijlocii între anii 1838-1850, Vlad Georgescu reproduce numărul de cărţi aflate pe listele cabinetelor de lectură din această perioadă. Aflăm astfel că pe liste figurau 4.048 de cărţi în limba franceză, 481 în engleză, 88 în germană, 23 în italiană, 18 în rusă. În sfârşit, pentru a sublinia deschiderea spre străinătate în preajma primului război mondial în anul 1912, autorul reproduce datele unei statistici poştale, care arată că în acel an românii au expediat peste graniţă 8 milioane de scrisori şi au primit aproape 7 milioane.

Dintr-un spirit de echitate, Vlad Georgescu nu a eliminat din bibliografia selectivă lucrările cercetătorilor care deţineau şi funcţii de partid. Aceasta a contrastat cu tratamentul autorilor plecaţi din România şi rămaşi în străinătate fără aprobare specială, cărora, în cel mai bun caz, li se citează studiile fără a li se menţiona numele.

Istoria românilor a lui Vlad Georgescu se impune prin informaţii inedite, printr-o interpretare obiectivă şi corectă a evenimentelor, prin spirit de sistematizare şi sinteză şi, înainte de toate, printr-un optimism implicit care face ca trecutul să ne apară ca o mărturie de împlinire a viitorului.

4.
Istoria ideilor politice româneşti (1369-1878)

Vlad Georgescu

Propunându-şi să scrie întreaga istorie a gândirii politice româneşti, între 1369 – anul întocmirii unui hrisov a lui Vladislav I pentru categumenul mânăstirii Cutlumus de pe muntele Athos, în care voievodul face distincţia între călugării Ungrovlahi şi Romei (Greci) – şi 1878 – anul independenţei României – Vlad Georgescu nu inserează în cartea sa *Istoria ideilor politice româneşti* (1369--1878), apărută la editura Ion Dumitru din München, în 1987, de-a lungul timpului, pe autorii de lucrări cu caracter politic, nici curentele de acest fel, ci prezintă evoluţia conceptelor politice (a politogramelor) însumate într-o structură dinainte stabilită. Planul lucrării, pe care îl putem deduce din sumar cât şi din schemele lămuritoare din *Anexe*, are în vedere şase teme principale ale gândirii politice, specifice pentru trecutul ţării noastre, deduse inductiv (sensul istoriei, societatea, statul, politica internă, relaţiile internaţionale şi conştiinţa naţională), teme adunând la rândul lor 172 de subiecte adiacente. Graficele 15 şi 14 ilustrează înscrierea în timp a tuturor politogramelor studiate – extrase din lectura a 302 scriitori şi 2049 texte – repartizate pe cele trei regiuni (Muntenia, Moldova şi Transilvania), arătându-se apoi cronologic frecvenţa lor în succesiunea epocilor.

Ni se înfăţişează astfel, dintru început, oglinda globală, pe regiuni, şi apariţia în timp a politogramelor, astfel încât ne putem da seama în ce moment anume un concept politic a fost mai des utilizat sau când interesul pentru el a slăbit. În comentariul articolului respectiv autorul arată cauzele acestor variaţii semnificative pentru atitudinea reprezentanţilor unei epoci faţă de un concept sau altul.

Metoda permite să se surprindă un consens politic general dintr-un moment anume, ţinând de mentalitatea unei colectivităţi – în cazul de faţă poporul român – şi nu viziunea unui autor izolat, a unui grup sau a altuia. De la sine înţeles că efortul depus pentru a deduce trăsăturile esenţiale dintr-un număr atât de mare de scrieri

este considerabil. Operaţia de a disocia conceptele din documentele consultate şi din cărţi, de a le repartiza după poziţia paragrafelor, raportându-le apoi la evenimentele şi aspectele conjuncturale ale epocii, de a comenta apariţia, frecvenţa, finalitatea lor vădesc o pregătire şi competenţă pe care doar un cercetător ştiinţific cu o temeinică pregătire o putea avea. Folosind calculatorul electronic, instrument uzitat în prezent de istoricii din Apus (îndeosebi pentru ordonarea materialului folosit în lucrările de istorie cantitativă), Vlad Georgescu a recurs la mijloace adecvate pentru a înmănunchia în registrul celor şase teme fascicolele de concepte politice extrase din constelaţia nemărginită a documentelor. El reuşeşte astfel să efectueze descrierea globală a unei tendinţe, să marcheze atingerea unui prag calitativ (ceea ce numim în prezent curentul de opinie politică), sau, invers, risipirea acestui consens, punându-se în lumină cauzele apariţiei lui, ale creşterii sau tendinţei de degradare, precum şi consecinţele, pe multiple planuri, ale ideii politice în general.

Considerând întreaga evoluţie a ideilor politice româneşti, Vlad Georgescu constată că în secolul al XVI-lea domină teme de filozofie a istoriei de inspiraţie renascentistă. Problema relaţiilor între straturile sociale se pune mai târziu, la un interval apreciabil, odată cu apariţia teoriilor de acest fel din Apus. Având în vedere suzeranitatea otomană, este firesc ca apelul pentru unire a celor trei ţări române, proiectele de reformă etc. să aibă un caracter singular şi un ecou mai redus, atâta vreme cât nu existau libertăţi iar mentalitatea se vădea puţin permeabilă valorilor politice occidentale. Spre deosebire de ceea ce s-a întâmplat în Occident, politogramele au devenit mai frecvente în momentele de decădere economică sau de stagnare (pag. 351), existând adesea o lipsă de concordanţă între expresia lor şi reperele sociale sau politice.

Totodată, trebuie să luăm în considerare că până în secolul al XVIII-lea scrierile sunt mai puţin frecvente – ştiutorii de carte, rari. Pentru o lungă perioadă de timp, tradiţia are însemnătatea ei, practica constituind adesea un fond de referinţă (pag. 352). Multe concepte, transmise de la o generaţie la alta, nu pot fi găsite în scrieri, le putem doar presupune. Ne surprinde, de pildă, faptul că statisticile însumează pentru Ţara Românească doar 51 de politograme pe care le găsim în documentele adresate Turciei faţă de 61 cu destinaţia Rusia (în cadrul memoriilor şi proiectelor de reformă redactate pentru străinătate), deşi impactul otoman a fost cu mult mai îndelungat şi apăsător decât cel rusesc. Vlad Georgescu mai consideră, pe drept cuvânt, că numărul redus de concepte din prima

categorie este „expresia autonomiei de care se bucurau Principatele, a faptului că puterea suzerană nu se amesteca... în problemele de organizare internă a ţării" (pag. 31). Dar la această observaţie putem adăuga argumentul că autoritatea împilatoare a Turciei a stabilit un fel de tradiţie a tiraniei ei, deşteptând reacţii scrise doar în timpurile mai noi (în epoca încercărilor de supremaţie a Rusiei, ceea ce explică numărul mai ridicat de politograme hărăzite acesteia din urmă). Nu numai tradiţia completează în absolut scrierile rămase, pe temeiul cărora autorul deduce o serie de trăsături ale gândirii politice româneşti, ci – mai ales pentru epoca mai veche – şi imaginile zugrăvite, cu clare semnificaţii în epocă. În pictura exterioară din Moldova poziţia ortodoxiei româneşti faţă de alte confesiuni creştine (catolice, armene) este mai glăsuitor arătată şi cu autoritate egală – adresându-se întregii suflări – decât în documentele aparţinând lui Neagoe, Azarie sau Petru Movilă (pag. 255-256).

Dacă în epoca luminilor gândirea politică românească se deosebeşte de aceea a grecilor, pentru care „lupta cu latinii a constituit un ţel permanent al cercurilor conducătoare" (pag. 80), în Evul Mediu rezerva faţă de catolici este aceeaşi ca şi cea a urmaşilor Imperiului de Răsărit. Evident, se pot ridica întrebări în legătură cu această atitudine a unor voievozi care au luptat sau au avut o ţintă cruciată, întreţinînd legături cu Roma şi protejând aşezările catolice, ca Neagoe Basarab sau Petru Rareş, de ce ei şi-au subliniat pe planul credinţei o distanţă atât de apreciabilă, încât să reprezinte în pictura exterioară grupul de „latini" alăturat nu numai de ceata armenilor dar şi de cea a ereticilor turci. Explicaţia poate fi că ideile religioase erau altele decât cele politice.

În afară de conceptele nescrise ale tradiţiei şi de elocvenţa imaginilor zugrăvite, există de asemenea o serie de documente, rapoarte, tipărituri aparţinând străinilor, dar menţionând idei şi afirmaţii ale românilor. Folosind în exclusivitate politograme ale acestora din urmă, suntem privaţi de o serie de mărturii ale politografilor străini. (Dar însumarea acestora în cuprinsul lucrării ar fi necesitat forţele unui institut întreg şi nu ale unui singur cercetător). Să dăm un singur exemplu. Autorul afirmă că dincolo de lupta de cruciadă românii nu ar fi fost interesaţi să contribuie la efortul de independenţă al popoarelor din Balcani. (pag. 257 şi 317). Dar din jurnalul cavalerului Walerand de Wavrin din 1445, aflăm că Vlad Dracul afirma cu mândrie cardinalului Condolomieri : „Dacă îmi pot redobândi întreagă cetatea mea (Giurgiu *n.n.*) atunci chiar şi femeile din Ţara Românească cu furcile lor de tors, vor fi în stare să recucerească Grecia".

Vlad Georgescu a prezentat şi interpretat politogramele cu perfectă obiectivitate, fără exaltări de prisos dar nici minimalizări neverosimile, numai pentru a pune în evidenţă lipsa de părtinire. Contribuţiile istorice ale boierilor (trecute sub tăcere de istoriografia marxistă) sau abuzurile lor, ineficienţa burghezilor de la oraşe într-o epocă în care nu atinseseră maturitatea, lipsa de acces spre conducere a păturii ţărăneşti sunt imparţial puse în lumină. Analizând cu competenţă ideile politice româneşti, stabilind modelele unor epoci diferite (pentru timpurile mai vechi Aristot, G. Vico sau J.J. Rousseau), Vlad Georgescu este preocupat nu numai de reflexele filosofiei istoriei în gândirea politică de la noi ci şi de atitudinea cărturarilor faţă de destinele ţării, de eforturile lor pentru a găsi soluţii la diferitele neajunsuri.

Evocând, de pildă, întregul spectru al cauzelor decăderii, aşa cum le formulau politografii ce se refereau la poziţia geografică a ţării, împrejurările politice externe, coruperea moravurilor, autorul plimbă un reflector asupra peisajului întregii gândiri din epocă (pag. 47-54). Mai târziu, el explică abundenţa ideilor politice din secolul al XVII-lea, în documentele adresate curţii Habsburgice, prin speranţa românilor din Principate că Austria le va sprijini programul naţional (pag.31).

Având a analiza pe de-o parte atitudinea retrogradă a unor boieri faţă de progresul politic şi social şi pe de alta exagerările celor ce credeau, în secolul al XIX-lea, în principiul revoluţiei şi reformelor, Vlad Georgescu denunţă cu aceeaşi obiectivitate atât conservatorismul îngheţat şi lipsa de patriotism a unora, cât şi excesele demagogice ale revoluţionarilor, favorizând „aberaţiile comunismului", calificare admirabil găsită de Barbu Catargiu (pag.110), exprimând o clară previziune.

Observaţiile cu caracter general ale lui Vlad Georgescu cât şi cele legate de analiza minuţioasă a unor tendinţe sau trăsături politice, ne apar pătrunse – dincolo de această distanţă a omului de ştiinţă faţă de realităţile descrise – de o înţelegere a lor şi de o înclinare umanistă, care transpare în consideraţiile şi reflecţiile pe marginea acestor înfăţişări. El pune, de pildă, în contrast atitudinea lui Miron Costin care „insistă asupra caracterului precar al existenţei umane" (pag.44), cu indiferenţa faţă de o decadenţă reală şi mult mai gravă din vremea domniei fanariote când nu se mai caută motivele acestei înapoieri, prezenţa nefastei autorităţi domneşti fiind cu mult mai mare decât în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Totodată, Vlad Georgescu arată că misiunea cruciată a românilor, o trăsătură de început a viziunii lor despre lume, descreşte considerabil

în epoca fanariotă dintr-o serie de motive judicioase : „Cine mai putea vorbi de o misiune europeană, în condiţiile limitării autonomiei, ale orientalizării societăţii, ale ruperii de civilizaţia continentului?" (pag. 79).

Foarte interesantă, chiar pentru lectorul avertizat, este prezentarea jocului complex şi subtil de autonomie a Ţărilor Române în condiţiile plăţii tributului de-a lungul unor meandre şi unor momente de criză în relaţiile internaţionale, pe care autorul le urmăreşte cu sagacitate şi cu fin spirit analitic (pag.275-307).

Aceste comentarii privind întreaga desfăşurare a istoriei şi destinul secular al Ţărilor Române, aceste luări de poziţie pe marginea unor fenomene deduse din documente, conferă un farmec real lecturii unei cărţi destul de rigidă în privinţa structurării şi densă din punctul de vedere al conţinutului.

Din întreaga lucrare putem deduce ţelurile politografilor, mai limpede sau indirect formulate, precum şi mijloacele recomandate sau folosite efectiv, când a fost cazul, în vederea realizării lor. Desigur că preocuparea importantă a fost aceea de politică externă, mai frecventă statistic decât cea internă „aflată de multe ori în subordine cantitativă, valorică şi aplicativă" (pag. 349), deoarece Ţările Române situate la frontiera unor imperii lacome în permanentă expansiune, au avut a face faţă, fie prin cererea unor anumite garanţii, fie mai ales prin proteste, acestor forţe dominatoare.

Foarte importantă este stabilirea ritmicităţii unor praguri valorice ale politogramelor, în care fondul de idei, continuându-şi evoluţia, apare considerabil îmbogăţit : între 1670-1690 predomină valoarea etnică ; între 1770-1780 accentul cade pe valoarea politică externă şi pe cererea de independenţă ; între 1821-1830 precumpănitoare sunt problemele de reorganizare instituţională internă ; între 1848-1859 a dominat valoarea naţională şi socială.

Totodată, s-a urmărit raportul între pragurile valorice cantitative şi cele aplicative : în veacul al XVIII-lea, de pildă, se propune alcătuirea unei constituţii moderne, dar realizarea acestui deziderat a avut loc doar în 1831 ; tot în veacul al XVIII-lea s-a cerut, în repetate rânduri, adoptarea unui regim monarhic constituţional, dar de-abia sub Cuza-Vodă se obţine această formă de guvernământ : unirea, cerută de Divanul ţării în 1772, se realizează în 1859...

Concluzia, foarte importantă pentru înţelegerea destinelor poporului român şi cu aplicare şi la situaţia în care se afla în 1987, data tipăririi cărţii, este că acest decalaj între teorie şi practică s-a datorat, în primul rînd, amestecului străin : al turcilor, austriecilor şi ruşilor. În secolul al XX-lea doar al acestora din urmă.

În lucrarea sa Vlad Georgescu acordă prioritate valorilor politice (pag. 355) „valoarea politică este determinativă și pentru evoluția altor valori cum ar fi cea economică, culturală, morală” etc., deși ele nu pot avea întotdeauna întâietate. În Kuwait și Qatar, de pildă, factorul economic – petrolul – este determinant pentru definirea vieții locuitorilor acestor țări, după cum factorul moral ne apare încă predominant într-o Japonie în plin progres economic. În fostul bloc sovietic, factorul politic, impus și nepopular, era mai puțin determinant decât factorul moral și cultural iredentist, prin care se definea existența și valoarea locuitorilor de acolo.

Vlad Georgescu privește slavonismul din Evul Mediu românesc ca „o haină străină... ce nu i se potrivea nici ca origină, nici ca suflet” (pag. 235), condamnare severă și, poate, nedreaptă. „Haină străină”, în care a scris Neagoe Basarab și care a fost purtată timp de secole?

La pagina 21 se afirmă – desigur dintr-o inadvertență – că în secolele XIV și XV violența politică a fost îndreptată exclusiv împotriva voievozilor. Avem însă cel puțin un caz, când voievodul a făcut să cadă multe capete boierești : Vlad Țepeș.

La pagina 16 se constată că, în privința călătoriilor politografilor, Europa Centrală ocupă primul loc față de celelalte părți ale Europei, ceea ce ne pare firesc, deoarece Transilvania – inclusă în statistici – a făcut parte din imperiul Austro-Ungar, începând din 1688.

La pag. 336 se invocă titlul lui Ștefan cel Mare „Voievod al țărilor Moldovei și Valahiei”, care figurează la începutul Cronicii Moldo-Germane, pentru a se sublinia concepția de unitate a celor două țări. Dar nu știm dacă nu este vorba de un titlu adăugat de copistul manuscrisului original (ni s-a păstrat doar o copie) sau de traducătorul în limba germană a cronicii interne a lui Ștefan cel Mare.

O serie de statistici și grafice din capitolul „Politografii” înfățișează raportul politogramelor între cele trei țări române, permițând să se constate că, în privința acestor concepte, Țara Românească depășește cu mult Moldova (pag. 35, 36), ceea ce ilustrează nu numai raportul dintre volumul preocupărilor politice ale celor două țări, ci și oarecare forță a posibilităților lor sociale, un spor de prestigiu al Țării Românești față de Moldova pe plan european.

Deși Vlad Georgescu și-a mărturisit cu modestie „limitele cercetării”, cartea sa *Istoria ideilor politice românești* (1369-1878), de largă erudiție și competentă interpretare, permite să se deducă – ceea ce nu era posibil până acum – o importantă trăsătură a spiritualității românești, năzuința politică spre libertate și viață socială armonioasă.

Nici un moment românii nu au încetat să arate un interes major pentru aceste idealuri, găsind mereu forța de a se desprinde de realități potrivnice, de a lupta pentru siguranța persoanei și a averii, pentru libertatea cuvântului și libertatea de adunare, pentru dreptul de călători, adică pentru ceea ce li s-a contestat decenii întregi. Prin însuși conținutul ei, cartea lui Vlad Georgescu a glăsuit ca un protest, alăturându-se nobilelor țeluri ale exilului românesc.

5.
Dracula și originea unei reputații

Matei Cazacu

Istoria românilor a cunoscut așa-numitul „mileniu întunecat", care și-a dezvăluit în ultimul timp multe taine, mai cu seamă în urma investigațiilor arheologice. Dar și într-o epocă ulterioară întemeierii Țării Românești au existat pete de umbră, întunecimi lăsate de lupte sângeroase și domnii trecătoare, de conjurații dese și adversități statornice, cu edificii și documente distruse în mare parte de năvăliri străine : este vorba de intervalul de timp ce desparte domnia lui Mircea cel Bătrân – pe care istoriografia socialistă, complexată, l-a numit „cel Mare" – și urcarea pe tron a lui Vlad Călugărul, mai precis între anii 1418 și 1482.

O epocă totuși importantă în istoria universală, deoarece acum s-a conturat hotarul dintre Evul Mediu și epoca modernă, când Constantinopolul a căzut sub puterea semilunei și întregul Răsărit va cunoaște un alt destin decât Occidentul Europei. Ori tocmai această epocă și, îndeosebi, evenimentele din Țara Românească care se succed imediat după mijlocul secolului al XV-lea, reflectând într-un fel dramatica soartă a Bizanțului Paleologilor, a atras – încă de la începutul activității sale – interesul eminentului cercetător Matei Cazacu.

Nu terminase încă facultatea de istorie, când a publicat în *Viața studențească* (36/1968) evocarea *Un viteaz frate al lui Vlad Țepeș* Au urmat apoi *Precizări privind cronologia domnilor munteni din deceniul 5 al secolului al XV-lea* (*Studii*, XXIII-1970), *La Valachie et la bataille de Cossovopolje (1448)* (RESE, IX-1971), *L'impact ottoman sur les pays roumanis et ses incidences monétaires (1452-*

-1504) (RRH, XII-1973), în sfârşit *A propos du récite russe „Skazanie o Drakula voevode"* (*Cahiers du monde russe et soviétique*, XV, 1974).

În lucrarea sa de doctorat *3ème cycle*, de la Sorbona I, din 1979, Matei Cazacu a prezentat *Le thème de Dracula (XVe-XVIIIe siècles).* Apoi cartea care face obiectul comentariului de faţă *L'histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle)*, publicată de *Ecole Practique des hautes études* – IV Séction, în colecţia „Hautes études médièvales et modernes", cu concursul CNRS, apărută în Editura „Droz" din Geneva.

Trebuie să precizăm că, dacă în lucrarea sa de doctorat Matei Cazacu studia izvoarele, alcătuirea şi răspândirea *Povestirii despre Dracula voievod* în imperiul Habsburgilor, în Rusia moscovită şi în Europa de Sud-est, în cartea de care ne ocupăm nu înfăţişează decât primele două arii de răspândire, cele mai importante, oferind totodată o ediţie critică a versiunilor germane, latine şi ruseşti, scrise sau tipărite între 1463 şi sfârşitul secolului al XVIII-lea.

Este ştiut că *Povestirea despre Dracula voievod* a fost scrierea de cea mai întinsă durată şi suprafaţă de colportare, înfăţişând chipul unui voievod român desfigurat de cruzime şi porniri monstruoase, model pentru personajul negativ al scriitorului englez Bram Stocker (1897).

Deoarece „Dracula", în realitate Vlad Ţepeş, şi-a suprimat şi unii adversari politici dintre boieri, istoriografia comunistă a încercat să facă din el un exponent al protejării „claselor asuprite", adversar al „nobilimii", după un poncif occidental desuet, portetizând chipul unui voievod cu principii socialiste.

Confruntat cu puncte de vedere foarte diferite în privinţa personalităţii şi rolului în epocă a lui Vlad Ţepeş, Matei Cazacu şi-a propus, cu onestitatea omului de ştiinţă, să mărturisească fără reţinere rezultatele cercetărilor sale. De aceea a ales ca motto al cărţii un citat din Polibiu, referitor la istoricul care respectă adevărul ; în acest caz „scrierea sa merită numele de istorie". Dacă îl deformează „lucrarea nu mai este demnă de acest nume". Prin urmare, Matei Cazacu nu disculpă şi nu încearcă să justifice actele de exagerată cruzime – chiar pentru vremurile în care a trăit – ale lui Vlad Ţepeş, punând însă, totodată, în lumină vitejia sa şi rolul benefic pentru destinul întregii Europe, precum şi obstacolele nedrepte, înălţate de cei pe care în realitate îi apăra, şi cărora a trebuit să le facă faţă de asemenea, în afară de confruntarea sa cu expansiunea islamului.

Matei Cazacu nu studiază cu precădere pe Vlad Ţepeş în contextul istoriei românilor şi, în subsidiar, al istoriei universale sau al

Sud-estului european, cum se procedează adesea dintr-o optică cu caracter local, ci invers, considerând realităţile întregului continent, singurele care pot duce la lămurirea unor cauze, aspecte sau finalităţi istorice din ţara noastră.

De fapt, autorul nu urmăreşte să reconstituie diferitele aspecte ale domniei lui Vlad Ţepeş, ci consideră, dintr-o perspectivă proprie şi o interpretare personală, istoria scrierii *Povestire despre Dracula voievod*, ecou al unor evenimente care colorează întreaga Europă Centrală, arătând geneza şi răspândirea acestui pamflet, cumularea şi desprinderea unor episoade, diversele aspecte proteice pe care textul l-a luat după un interes sau altul, folosirea pentru defăimarea voievodului Ţării Româneşti sau pentru lauda sa – cazul versiunii ruseşti – când a fost prezentat ca model.

Numele „Dracula" nu avea în Ţara Românească accepţiunea pejorativă pe care i-au dat-o adversarii şi *Povestirea despre Dracula voievod*. Era în realitate distincţia cruciată a tatălui său, pe care acesta o afirma cu mândrie – aşa cum vădesc monedele şi stema sa de piatră – preluată şi de el, luptător pe linia aceleaşi tradiţii, împotriva semilunii. Vlad însuşi semnează documentele externe, conştient de semnificaţia numelui, „Dragwyla" sau „Drakulya".

Ca şi numele său, care a cunoscut, aşadar, două accepţiuni diferite, în cele două scrieri, cea germană şi cea slavă (prima tipărită, ce-a de-a doua circulând în manuscris). *Povestirea despre Dracula voievod* urmărea două ţeluri : Versiunea germană, discreditarea voievodului faţă de Occident şi de puternicele oraşe germane, versiunea slavă, justificarea politicii interne şi externe a ţarului rus Ivan al III-lea.

Din nefericire, atât prima tipăritură germană (reconstituită de Matei Cazacu sub sigla GDW 1463), cât şi manuscrisul rusesc din 13 februarie 1486, copiat de călugărul Eufrosin, în 1490, sunt pierdute. Acest fapt a reclamat studiul, compararea conţinutului diferitelor variante, precum şi analiza lor filologică.

Menţionând ediţii străine şi româneşti de prima mână, apreciind în note valoarea transcrierilor şi comentariilor – pentru itinerariul manuscrisului lui Marc Ayrer din Ingolstadt, de pildă, alcătuit, în 1488, citează în notă nu mai puţin de şapte lucrări diferite, cărţi şi reviste de specialitate, apărute între 1807 şi 1964 (52) – Matei Cazacu confruntă direct izvoarele găsite cu multe decenii în urmă cu cele descoperite recent, consultând personal în arhive mai mult sau mai puţin accesibile, manuscrisele sau incunabulele prezentate în cartea sa, care – pe lângă justeţea afirmaţiilor – oferă şi un excelent material de lucru.

Ştefan Andreescu, până recent autorul celei mai complete şi mai documentate monografii intitulată *Vlad Ţepeş (Dracula). Între legendă şi adevăr istoric (1976)*, făcându-se ecoul cercetătorilor anteriori (printre alţii a eruditului P.P. Panaitescu, care afirmase că *Povestirea despre Dracula voievod* fusese scrisă în Transilvania de un sas „deoarece saşii avuseseră mult de suferit de pe urma ostilităţii lui Vlad Ţepeş"), a susţinut că „locul alcătuirii celui dintâi text german (a fost) Braşovul" (206), autorul fiind un sas. Curtea de la Buda a regelui Matei Corvin nu ar fi făcut decât să „impulsioneze hotărâtor între 1462/63 legenda negativă a lui Drăculea spre centrul şi apusul Europei, îndeplinind – din motive politice – funcţia de centru de iradiere al povestirilor" (210). Primele exemplare tipărite ar fi apărut la sfârşitul secolului al XV-lea : „Primul incunabul, se pare că a fost cel de la Nürnberg, din 1488" (197, 212).

Matei Cazacu ia poziţie faţă de aserţiunile lui Ştefan Andreescu, arătând că ştirile despre cruzimile lui Vlad Ţepeş au fost furnizate într-adevăr de germanii din Transilvania, ale căror oraşe fuseseră pustiite de năvălirile voievodului, dar că aceste ştiri provin şi de la pretendenţii şi boierii români, precum şi de la alţi refugiaţi din sudul Carpaţilor (39). *Povestirea despre Dracula voievod* nu a fost redactată în Transilvania (în Braşov sau alt oraş săsesc), ci chiar la curtea regelui Matei Corvin, unde, pe baza ştirilor celor prigoniţi din Transilvania, „cancelaria regală fabrică un text deslânat, în latineşte, prezentând o serie de atrocităţi fără coeziune între ele" (40). Argumentul hotărâtor pentru localizarea scrierii la Buda este relatarea legatului papal, a lui Nicolas Machinense, episcop de Modrussa (din Dalmaţia), în legătură cu informaţiile primite de la însuşi regele Matei Corvin şi curtea sa despre tiran, elemente care se regăsesc şi în *Povestirea despre Dracula voievod* (23).

După Matei Cazacu, autorul scrierii latineşti de la Buda poate fi Ianus Pannonius, care a fost tradus în germană şi tipărit la Viena sau Wiener Neustadt în 1463, cu multă probabilitate de Ulrich Han (44).

Argumentul că povestirea a fost tipărită în 1463 – şi nu în 1488 cum susţine Ştefan Andreescu – se întemeiază pe faptul că Thomas Ebendorfer (în manuscrisul *Cronica regum Romanorum*) şi Michel Beheim (în manuscrisul *Von eninem wutrich der hiess Waida von der Valachei*) prezintă versiuni foarte apropiate, „ceea ce ne îndeamnă să credem că exista o ediţie tipărită" (23). Se poate constata, de altfel, preexistenţa acestui incunabul, considerând tabloul, foarte important, al concordanţei episoadelor (27, 28), precum şi lipsurile de la poziţiile 24, 27, 28, 29, pe care le regăsim în manuscrisele lui Thomas Ebendorfer şi Michel Beheim. În sfârşit, legăturile acestora

din urmă cu mediul curţii lui Matei Corvin constituie un alt puternic argument (51).

În total dezacord, deci, cu Ştefan Andreescu în legătură cu felul în care s-a alcătuit prima *Povestire despre Dracula voievod* şi locul apariţiei acestei scrieri, Matei Cazacu arată că au existat iniţial două tipărituri germane : prima, de la Viena sau Wiener Neustadt, din 1463, şi o a doua din Nürnberg din 1488, în care se menţionează arestarea voievodului de către Matei Corvin, captivitatea precum şi bunele lui acţiuni după eliberarea din închisoare, arătându-se atotputernicia regală (41, 45).

În privinţa cauzelor care au determinat tipărirea povestirii, Matei Cazacu consideră acea tensiune, latentă sau explozivă, între două forţe antagonice : Matei Corvin care, după 1463 „îşi consacra cea mai mare parte a timpului efortului de a elibera statul său de dominaţia Habsburgică şi Frederic al III-lea ce încerca din toate puterile să păstreze drepturile acestei dinastii în Ungaria" (49).

Matei Corvin urmărea să obţină cu orice preţ de la Frederic al III-lea coroana Ungariei, care îi legitima tronul atât pentru el cât şi pentru urmaşi (aşa cum se arată în lucrarea fundamentală pentru cunoaşterea acestui conflict : Karl Nehring, *Mathias Corvinus. Kaiser Friedrich III und das Reich. Zum hundiadisch-habsburgischen Gegensatz in Donauraum*, München 1975). Or, această coroană costa nu mai puţin de 80.000 de ducaţi de aur (9), pe care Matei Corvin îi obţine de la Curia papală, de la dogele Veneţiei şi de la oraşele germane, pentru a continua lupta de cruciadă, de apărare a Europei împotriva expansiunii semilunei, la care voievodul român adusese o importantă contribuţie. „Temându-se că o nouă victorie a lui Vlad Ţepeş va impulsiona cruciada antiotomană şi deci va trebui să cheltuiască fondurile date de Papa Piu al II-lea şi Veneţia în această luptă" în loc să le verse pentru obţinerea coroanei maghiare, „Matei Corvin arestează pe Ţepeş" (7). Este evident, arată Matei Cazacu, faptul că, pe de-o parte, pentru a justifica arestarea celui admirat de puterile creştine ale epocii, pe de alta pentru prestigiul faţă de puternicele oraşe negustoreşti – cum era Nürnbergul (47) – a căror alianţă împotriva lui Frederic al III-lea o urmărea, Matei Corvin a inspirat curţii sale pamfletul care a avut ulterior o atât de largă răspândire. Ţelurile regelui erau altele decât apărarea Dunării şi „după tratatele de pace cu Boemia şi Polonia (1479) stabili o înţelegere cu Baiazid al II-lea, spre marea indignare a Papei, care încetă să mai vadă în el un *defensor Ecclesiae*"(49).

Prin urmare, fără a pune în surdină sau a justifica acţiunile sângeroase şi cruzimea lui Vlad Ţepeş, Matei Cazacu lasă documen-

tele și faptele să vorbească de la sine și să vădească atât spiritul de sacrificiu al voievodului, cât și lipsa de zel pentru cruciadă, orgoliul și totodată egoismul regelui Matei Corvin.

În privința versiunii rusești a *Povestirii despre Dracula voievod*, Matei Cazacu acceptă opinia lui A.H. Vostokov (presupunere întărită ulterior de I.Bogdan și Ja.S.Lur'e) că autorul acestei versiuni nu poate fi decât Feodor Kuricyn, ambasadorului țarului Ivan al III-lea la Buda, între 1482 și 1483. Deoarece N. Smochină, P.P. Panaitescu și A. Balotă au considerat că lucrarea nu a fost întocmită de un rus, ci de un român sau slav din sud care a scris în slavă, Matei Cazacu analizează limba textului și combate cu argumente hotărâtoare punctul lor de vedere (55-57), consolidându-și afirmațiile exprimate în studiul *A propos de récit russe „Skazanie o Drakula voevode*", din 1974. Totodată, el arată că Bonfini menționează în *Rerum Ungaricum decades* „anecdote care nu se regăsesc decât în versiunea rusă : dovadă că sursa de informații a acestuia din urmă era curtea de la Buda"(53).

Versiunea rusă a *Povestirii despre Dracula voievod* nu a fost întocmită pentru discreditarea eroului narațiunii – așa cum a fost concepută versiunea latină – ci pentru a întări prestigiul țarului față de Biserică și nobilime. Totodată „războiul împotriva inamicilor crucii – turcii pentru Dracula, tătarii pentru Rusia – era împerechiat cu disprețul catolicismului și mai ales a ordinelor cerșetoare" (76).

Matei Cazacu arată că argumentul prin care A.V. Petuchov și P.P. Panaitescu au respins paternitatea lui Kuricyn asupra operei (acesta nu putea fi anticatolic cum se arată a fi redactorul povestirii, deoarece făcea parte din secta „iudeizanților" – cei ce căutau în literatura iudeo-arabă izvoare de inspirație pentru o mistică creștină) nu se poate susține deoarece și această sectă vădea tendințe anticatolice (68, 74).

Pentru a ajunge la rezultatele sale, întemeiate pe larga arie de informații oglindită de aparatul critic, precum și pe cunoașterea aprofundată a tradițiilor culturale și politice ale popoarelor de pe aria ortodoxă și cea catolică a Europei, Matei Cazacu a considerat, în primul rând, trăsăturile specifice și raportul valorilor în hotarele diferitelor colectivități. Constatând, de pildă, rolul de model al *Povestirii despre Dracula voievod*, Matei Cazacu arată că „originea divină a autocrației ruse și pretenția țarului Ivan al III-lea de a interpreta scripturile mai bine decât Biserica, au permis lui Ivan al IV-lea cel Groaznic să își justifice torturile sau chiar asasinatele" (82). În legătură cu răspunsul afirmativ al călugărului la întrebarea lui Dracula dacă a procedat bine ucigându-și adversarii, Matei

Cazacu opinează că această părere se vădeşte „de o importanţă excepţională pentru studiul ideilor politice în Rusia la sfârşitul secolului al XV-lea, când Attila era considerat încă un adevărat model" (65).

Cunoscând îndeaproape instituţiile medievale şi, totodată, resortul acţiunilor şi iniţiativelor capetelor încoronate, Matei Cazacu analizează cum se cuvine alianţele precum şi ciudăţenia şi şubrezenia tratatelor, în care jucau un rol atât de important legăturile familiale şi interesele personale. Autorul consideră circumstanţele specifice, diferenţiind problemele pe care fiecare societate a epocii le avea de soluţionat şi care face ca spiritul versiunii ruseşti al *Povestirii despre Dracula voievod* să fie altul decât al versiunii germane, deşi ambele aparţin aceluiaşi trunchi. Totodată, Matei Cazacu este foarte atent să subordoneze detaliile tendinţei generale dintr-o ţară şi epocă, iar această tendinţă să nu apară detaşată de diversitatea vieţii fireşti. Există variante ale celor două scrieri studiate, apropiate în timp de evenimentele descrise, păstrând încă aerul de verosimilitate al acţiunii trăite, şi altele distanţate cu trecerea vremii – prin transcrieri succesive – de ceea ce s-a întâmplat cândva, dar purtând la rându-le reflexe ale momentului lor. Matei Cazacu enunţă aceste variaţii de viziune, deducând totodată, cu ajutorul lor, împrejurări istorice mai puţin sau greşit cunoscute.

Paleograf, cunoscând excelent atât limbile occidentale cât şi cele slave, preocupat îndeaproape de evoluţia mentalităţilor, Matei Cazacu a putut prezenta cele două versiuni ale *Povestirii despre Dracula voievod*, înfăţişând trăsături şi moduri de exprimare atât de diferite. Dar, dincolo de fidelitatea reproducerii şi interpretării textelor, dincolo de minuţia analizei, farmecul lecturii cărţii sale *L'histoire du prince Dracula en Europe centrale et orientale (XVe siècle)* vine şi din această înţelegere umanistă a personajelor şi atitudinii sau acţiunii lor. Moralist prin formaţie şi adâncime a gândirii, Matei Cazacu leagă destinul unei ţări sau unor mari idei (cum este aceea a cruciadelor târzii) de trăsături ale puternicilor vremii, cum ar fi orgoliul sau laşitatea, vitejia sau cruzimea.

Atunci cînd reconstituie imaginea celui pe care Occidentul îl cunoaşte sub numele de „Dracula" nu îl lipseşte de marile lui calităţi, dar nici de îngrozitoarele defecte. Reparând nedreptatea unei reputaţii, nu elogiază inutil – cum a încercat istoriografia comunistă din ţara noastră – un personaj ale cărui mijloace compromit desigur însăşi nobleţea scopului.

6.

Două importante lucrări de istoriografie privind secolul al XIX-lea

Neagu Djuvara şi Părintele Octavian Bârlea

Istoriografia occidentală consideră adesea Ţara Românească şi Moldova ca aparţinând Balcanilor, de cultură postbizantină, cu o evoluţie frânată până în secolul al XIX-lea de anacronica dominaţie otomană.

Este adevărat că Evul Mediu românesc a păstrat o viziune despre o lume puternic colorată de tradiţia prestigioasă a Bizanţului, dar încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea (când apar, de altfel, primele dovezi ale scrisului în limba română), pot fi constatate în mentalitatea cărturarilor de la curtea unui Radu de la Afumaţi sau Petru Rareş trăsături ale Renaşterii, iar la mijlocul secolului al XVII-lea, modalităţi stilistice occidentale, preluate cu o grabă demnă de subliniat în ambele ţări române, deşi temeiul religios va rămâne cel al ortodoxiei răsăritene.

Au existat, aşadar, premise pentru întrepătrunderea cu cultura europeană occidentală în prima jumătate a secolului al XIX-lea, fenomen întârziat din cauza suzeranităţii otomane şi tocmai din acest motiv însoţit de conflicte sângeroase şi contradicţii pe care Neagu Djuvara le-a pus în lumină într-o excelentă carte unde noul luptă cu vechiul, adevărul cu superstiţia, justiţia cu abuzurile, tradiţia autentică cu improvizaţiile grăbite: *Le Pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes au début du XIX* *e* *siècle*, apărută în *Publications Orientalistes de France*, cu concursul Fundaţiei culturale române din Madrid, ctitorită de Aurel Răuţă.

Cartea lui Neagu Djuvara ne apare ca rodul unor cercetări aprofundate, fiind scrisă cu competenţa şi viziunea de ansamblu a celui care a publicat în 1975, la editura Mouton, una din cele mai apreciate lucrări contemporane de istorie a civilizaţiilor, *Civilisations et lois historiques. Essai d'étude comparée des civilisations.*

Cu excepţia lui Nicolae Iorga şi George Brătianu, puţini istorici români au dăruit istoriografiei universale lucrări care să fie preluate

de bibliografiile țărilor de veche tradiție științifică. Prin cele două cărți masive, apărute la un interval de mai bine de un deceniu – ceea ce demonstrează amploarea acestor întreprinderi – Neagu Djuvara aduce, la rându-i, o contribuție prețioasă, atât științei universale cât și celei românești, ilustrând totodată deschiderea proprie exilului românesc, când cărturari aflați în lumea liberă exprimă în limbi de circulație înfăptuirile lor. Este și motivul pentru care *Le Pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautes danubiennes au début du XIX ᵉ siècle* conține și repere cronologice, o notă pentru ortografia și pronunția română, glosar, în sfârșit, în aparatul științific, o serie de lămuriri necesare lectorilor străini.

Desigur, unele din tendințele de „europenizare", rezistența conservatoare, elanul revoluționarilor, temeiul continuității și contradicțiilor, au fost menționate deja în studii valoroase despre secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, cum sunt cele ale regretatului Vlad Georgescu, ale lui Mihai Sturza, G. Zane, Ariadna Camarino-Cioranu, Florin Constantiniu.

Ceea ce își propune – și realizează – Neagu Djuvara nu este numai analiza fenomenului de trecere de la mentalitatea orientală la aceea occidentală în prima jumătate a secolului al XIX-lea, ci și prezentarea peliculei vii a acestor transformări fundamentale, descriind împrejurările istorice, modalitățile de ascensiune politică, înfăptuirile culturale, întrupate în acel vălmășag pestriț și schimbător, mobil și – în ultimă analiză – greu descifrabil, care cunoaște entuziasmul și setea de înnoire, teama de schimbări și elanul pentru noi perspective, corupția și generozitatea.

S-a scris, de pildă, despre „pătrunderea luminilor" în țările române, a „bunelor maniere", a moravurilor ce dominau societatea apuseană, dar nu s-au ilustrat cu scene de viață aceste schimbări atât de importante în perspectiva timpului. S-au studiat raporturile între noblețe și burghezia care își cucerea poziții noi, s-au descris costumele și trecerea de la caftan la haina occidentală, dar în cadrul unor studii teoretice.

Într-o aplicație, care ține atât de condiția umană cât și de spectacol, Neagu Djuvara prezintă „pe viu" toate aceste transformări ale unei epoci zbuciumate. Este motivul pentru care *Le Pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautés danubiennes au début du XIX ᵉ siècle* va fi consultată nu numai de studioșii istoriei evenimențiale ci și de cei ai istoriei mentalităților.

Propunându-și o investigație cât mai directă, autorul a cercetat cronicile timpului, corespondența, actele judiciare, scrierile politice, imaginile epocii. Majoritatea relatărilor de epocă sunt desigur su-

biective, dar confruntate unele cu altele pot lumina stări de fapt. Un suflu umanist – dincolo de evenimente şi legile care le conduc – poate fi desprins peste structurarea propriu-zis ştiinţifică.

Capitolul introductiv – în care Capudan Paşa, oaspete primit cu onorurile şi fastul de la curte, nu este decît un călău, pe care prinţul Constantin Hangerli îl suspectează fără a-l putea ocoli, ceea ce îi aduce moartea – ne apare ca un prolog dintr-o piesă shakespeariană, cu tenebrele sângeroase şi strălucirile Evului Mediu. Acest capitol enunţă şi metoda întregii lucrări, ilustrarea prin acte de viaţă a unor transformări patetice.

După prolog, ni se prezintă cadrul istoric în care s-a desfăşurat viaţa ţărilor, în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Personajele trec la rampă, unul câte unul, în lumina reflectoarelor: prinţul, nobilul, reprezentantul clerului. Apoi este înfăţişat decorul: oraşul, satul cu trăsăturile specifice.

În ultimele două capitole autorul relevă tendinţele contradictorii ale epocii: războaiele, abuzurile, lipsurile şi mentalităţile retrograde ale dominaţiei otomane, în contrast cu elanurile de reînoire ale domnilor pământeni, inserarea în contextul european de realizări şi gândire.

Le Pays roumain entre Orient et Occident. Les Principautes danubiennes au début du XIXe siècle se impune ca o lucrare de temei, care relevă atât trecerea de la o mentalitate la alta într-o epocă de mari transformări, cât şi permanenţe specifice ale spiritualităţii româneşti.

***

Autor al unui amplu şi documentat studiu despre Biserica Română Unită şi ecumenismul Corifeilor Renaşterii culturale, apărut în 1983, în care se pun în lumină meritele – atât pe plan religios, cât şi naţional şi cultural – ale cărturarilor transilvăneni Samuel Micu, Gheorghe Şincai şi Petru Maior – părintele Octavian Bârlea duce mai departe istoria Bisericii Române Unite, publicând, în limbile română şi germană, un masiv volum în colecţia revistei *Perspective* (Nr. 37, Iulie-Decembrie 1987), lucrarea de o deosebită importanţă *Metropolia Bisericii Române Unite proclamată în 1855 la Blaj*.

Mitropolia Bisericii Române Unite, din Blaj, întemeiată la 28 octombrie 1855 a adunat prin Arhidiaceza de Alba Iulia şi Făgăraş şi prin cele trei Dieceze sufragane, de Oradea, Gherla şi Lugoj, pe toţi Românii uniţi din Transilvania, Maramureş şi Banat. Acest mare eveniment din istoria Bisericii Române Unite a fost generat de curentul cultural desfăşurat de Şcoala Ardeleană.

Părintele Octavian Bârlea arată că a existat o strânsă legătură între Adunarea națională a Românilor Transilvăneni, ținută pe Câmpia Libertății la 3/15 Mai 1848 și reînființarea Mitropoliei Române Unite de la 1855 (o primă mitropolie putând fi considerată aceea din 7 Octombrie 1698 a sinodului bisericesc unit, deoarece în documentul de încheiere al acestui sinod se menționează că el a fost întărit cu „pecetea Metropoliei" (p. 6)

Întemeiat pe scrieri și materiale de arhivă inedite, aprofundând aspecte mai puțin cunoscute din epocă, apropiindu-și totodată complexul cadru istoric transilvănean în care fiecare națiune a avut o evoluție aparte, fiind nevoită în același timp să se supună conducerii dominante, părintele Octavian Bârlea arată că, pe lângă noua Mitropolie Română Unită, arhiepiscopului maghiar de Esztergom i s-a încuviințat funcția de „delegat apostolic", încât putea să exercite o supraveghere a românilor și asupra tendințelor lor de emancipare națională. Mitropolitul Alexandru Sterca Șuluțiu s-a împotrivit amestecului arhiepiscopului de Esztergom în problemele românești.

Totodată, nunțiul apostolic din Viena a prevăzut ca Biserica Română Unită să fie condusă nu de sinod ci de conferința episcopală, urmărind, prin aceasta, îndepărtarea de la conducerea Bisericii Unite nu numai a preoților, ci și a protopopilor. „Refuzându-se participarea poporului și a preoților la conducerea Bisericii, s-a înrădăcinat în popor convingerea că numai Episcopii reprezintă Biserica" (p. 325).

Acțiunea pentru independența ortodoxiei în Transilvania a mitropolitului ortodox Andrei Șaguna este considerată cu o asprime nejustificată de către autor, deși Andrei Șaguna ca și mitropolitul Alexandru Sterca Șuluțiu au fost animați de același ideal patriotic: primul vizând câștigarea drepturilor naționale prin păstrarea ortodoxiei, credinței strămoșești și, implicit, a neîntreruptei continuități culturale, cel de-al doilea, prin însumarea câștigurilor intelectuale și politice europene, prin legăturile cu latinitatea la care duc și originile poporului român.

Părintele Octavian Bârlea arată că rezultatele cărturărești ale Mitropoliei Bisericii Române Unite de la 1855 nu au fost la înălțimea înfăptuirilor Corifeilor Școlii Ardelene din secolul al XVIII-lea, Blajul nu a mai reprezentat „o pepinieră de oameni cu înaltă pregătire, cu mari aspirații", aceasta din cauza „refuzării participării poporului și preoților la conducerea Bisericii, înrădăcinându-se în popor convingerea că numai episcopii reprezintă biserica". Totodată se arată că la rezultate nemulțumitoare „a contribuit nu elita Bisericii Române Unite... ci curentul de acceptare a disciplinei

romano-catolice, reprezentat în primul rând prin episcopul unit de Oradea, Vasile Erdeli, sprijinit de nunțiul apostolic din Viena, sfătuit de arhiepiscopul din Esztergom" (p. 327).

Rezultatele întemeierii Mitropoliei Române Unite din 1855 au fost, desigur, mai cu seamă favorizate de tradiția și prestigiul Școlii Ardelene. Apoi, legăturile cu lumea popoarelor de origine latină, în primul rând cu Italia, au contribuit la înființarea Societății Academice Române din București, din anul 1867, la apariția Gramaticii lui Timotei Cipariu și a importantului dicționar latinizant al lui Laurian și Massimu, dar acest curent cultural generat de Biserica Română Unită „nu a mai avut seva necesară pentru a menține locul de frunte în cultura românească" (p. 327).

Cosultând aparatul științific și anexele lucrării *Metropolia Bisericii Române Unite proclamată în 1855 la Blaj*, constatăm că autorul folosește un temei documentar foarte important, acte românești și tipărituri de o circulație restrânsă, cât și documente în legătură cu istoria Bisericii Române Unite din Arhivele de Stat austriece și Arhiva Nunțiaturii din Viena.

Cu noua carte, părintele Octavian Bârlea aduce o nouă și prețioasă contribuție la cunoașterea trecutului Bisericii Române Unite, care a numărat și însumează încă milioane de credincioși români, din rândurile cărora s-au distins reprezentanți de frunte – mulți martirizați în închisorile comuniste.

Un merit al părintelui Octavian Bârlea nu este numai că a aprofundat Împrejurările istorice sau politico-sociale din Transilvania, dar că a și descris întrepătrunderea dintre viața religioasă și năzuințele naționale ale Românilor, atât de importante pentru o regiune aflată sub stăpânire străină. Documentat științific, studiul *Metropolia Bisericii Române Unite proclamată în 1855 la Blaj* – ca și contribuțiile anterioare ale părintelui Octavian Bârlea -marchează un temeinic itinerar de cercetare care va fi folositor celor ce se vor ocupa de trecutul țărilor române.

Desigur, unele accente subiective, de neînțeles – cum ar fi deprecierea curentului Junimist, în urmărirea idealului de „artă pentru artă" sau surprinzătorul calificativ de „eseiști" (echivalent în text cu „diletanți", opuși celor ce fac știință riguroasă, respectiv cărturarilor Școlii Ardelene), pentru reprezentanți străluciți ai spiritualității românești ca Nicolae Iorga și Lucian Blaga, ca și lipsa de înțelegere pentru prezența și lupta grea a Bisericii Ortodoxe din Transilvania, de mare importanță pentru tradiția strămoșească din această regiune românească sub dominație străină – rămân în afara contribuțiilor științifice valoroase ale acestei lucrări.

7.
Pe marginea *Isoriei Literaturii Române de la origini până în prezent* de G. Călinescu

Despre ediţia a II-a a *Istoriei literaturii române de la origini până în prezent* de George Călinescu veţi mai citi desigur ample comentarii pe care această lucrare le merită. Alexandru Piru care şi-a luat asupră-şi, cu admirabilă generozitate, retipărirea operei de temei a profesorului şi directorului său de institut, ne informează că prima apariţie a cărţii, din 1941, a fost urmată de mai bine de o sută de recenzii şi comentarii. Sunt sigur că şi acum cartea va trezi – mai cu seamă în generaţia tânără din ţară care nu a avut prilejul să o cunoască – un entuziasm justificat şi aprecieri elogioase. Nefiind critic literar mă voi mărgini să notez câteva gânduri pe marginea acestui volum masiv care închide între scoarţe, am putea spune că pecetluieşte, destinul postum al multor scriitori, asemenea unei roci transparente oferind eternităţii, vietăţi odinioară pline de mişcare şi de elan. Mulţi au fost înălţaţi în glorie iar alţii împinşi în întunericul anonimatului de G. Călinescu, datorită unui gir pe care nici o carte de critică nici înainte, nici după 1941, nu l-a avut.

Trecutul apare uneori la colţul unei străzi, într-un compartiment de tren sau într-un salon unde nimic nu te îndreptăţeşte să îl prevezi, spărgând digul automatismelor zilnice, al indiferenţei, oboselii şi imaginilor tocite din realitatea imediată. Volumul mare ca un ceaslov, purtând ceva din vastitatea conţinutului lui m-a tulburat în mod neobişnuit. Am căpătat o frântură din trecutul îndepărtat, mi s-a însoţit cu imaginea mea de atunci care se pleca cu însetată râvnă deasupra filelor în quarto ca deasupra unei ape limpezi, potolită şi răcoritoare, apă a înţelepciunii şi a adevărului. Am trăit o nespusă emoţie în clipa când uşa s-a deschis şi din camera alăturată cineva a adus cartea pe braţe – eram mai mulţi bărbaţi în jurul unei mese şi discutam despre matchul final al campionatului de foot-ball de la Madrid. În faţa mea un aparat video cu butoane multe şi cifre luminoase era pregătit să înregistreze matchul dar rămânea pe jumătate ascuns de crengile decorative ale unui palmier de interior. „Nu am crezut că te voi mai regăsi cândva" am strigat în mine. „Mi se întoarce pierduta-mi viaţă de atunci, viaţa care mi s-a risipit de mult, mi-a fost înfrântă, mi-a fost furată dar totuşi a fost viaţa mea din cartierul acela bucureştean."

Istoria literaturii lui George Călinescu... O importantă prezență în trecutul meu, în viețile multora dintre contemporanii mei care în '41 erau în prima sau la cea de a doua tinerețe. Desigur și în viața celor născuți înainte de primul război sau în jurul lui 1900, dar din aceștia au rămas prea puțini. Cei care au obținut într-un fel sau altul volumul, care s-au trezit pe neașteptate în fața acestei cărți, atâția ani râvnită, atâtea decenii refuzată, promisă și iarăși amânată, au descoperit-o cu un entuziasm asemănător. Am citit cu admirație colofonul final unde se află numele celor care au înfăptuit *Istoria literaturii*. A fost o lăudabilă inițiativă de a li se lega numele de destinul acestei unice opere, apărută în același atelier unde a fost culeasă prima ediție. Felicităm călduros atât corpul redacțional cât și pe tipografi.

Apartamentul prietenului care mi-a dăruit cartea este înscris într-o suită de scări și paliere înspre curte, după moda germană. Nu am întâlnit pe nimeni pe când coboram cu sacul de plastic în care se afla Istoria literaturii și nici în parking nu se vedea țipenie. Îmi fusese teamă de a o privi insistent, de-abia am întrezărit-o când m-am temut să n-o pierd și i-am simțit prezența de-abia când am legat-o de grătarul bicicletei și am desprins roata din rastel. Am început să pedalez, cufundat în gânduri, de-a lungul Isarului, iar umbrele serii înnegreau frunzișul arțarilor de pe mal și faruri puternice mă descopereau la intervale.

Desigur, unii dintre cititorii care au avut prima ediție a *Istoriei literaturii*, în biblioteci somptuase sau în biblioteci modeste de brad, apoi s-au despărțit de ea și unii și alții, în anii de cruntă prigoană stalinistă, au avut senzația, ridicând-o iarăși cu mîinile – cu mâini mai îmbătrânite, ceva mai țepene, ceva mai aspre – că au recăpătat un bun care li se cuvenea și care le fusese înstrăinat, așa cum și anii de viață le fuseseră răpiți. Podoabă a raftului de cărți, *Istoria literaturii*, a căpătat puțină vreme de la apariție și o valoare pecuniară. Mulți din cărturarii aduși la sapă de lemn au sacrificat-o. Eu însumi a trebuit să mă despart cu nespusă tristețe de această carte. De câte ori nu am văzut la Talcioc – a cărui poveste balzaciană nu a fost încă scrisă – *Istoria literaturii*, zăcând pe o foaie de ziar muiată de noroiul gropii, în fața unei bătrâne ghemuite, unei soții de pușcăriaș politic, a unui fost ofițer sau a unui profesor scos de la catedră de culturalii staliniști! Pentru cei care s-au despărțit cu durerea în suflet de *Istoria literaturii*, prezența noii ediții a însemnat nu numai o luminoasă bucurie ci și o fereastră deschisă spre lumea amintirilor. Independent de considerațiile pe care le voi face mai departe în legătură cu G. Călinescu, mărturisesc că *Istoria* sa s-a împletit ca

nici o altă carte cu existenţele noastre, celor care i-am fost contemporani, intelectuali modeşti, scribi rataţi şi neînţeleşi sau scriitori iluştri. Vastitatea informaţiei, discernământul, competenţa, gustul sigur, stilul său suplu, expresiv, de o nemaiîntâlnită originalitate, au îndreptăţit pe comentatori să considere *Istoria literaturii* a lui G.Călinescu marele roman al vieţii literaturii româneşti, de la origini şi până în prezent. Un monument comparabil cu opera lui Dimitrie Cantemir („Nasc şi în Moldova oameni" spune cronicarul şi G.Călinescu îl citează în finalul prefeţei sale) sau a lui Nicolae Iorga. O bună parte din viaţă am mers alături de această carte, împărtăşindu-i în general opiniile, deşi nu am profesat şi nici nu mi-am ales critica drept mijloc de mărturisire a trăirilor mele. Destinele noastre s-au împletit. A fost ca o mare dragoste la care priveşti cu tristeţe în urmă, la o anumită vârstă. Iată de ce reîntâlnirea cu I*storia literaturii* mi-a părut – sunt sigur că şi multora din dumneavoastră care mă citiţi – emoţionantă.

Pedalam pe lângă tufişurile ţepoase ce se întind de-alungul Isarului cu Istoria literaturii pe grătarul din spate al bicicletei. Oare gazdele s-or fi supărat că am împachetat-o imediat, chiar în seara aceea? N-am mai lăsat-o din mână. Urmărind dâra slabă a lanternei bicicletei mi-am amintit de un film mut al lui Lang, văzut pe când eram copil într-o biată sală din Constanţa care mirosea a creolină – personajul acela uscat şi fantomatic ajuns pe lună şi găsind un mare bulgăre de aur, apoi desprinzându-l din tuful vulcanic, îmbrăţişându-l spasmodic, strângându-l la piept, rostogolindu-se într-un elan nebunesc, dar maşina cu care venise de pe pământ zăcea moartă alături şi nici o întoarcere nu mai era posibilă. Răcoarea s-a ridicat ca o cortină când am ajuns în dreptul monumentului lui Maximilian şi căldura Münchenului încins peste zi m-a lovit în faţă. Cartea era grea şi eu pedalam pe lângă rigolă, obosit după ziua de lucru.

Vroiam să spun că relaţiile dintre mine şi *Istoria* lui George Călinescu nu mai sunt aceleaşi, după cum sunt altele relaţiile cu romanul pe care l-am scris la 23 ani. *Istoria literaturii* îşi păstrează intactă valoarea dar viziunea mea şi a multora, despre intervalul de timp din '30 spre '41, despre dimensiunea unor scriitori sau a unor adevăruri mărturisite de ei atunci s-a schimbat. Timpul scurs a adâncit perspectiva, a risipit unele elanuri şi a consolidat unele prejudecăţi, totuşi această reîntâlnire a fost cu totul neobişnuită, singurul motiv pentru care îmi aştern gândurile în clipa asta. Nici *Istoria literaturii* nu mai este aceeaşi. Conţinutul a rămas, dar cartea materială, coaja fiinţei, a murit, nu a putut depăşi limitele unei vieţi: numai ceea ce a fost nemuritor s-a mutat ca o flacără dintr-un trup într-altul.

În exilul meu müchenez nu îmi pot procura prima ediţie. Bănuiesc că s-a menţinut formatul iniţial. Admirabila copertă a lui Done Stan, sobră, cu discreta prezenţă a brocartului baroc pe care se înscrie titlul, ne aminteşte coperta primei ediţii unde, în locul emblemei editurii Minerva, se afla coroana regală. Litera la fel de elegantă dar imaginile, reproduse după cele anterioare, cu raster mărit, lipsite adesea de claritate, deranjează într-o măsură. Probabil nu a fost posibil să se obţină fotografiile de la prima ediţie. Oricum, reeditarea *Istoriei literaturii* este o reuşită, pentru care felicităm încă o dată editura Minerva şi pe realizatorii acestei deosebite înfăptuiri.

Noaptea se lăsase demult când am ajuns acasă. Am despachetat cu grije Istoria literaturii şi am aşezat-o în faţa mea pe birou. Nu e birou, e o masă largă de pin suedez, pe care mi-a adus-o un amic din Göteborg şi pe ea se află o mică sferă de marmoră (amintire din Rimini) ca un cap de bufniţă, iar în stânga fiul meu fotografiat în Turnul Londrei cu un soldat de gardă. Cu capul în mâini am privit Istoria literaturii ca pe un mesaj venit din existenţa mea îndepărtată. Aveam înainte o tărie, ceva care nu poate fi nici stins, nici risipit, ascultând de legi necunoscute. Cu cartea lui George Călinescu, singur ca atunci când îmi reprezint ceea ce aş fi dorit să fac sau ceea ce am înfăptuit, dar ţelurile mele nu mai erau prezente în clipa aceea. Nu am trăit curgerea vremii până ce un clopot nu a sunat prelung în turnul bisericii din Maria Hilfe Platz.

Ce a determinat reeditarea acestei cărţi, atât de râvnită, cerută de mulţi în articole incomode pentru regim, transparent revoltate, solicitând-o curajos de la conducătorii culturali intransigenţi? De ce tocmai acum, în Anii Domnului 1982, patru decenii de la apariţie şi 17 de la moartea lui G. Călinescu? Ceea ce nici autorul ei, cu oarecare trecere în cercurile conducerii nu a reuşit, în viaţă fiind, nici culturalii cu influenţă, cândva poate scriitori cu merite puse în lumină de G. Călinescu, timpul a înfăptuit-o. În '41, la apariţia *Istoriei literaturii* majoritatea scriitorilor din ultima treime a cărţii trăiau. O priveam ca pe o carte a contemporaneităţii, a generaţiei anilor '30-'40 care continua marea tradiţie a literaturii româneşti. Acum, în 1983, toţi aceşti scriitori au plecat dintre noi sau sunt foarte înaintaţi în vârstă. *Istoria literaturii* nu mai poate constitui după 40 de ani un îndreptar estetic, mai cu seamă pentru tineret: ea aparţine, fără drept de apel, trecutului. Nu mai reprezintă în viziunea culturalilor actuali de la Bucureşti decât un imens cimitir, cu racle imobile de sticlă în care zac îmbălsămaţi scriitori de modă veche, produse perisabile ale lumii capitaliste, într-o atmosferă antiseptică şi inofensivă, un cimitir al viziunii estetizante dinaintea instaurării regimului, dinainte de 1948. Bănuindu-se că evocarea acestor

scriitori, ca şi a altor victime ale regimului, lichidate în închisori sau în afara lor, nu mai poate fi primejdioasă, că generaţia tânără ignoră aceste detalii iar cei ce şi le-ar putea aminti nu mai există, au devenit inofensivi sau au fugit, *Istoria literaturii* a fost, cum se spune „reconsiderată”. Contestându-i-se actualitatea, proiectând-o în istorie, aneantizând-o. Este ştiut că, numai murind la timp şi eventual fără mult tapaj, poţi avea şansa să ţi se ierte ereziile antimarxiste, să fii citat fără riscuri pentru cel care te citează şi chiar să-ţi asiguri un spaţiu confortabil în enciclopedii.

Au trebuit totuşi să existe forţe oculte în România care au acţionat cu justificările de mai sus – poate chiar mai ipocrite – pentru retipărirea *Istoriei literaturii*. Acestor forţe anonime, pe care le ignorăm, le adresăm mulţumirile noastre. Nu este exclus ca şi apariţia unei reimprimări facsimilate în Italia, unde s-a respectat aidoma prima ediţie, să fi dus la aceasta – în realitate a treia ediţie – din Bucureşti. Ce ciudat şi dramatic destin a avut *Istoria literaturii*, recuzată încă de la apariţie, facsimilată după patru decenii în Italia, apoi tipărită la Bucureşti, prima cu girul autenticităţii fotografice, a doua cu adaosurile autorului însuşi. Este posibil ca amplificările şi corecturile (din care unele reproduse, cu raturi nenumărate şi săgeţi pe textul deja tipărit, amintind de febra creatoare a lui Balzac şi a lui Proust) să fi dus la îmbunătăţiri importante. Desigur, critici competenţi vor lua în discuţie şi acest aspect.

Am deschis cu sfială coperţile grele şi am regăsit capitolele cu titluri atât de sugestive, caracterizările de neuitat, aforismele lapidare, claviatura suplă, rafinată, expresivă. Romanele sale, elogiate excesiv de exegeţi şi mai ales de sine însuşi, *Enigma Otiliei*, *Scrinul negru*, nu m-au reţinut, prezintă o tendinţă de caricaturizare – în pozitiv şi în negativ – şi o excesivă portretizare discursivă a personajelor care le fac artificiale. Propriul eu substituit personajului principal, cumulând toate virtuţile şi eroismele posibile, îl fac neinteresant. Desigur, Madame Bovary este Flaubert ispăşindu-şi păcatele şi simţind gustul arsenicului, nu un semizeu tăiat în carton.

Poemele lui G. Călinescu sunt conceptuale şi nu depăşesc limita unor arpegii de virtuozitate. Dar pe cerul criticii Călinescu este ceea ce a fost Eminescu pe cerul poeziei. Nu a fost egalat de înaintaşi şi, până acum, nici de urmaşi.

Desigur, în *Istoria literaturii* sunt cuibărite capitole capricioase, unele nedrepte pe care Alexandru Piru, cu tot cultul pentru profesorul său şi pentru această carte căreia i-a sacrificat ani de muncă, le menţionează cu lăudabilă obiectivitate. Evul Mediu apare expediat în fugă, cu flagrantă neînţelegere pentru *Învăţăturile* lui Neagoe. Lui

Nicolae Iorga i se contestă şi competenţa şi metoda. Perpessicius, Tudor Vianu, Vladimir Streinu sunt eliminaţi din câmpul criticii şi minimalizaţi în capitole de poezie. Scriitori de talent sunt prezentaţi în câteva rânduri, alţii, pe care posteritatea îi condamnă încet la uitare (Ionel Teodoreanu, C. Stere, Cezar Petrescu, Damian Stănoiu) însumează pagini prea multe. Poetul Dimitrie Stelaru, cu care se încheie capitolul poeziei noi, (din '41) apare inserat printre diverşi mediocri. Dar aceste reproşuri, îndreptăţite desigur, nu ştirbesc cu nimic valoarea *Istoriei literaturii*, a neuitatelor capitole – preţuind fiecare cât o monumentală monografie – despre Creangă, Eminescu, Macedonski, Caragiale, Hortensia Papadat-Bengescu, Arghezi, Blaga.

Subiectivismul său excesiv, G.Călinescu l-a invocat şi ca justificare a conduitei sale. N-a scris el oare că „în afară de autenticitate şi onestitate, noţiunea obiectivităţii n-are nici un sens?" Obiectiv, G. Călinescu nu s-a arătat de multe ori în lumea scriitorilor sau la Institutul de literatură, pe care l-a condus de la întemeiere şi care i-a păstrat numele.

Dar în viaţa socială, faţă de concetăţenii săi, faţă de cei care vorbeau aceeaşi limbă şi trecuseră prin aceleaşi evenimente, fost-a oare autentic şi onest? Atunci când, în plină prigoană stalinistă, aplauda ca deputat al Marii Adunări Naţionale măsurile de nimicire ale unui popor căruia el, G. Călinescu îi dăruise una din cele mai strălucitoare opere?

Nu l-am admirat pe omul sau profesorul G. Călinescu nici înainte de '48, când nu îşi arătase încă penibila râvnă de colaborator al ocupantului sovietic. Cursurile sale epatante, în care cultiva paradoxul, de dragul jocului, intonaţia sa tenorală, stilul agresiv şi melodramatic, anunţau pe actorul din Marea Adunare a sovietelor româneşti şi pe autorul editorialelor din *Naţiunea.* Apoi, pe regizorul din amurgul vieţii, când cerea cercetătorilor Institutului de literatură să se travestească în mimi de ocazie şi să-i joace piesele lipsite de inspiraţie, pure infantilisme la adăpostul înaltului său prestigiu (revista *Manuscriptum* a tipărit nu de mult aceste scenete puerile). Faptul că ignora cu premeditare pe cei din jur, dilatând până la un adevărat delir propria-i grandoare, m-au ţinut la distanţă de G.Călinescu. Considerând că orice excentricitate îi este permisă, se juca cu lucruri cu care nu se cade să te joci, cum ar fi propria-ţi libertate de conştiinţă sau cu destinul propriei tale ţări. De plăcerea unui paradox sacrifica un principiu, dar nu lumea în care au trăit Wilde sau Gide – care de altfel şi-a recunoscut greşeala când s-a întors din U.R.S.S., ceea ce G. Călinescu n-a făcut niciodată. La întoarcerea din

U.R.S.S., G. Călinescu a scris o carte măruntă în care elogia imperiul sovietic. Când ocupanţii din Răsărit au pregătit rusificarea României şi mai cu seamă a Moldovei, pentru ca mistuirea ei să fie cât mai uşoară, G. Călinescu le-a fost alături, ajutându-i cu convingere şi interes la nimicirea valorilor naţionale, la holocaustul zecilor de mii de năpăstuiţi. Este adevărat că unele piruete şi gratuităţi i-au permis – rareori – să spună lucrurilor pe nume, ceea ce dovedeşte, în primul rând, că nu era străin de realitatea îngrozitoare din jur. Dar dincolo de aceste neînsemnate diversiuni, rolul lui G. Călinescu de credincios aliat al ruşilor s-a întipărit statornic în memoria generaţiei mele.

În contrast cu producţia sa literară din anii în care România era liberă (fără să existe un ziar cu acest titlu), cărţile lui G. Călinescu scrise sub comunişti, nu prezintă interes. Şi el, ca şi ceilalţi confraţi, a fost lichidat ca scriitor. Tot ceea ce avea mai valoros cultura românească a fost înlăturat, dispreţuit, batjocorit, dar G. Călinescu voiaja, îşi cânta discursurile ţăranilor spoliaţi şi încremeniţi de teamă, scria editoriale în sprijinul măsurilor luate de partidul comunist. Se închisese ca într-o cetate în modestul său imobil cu un etaj din Floreasca, şi după moda Renaşterii îşi împodobise curtea de câţiva metri pătraţi cu pergole şi havuzuri la fel de ridicole ca piesele sale pudrate, întorcând spatele suferinţelor, persecuţiilor, morţii, pârjolului roşu, care mistuia şi îndolia ţara.

De fapt, în ierarhia comunistă, G. Călinescu nu a atins niciodată rangul pe care îl visa, pentru că stăpânii săi nu au avut încredere în marxismul său de operetă şi nu l-au luat în serios. Mai mult, proaspeţii culturali improvizaţi din Universitate, din presă, de la Academie l-au bătut pe umeri, l-au tratat de sus, şi nu o dată a trebuit să îndure jignirile.

Cu ce sentimente contradictorii închid coperta acestei măreţe *Istorii a literaturii* capodoperă a geniului românesc, înfăptuire a unui viitor aliat al ocupantului sovietic! Desigur timpul va netezi revoltele generaţiei mele. Desigur, această carte va vieţui dincolo de orice reproş şi va naviga sub cerurile senine ale eternităţii. Desigur că numai ea şi nu păcatele prea omenescului său autor va duce mai departe numele George Călinescu.

Posturile de radio din vecini au anunţat o ştire importantă, deoarece uşile dinspre balcoane se deschid, o animaţie neobişnuită, apoi un tumult impetuos cutremură strada. Deşi a trecut de miezul nopţii, o maşină decapotată, plină de tineri care intonează un imn, frânează brusc în dreptul balconului meu. Ei ovaţionează pe cineva, sar şi se îmbrăţişează, vădesc o exaltare fără limite. Trag perdeaua şi privesc fără să

înțeleg, sunt încă prizonierul Istoriei literaturii. *Apoi disting treptat culorile unui drapel și mutându-mi privirea pe trotuar, unde alte umbre se agită și se frâng, legănându-se în clarul de lună, încep să înțeleg: echipa de foot-ball a Italiei a cucerit cupa mondială. Tinerii se despart în sfârșit și strada își recapătă liniștea. Trag la loc perdeaua și sting lumina, dar întunericul nu coboară și* Istoria literaturii *rămâne mai departe o prezență vie pe birou. O vreme, nu știu câtă, am crezut că somnul îmi va acoperi ca o noapte amintirile, dar într-un târziu, în Maria Hilfe Platz clopotul a început din nou să bată.*

8.

Dialog în fața tabloului lui Rembrandt, „Haman implorând iertare Esterei"

Muzeograful: – Dragă prietene, permite-mi să îți urez „bun venit" în Muzeul Național de Artă din București, cel mai important din țara noastră. Văd că n-ai întârziat să-mi onorezi invitația!

Vizitatorul: – Bine te-am găsit, stimate amic și cunoscător în ale istoriei artei! Sunt înclinat să te revăd aici în mediul care îți este familiar. În voiajul pe care îl vom începe împreună astăzi, aștept să-mi descifrezi o serie de taine cu ochii dumitale. Trebuie să îți mărturisesc că admir ordonanța clasică a acestui muzeu, fostul palat regal, care își păstrează spiritul de demnitate și măreție... cu toate că emblemele monarhice i-au fost șterse fără cruțare. Palatul este foarte spațios și marmora pavimentului, placajul de piatră al pereților adună reverberații fericite de lumină. Ceva te invită, intrând în muzeu, să lași la cuier viața de toate zilele.

M. : – Ai dreptate, este o clădire care îndeplinește condițiile de conservare ale celor mai însemnate piese din patrimoniul artistic al țării. Nu pot spune același lucru despre vechiul local al Poștei, metamorfozat peste noapte în Muzeu de Istorie printr-un decret solemn și irezonabil. Nici spații sau suprafețe potrivite pentru păstrarea exponatelor, nici luminozitatea necesară. Arhitectul a conceput o clădire care să adăpostească poșta, plicuri și pachete în tranzit, nu capodopere. Dar asta-i altă problemă pe care o vom discuta, poate, cu alt prilej.

V. : – De acord! Văd că vitrinele holului de intrare prezintă publicații interesante: *Revista monumentelor și muzeelor, Studii muzeale, Studii și cercetări de istoria artei.* Îmi închipui că mulți colaboratori ai acestor reviste fac parte din personalul muzeului.

M. : – Într-adevăr. De altfel, unele sunt editate de muzeu, prezentând rezultatele activităţii de identificare şi analiză a operelor expuse aici.

V. : – O activitate frumoasă! Acum, că am schimbat primele impresii, te rog să-mi spui din ce punct al globului şi al timpului vom porni voiajul nostru în lumea artei?

M. : – Ei bine, m-am gândit să începem cu o piesă deosebită, aparţinând unui vârf al picturii europene. Vom porni de la *Haman implorând iertare Esterei* al lui Rembrandt. Va trebui aşadar să urcăm la propriu şi la figurat către acest vârf, deoarece se află în Secţia universală, de la etajul III. Să traversăm Secţia de artă medievală românească şi să ajungem în capul scărilor care urcă spre etaj! Pe aici, pe unde se înşiruie broderiile şi argintăriile vechilor noştri maeştri.

V. : – Cât de interesantă este arta noastră medievală! Cât de reprezentativă şi cât de puţin cunoscută peste hotare! Cădelniţele astea! Dantele în filigram... ce cizelură perfectă! Şi broderiile... ce nuanţe delicate... şi o stilizare cu totul originală... Artiştii ar trebui să găsească un limbaj propriu pentru a exprima în fire colorate caracterele unei fizionomii voievodale, bogăţia unui costum de la curtea lui Ştefan cel Mare.

M. : – Broderiile medievale româneşti sunt printre cele mai frumoase din lume, cum susţin mari specialişti, Gabriel Millet, de pildă. Vom vorbi într-o zi şi despre ele...

V. : – Aceasta este scara care duce la etaj?

M. : – Da, pe aici!

V. : – Spune-mi, te rog, tabloul lui Rembrandt atrage atenţia în mod deosebit? Vreau să spun... observi grupuri de vizitatori care întârzie în faţa lui?

M. : – Bineînţeles. De altfel, a fost aşezat în mijlocul sălii de pictură olandeză şi luminat puternic. Poate fi văzut de la distanţă!

V. : – De ce începem voiajul nostru în lumea artei cu Rembrandt? De ce nu pornim de la El Greco sau de la flamandul Van Eyck?

M. : – De ce m-am oprit la Rembrandt? În primul rând pentru că este unul dintre cei mari, o copleşitoare personalitate a artei, la care se vor întoarce mereu generaţii, pentru a căuta semnificaţia creaţiei lui şi propriile lor rosturi pe pământ. În al doilea rând, pentru că acest pictor îmi este familiar, găsesc în el întrebările mele, mai frumos, mai profund conturate, şi, mai cu seamă, răspunsurile. Apoi, deoarece tablourile sale prezintă trăsături asemănătoare cu cele din romanele lui Dostoievski sau din muzica lui Beethoven. Aceeaşi cupă a suferinţei, acelaşi tumult al dragostei, aceeaşi

înțelegere a morții. În sfârșit, destinul lui Rembrandt, jertfa de sine, singurătatea, întunericul și lumina. Este firesc să-ți propun a începe itinerariul nostru cu pictorul de care mă simt cel mai legat, care m-a obsedat o viață, așa cum mi-au fost mereu alături Dostoievski sau Beethoven. George Călinescu ne spunea odată la curs că trebuie să studiem în mod exemplar un model strălucit și complex, care a lăsat trăsături de neșters in istoria omenirii, pentru a înțelege semnificațiile multiple ale operei lui. Pentru mine, Rembrandt nu este numai un pictor vestit, ci un simbol al propriilor mele năzuințe și idealuri!

V. : – Mă întreb dacă nu este nepotrivit să începem voiajul nostru în lumea artei de pe un vârf, pornind de la o astfel de somitate a artei universale, la care există, desigur, atâtea laturi de prezentat și analizat. Oare nu este preferabil să pornim de jos în sus, să spunem de la un pictor mijlociu ca interes pentru a ajunge la creațiile de excelență? Ar fi o inițiere progresivă, de la simplu la complex, de la non valoare la valoare.

M. : – Rămân la punctul meu de vedere. Prefer să te confrunt direct cu simfonia a IX-a și apoi să continuăm drumul, decât să urcăm progresiv de la cântecele de lume în sus. O capodoperă îți generează întotdeauna sentimente și gânduri frumoase. Capodoperele nu sunt înfăptuite numai pentru inițiați, ci mai cu seamă pentru cei care, fără voie, dintr-un motiv sau altul le ignoră. Așa cum vorbele lui Iisus nu erau hărăzite numai învățaților din templu ci mai ales marilor mulțimi. Primii le analizează și le judecă. Ceilalți le simt și le trăiesc, sunt îndemnați să înfăptuiască la rându-le în spiritul învățăturii.

V. : – Am depășit cele două etaje și un secol și jumătate de artă modernă și contemporană. Am impresia că am ajuns la etajul III.

M. : – Într-adevăr, ne apropiem de obiectivul nostru. Tabloul *Haman implorând iertare Esterei* este zugrăvit în ultimii ani de viață ai lui Rembrandt și tocmai de aceea ne apare încărcat de semnificații, ca tot ce aparține acestei perioade în care pictorul s-a depășit pe sine. S-au scris multe studii despre acest moment al vieții lui Rembrandt sau asupra acestui tablou, dar noi nu vom trece în revistă ceea ce au gândit sau au trăit alții ci – într-un dialog direct cu el – ne vom mărgini să încercăm a ne mărturisi propriile emoții.

V. : – De acord! Vom folosi modalități de comunicare obișnuite. Am impresia că ne apropiem. Acolo trebuie să fie! Tabloul acela luminat puternic, așezat transversal în mijlocul sălii ca și cum ar urmări să oprească pașii vizitatorului. Are înainte un covor oriental, de un roșu puternic, care armonizează ciudat cu fâșiile de aur și întuneric de pe pânză.

M. : – Este Rembrandt într-adevăr. A fost o idee excelentă de a-l distinge în acest chip și a-i conferi o majestate pe care o vădește subiectul, autorul și înfăptuirea sa artistică. Ți-am explicat de ce am ales pânza *Haman implorând iertare Esterei*. Pentru a ne familiariza cu ea, ți-aș propune să pornim de la elementul de analiză cel mai simplu: anume să descriem cât mai exact și, în măsura posibilului, cât mai minuțios ceea ce vedem, ceea ce constatăm că se află zugrăvit în tablou... ceea ce numim subiect sau temă... pe care unii vizitatori grăbiți o trec cu vederea chiar când se lansează în aprecieri de valoare. Un tablou are dreptul de a fi cunoscut și bine privit înainte de a fi judecat. Deci să încercăm să-l descriem.

V. : – Tabloul prezintă cinci personaje. Ceea ce ne izbește mai întâi este faptul că nu toate apar în întregime. Două dintre ele, cei doi soldați, de pildă, sunt cu totul înecați în întuneric.

M. : – Să lăsăm pentru mai târziu acest aspect!

V. : – Ei bine, o domniță în costum de epocă privește de pe tron un personaj important, înveșmântat într-un caftan, cu un colan la gât, care se află îngenunchiat la picioarele ei, cu mâinile întinse. Un al treilea personaj are un stilet îndreptat amenințător către cel îngenunchiat, în vreme ce privirea îi este întoarsă către cei doi soldați, ca și cum le-ar porunci: „Luați-l! ". Aceștia din urmă fac un fel de figurație, ies din triunghiul celor trei personaje principale.

M. : – Excelentă observație! Este vorba, așa cum indică titlul, de un tablou cu subiect religios: Haman, personajul îngeunchiat, cere iertare Esterei. Ce îl determină să se umilească astfel, care este motivul mâniei celui de-al treilea personaj vom afla desigur din *Vechiul Testament*, de unde Rembrandt a desprins această scenă.

V. : – Iartă-mă că te întrerup. Dacă nu pot cunoaște nici măcar în parte legenda unui tablou... să zicem că sunt într-un oraș străin și că nu am posibilitatea să aflu în dicționar cine a fost Estera sau Haman... Să presupunem că am învățat la școală despre o serie de personaje din *Biblie*, din istoria Romanilor etc., dar că am o memorie slabă. Vreau să te întreb deschis – ca istoric de artă și desigur familiarizat cu astfel de probleme – crezi că nu pot intui valoarea unui tablou dacă nu-mi reprezint pe dată personajele istorice sau scena pe care pictorul urmărește să o redea?

M. : – Sigur că valoarea unui tablou nu stă în legenda scenei pe care el o reprezintă. Dar această legendă întregește semnificația tabloului, așa cum coordonatele sufletești ale pictorului din momentul realizării lui ne lărgesc posibilitățile de cunoaștere. Așadar, în cazul de față avem de-a face cu o scenă din *Vechiul Testament*. Înainte de a continua analiza, să vedem despre ce scenă este vorba

şi, mai cu seamă, în ce măsură pictorul a respectat textul. Dacă l-a modificat, în ce constă această modificare şi ce l-a determinat să o facă? Uite, am adus cu mine *Biblia*, dacă ai răbdare îţi voi citi acest paragraf. Se află în cartea numită *Estera*. Estera „frumoasă la statură şi plăcută la vedere" fusese luată de suflet de vărul ei Mardoheu, un evreu ce trăia în Suss, apoi aleasă ca împărăteasă de Ahasverus, împăratul perşilor şi Mezilor, fără să se ştie originea ei. Nu mult după acest eveniment, Ahasverus a ridicat la putere pe Haman. Deşi toţi tremurau în faţa lui Haman, care se dovedi un tiran, Mardoheu nu se închina înaintea lui. Atunci Haman s-a hotărât să nimicească pe toţi iudeii din împărăţia lui Ahasverus şi a promis acestuia din urmă zece mii de talanţi din averea victimelor. Estera s-a dus la împărat fără să fie chemată – ceea ce constituia un grav delict – şi l-a invitat împreună cu Haman la un ospăţ pregătit de ea. Iată acum, fragmentar, pasajul ilustrat de Rembrandt din paragraful al 7-lea din cartea *Estera*: «Împăratul şi Haman s-au dus la ospăţ la împărăteasa Estera. În această a doua zi, împăratul a zis iarăşi Esterei, pe când beau vin: „Care este cererea ta, împărăteasă Estero? Ea îţi va fi împlinită! "... Împărăteasa Estera a răspuns: „Dacă am căpătat trecere înaintea ta, împărate, dă-mi viaţa cuiva: iată cererea mea; şi scapă poporul meu: iată dorinţa mea! Căci eu şi poporul meu suntem vânduţi să fim nimiciţi, junghiaţi şi prăpădiţi! " Împăratul Ahasverus a luat cuvântul şi a zis împărătesei Estera: „Cine şi unde este acela care are de gând să facă aşa? " Estera a răspuns: „Apăsătorul, vrăjmaşul, este Haman, răul acesta! " Haman a rămas îngrozit în faţa împăratului şi a împărătesei. Şi împăratul, în mânia lui, s-a sculat şi a părăsit ospăţul şi s-a dus în grădina casei împărăteşti. Haman a rămas să-şi ceară viaţa de la împărăteasa Estera, căci vedea bine că pierderea lui este hotărâtă în mintea împăratului. Când s-a întors împăratul din grădina casei împărăteşti, a văzut pe Haman că se aruncase spre patul pe care era Estera şi i-a zis: „Cum să mai şi sileşti pe împărăteasă, la mine, în casă, împărătească? " Cum au ieşit cuvintele acestea din gura împăratului, i-au şi acoperit faţa lui Haman... Şi au spânzurat pe Haman pe spânzurătoarea pe care o pregătise el pentru Mardoheu. Şi mânia împăratului s-a potolit». Vezi, prin urmare, că este o oarecare diferenţă între textul biblic şi scena prezentată de Rembrandt!

V. : – În naraţiunea biblică Estera se află întinsă pe pat – aşa cum se ospătau în antichitate – şi Haman s-a apropiat de ea. La Rembrandt scena ne apare lipsită de echivoc, deci fără justificarea vizibilă a mâniei lui Ahasverus. Estera se află pe tron şi Haman la picioarele sale. Este momentul când, întors din grădină, Ahasverus

hotărăşte mâniat pieirea lui Haman. Pictorul şi-a propus să reprezinte revolta Esterei, ai cărei coreligionari erau sortiţi pieirii, umilinţa lui Haman, pornirea violentă a lui Ahasverus.

M. : – Perfect! Să pornim deci sistematic. Am stabilit că ilustrarea nu corespunde întocmai naraţiunii biblice. Rembrandt a suprimat aspectul licenţios, sensual al expunerii, nereprezentând motivul imediat al condamnării – apropierea lui Haman de patul Esterei – conferindu-i în schimb, gravitate şi demnitate. Aceste trăsături puriste aparţineau Olandei protestante, dar şi spiritului său profund. Să considerăm analiza schemelor formale pe care pictorul le-a avut în vedere când a zugrăvit tabloul. Vom începe prin a arăta dispoziţia personajelor din tablou, adică felul cum sunt aşezate unele faţă de altele. Vom trece apoi la poziţia lor, adică felul cum stau sau cum se mişcă şi vom termina cu compoziţia, adică armonizarea diferitelor părţi din tablou şi a diferitelor pete de culoare. În privinţa dispoziţiei personajelor, vom observa că Ahasverus este zugrăvit lângă Estera, pe acelaşi plan. În faţa Esterei, la un nivel inferior, Haman, iar pe fundal, abia vizibili, cei doi soldaţi. Această dispoziţie are în vedere legăturile protocolare sau sentimentale dintre personaje.

Trecând la poziţia personajelor, remarcăm că ea reflectă starea lor sufletească şi rolul pe care îl joacă în scena respectivă. Acest rol apare ilustrat de expresia chipurilor, dar şi din felul în care stau personajele, de gestică, de pantomimă, de poziţia lor. Astfel, lui Haman nu i se vede chipul. Dar mâinile sale întinse, capul plecat ca şi curba spinării sale, ne evocă iertarea pe care o imploră şi sentimentul de umilinţă desperată. În contrast cu el, Estera ne apare dreaptă, nemişcată pe tron, cu mândria poziţiei sale sociale consolidată de ascendenţa pe care o are asupra împăratului. Mâna dreaptă proptită în şold vădeşte o atitudine de majestate şi îi ilustrează puterea, în vreme ce stânga, în contrast, este dusă în dreptul inimii, unde clocoteşte revolta pentru faptele personajului îngenunchiat sau poate indecizia în privinţa condamnării capitale. Ahasverus se află faţă în faţă cu privitorul dar capul lui este întors, îl vedem numai din profil şi acest contrast ne evocă energia mişcării lui bruşte şi violenţa sentimentului. În locul mâinii acuzatoare care ar ţintui pe Haman, constatăm un stilet de aur îndreptat spre acesta. Ahasverus priveşte spre cei doi soldaţi, zugrăviţi frontal, adică cu feţele spre privitor, poruncindu-le din ochi să-l ducă spre supliciu. Aşadar, poziţia personajelor ţine seama de relaţiile dintre ele.

Şi acum, după ce am văzut poziţia în tablou a personajelor, adică felul cum sunt aşezate unele faţă de altele sau faţă de un reper

anume şi poziţia, adică expresia trupului şi mişcarea, legate bineînţeles de subiectul tratat, să trecem, stimate amice, la compoziţie.

V. : – Să urmărim adică felul cum a organizat artistul grupele de personaje şi diferitele părţi ale tabloului.

M. : – Întocmai. În compoziţie este vorba de armonizarea unor elemente, acord care duce către un consens general, fie că este vorba de linii, pete de culoare, forme etc. Dacă în dispoziţie se poate vorbi de rapoarte între elemente singulare, aici avem de-a face cu o armonie a grupelor compoziţionale. În tabloul *Haman implorând iertare Esterei* constatăm trei grupe: Estera şi Ahasverus, apariţia singulară a lui Haman şi, în sfârşit, cei doi soldaţi.

V. : – Ponderea cade pe Estera, ea este reprezentată în întregime şi pusă în plină lumină, în vreme ce din Ahasverus nu se distinge decât profilul, restul trupului fiind înecat în întuneric. Din Haman doar o parte a spinării încovoiate şi capul plecat. Cei doi soldaţi de-abea apar din tenebrele fundalului.

M. : – După cum ai constatat şi din paragraful citit din *Biblie*, Estera joacă rolul principal – să ne închipuim că tabloul fixează o scenă dintr-o piesă de teatru – regizorul, în cazul de faţă Rembrandt, i-a fost conferit acest rol. Pentru ea sau provocate de ea sunt sentimentele şi atitudinile apropiate în gesturi şi mimică ale celorlalte personaje.

V. : – Cu excepţia soldaţilor... Ei de-abea se disting.

M. : – Într-adevăr, soldaţii ne apar ca o prezenţă mai mult bănuită. Am putea afirma că personajul conturat mai precis, deşi fragmentar, este Haman. Conflictul are loc între împărăteasă şi el, aşa cum deducem şi din titlu. Din Ahasverus sunt reţinute doar trăsături ale ideii de justiţie: profilul aspru şi, în continuare stiletul îndreptat spre păcătos. Ahasverus este cel care intervine, care ordonă supliciul, dar care se află într-un fel în afara problemei: presiuni copleşitoare vădesc protagoniştii din primul plan, între ei se dă lupta pe viaţă şi pe moarte. Soldaţii sunt schiţaţi ca orice figuranţi fără replică, ei nu trebuie să reţină atenţia, ci să ilustreze, ca şi stiletul, gestul de condamnare al lui Ahasverus.

V. : – Aş vrea să-mi vorbeşti – după ce ai arătat felul în care pictorul şi-a compus diferitele grupuri de personaje (puteau fi şi obiecte) – de compoziţia liniilor, ca să trecem apoi la cea a culorilor.

M. : – Eşti desigur impresionat de liniile curbe, unduioase ale mantiei şi mânecilor bufante ale rochiei Esterei, ale pălăriei împodobite şi chiar ale acestui chip rotund de olandeză din secolul al XVII-lea, destul de comun, dar cu o oarecare graţie, graţie pe care nu reuşeşte să o şteargă clocotul sufletesc şi hotărârea aprigă de a

nimici pe cel de la picioare. Unduirile costumului şi profilul lui Haman întăresc parcă plecăciunile lui şi intenţia-i de a evada din faţa spectrului morţii. În contrast cu aceste linii curbe, pasionale, acţiunea rectilinie şi ofensivă a stiletului – îndreptat către cele două mâini întinse ale lui Ahasverus, marcând împreună o diagonală de inspiraţie barocă ce taie tabloul – impune un sever dialog raţional între justiţie şi culpabilitate, dincolo de raporturile sentimentale dintre Estera şi Haman, în care se află mândria şi răzbunarea, pe de-o parte, teama şi umilinţa pe de alta.

V. : – Această diagonală barocă, de care vorbeşti, separă două planuri. Cel dinspre noi, dinspre privitor, unde se află înscrise în plină lumină Estera şi Haman, personajele principale, şi cel dinspre fundal, cu Ahasverus şi cei doi soldaţi.

M. : – Îţi atrag atenţia că în tabloul *Întoarcerea fiului rătăcitor*, după subiectul biblic cunoscut, pânză aflată astăzi în muzeul Ermitage din Leningrad, constatăm o compoziţie foarte apropiată, cu acelaşi număr de personaje. Din trei atitudini sentimentale, două sunt asemănătoare celor din *Haman implorând iertare Esterei*: cea a fiului îngenunchiat, care ca şi Haman se umileşte, cerând îndurare, şi a fiului rămas acasă, care priveşte scena, ca şi Ahasverus, cu vădită asprime. Dar în locul împărătesei răzbunătoare găsim pe tatăl a-toate-iertător. Sentimentele de desnădejde, groază şi umilinţă, sentimente dramatice, l-au preocupat adesea pe Rembrandt, aşa cum constatăm din tablourile, gravurile şi desenele sale. Rolul de figuranţi al celor doi soldaţi îl au în tabloul din Leningrad două personaje, mama fiului rătăcitor şi probabil un servitor, de-abea desprinse din întuneric dar echilibrând compoziţia.

V. : – Prin urmare există anumite constante în schema compoziţională a pictorilor...

M. : – Desigur asta corespunde şi viziunii lor care se traduce prin diferite simboluri compoziţionale, cum este firesc.

V. : – Vorbeai despre compoziţia câmpurilor cromatice...

M. : – Rembrandt şi-a propus să prezinte drama condamnării lui Haman prin trei culori: un auriu intens care domină tabloul – având când nuanţa mai închisă a mierii din flori de tei, când o strălucire solară, puternică. Galbenul mai sumbru al mantiei este realizat într-o pastă suculentă pusă în belşug, în vreme ce materialul diafan al brocartului ne apare mai transparent, lucrat cu un auriu mai diluat. Faţă de tonurile solare ale veşmântului Esterei, roşul veneţian al hlamidei lui Haman din colţul din dreapta jos face un frumos contrast armonic. Să observi, te rog, că partea din faţă a costumului lui Haman capătă un fel de reflexe aurii, o luminozitate radiată de

costumul Esterei ca o copleşitoare ascendenţă morală pe care o are împărăteasa asupra lui. Aceste reflexe ale unor surse de culoare asupra altor tonuri mai închise sunt frecvente la Rembrandt – mai cu seamă în tablourile religioase – şi ele constituie o întreţesătură de nuanţe, semnificativă pe plan spiritual şi de un efect plastic remarcabil. Trebuie să mai subliniem că galbenul şi roşul, care sunt culori calde şi se exaltă reciproc, contrastează cu fundalul negru al tabloului, culoare rece, din punct de vedere al valorii, adică al calităţii culorii. Din acest negru, bătând spre gri în fundal, se desprinde mai intens, mai concentrat, negrul hamletian al costumului lui Ahasverus (pe care mai mult îl ghicim, ca şi siluetele pierdute în tenebre ale celor doi soldaţi), costum însufleţit de colanul de aur şi de stiletul ascuţit, ca de rămăşiţele unui naufragiu, aruncate de furtună pe suprafaţa nocturnă a mării. Desigur, Rembrandt nu s-a gândit în mod expres la o simbolistică a culorilor lui, dar putem afirma, fără să greşim, că auriul exaltă frumuseţea Esterei, contrastând cu roşeaţa culpabilităţii lui Haman şi cu severitatea negrului imperial.

V. : – Am auzit adesea, în legătură cu Rembrandt şi cu acest tablou pe care îl analizăm, *Haman implorând iertare Esterei*, că el foloseşte tehnica clarobscurului.

M. : – Este contrastul puternic dintre lumină – mai bine zis între suprafeţele luminate – şi întuneric, adică zonele aflate dincolo de aura luminoasă. Rembrandt îşi închipuie că izvorul de lumină, situat într-un punct anume – aflat în afara scenei zugrăvite – dezvăluie toată scena. Să presupunem că această sursă ar fi soarele sau un bec electric. Atunci toate persoanele din scenă s-ar prezenta în întregime, fără zone ascunse privitorului. Să ne imaginăm însă că ei ar fi dezvăluiţi de o biată lumânare, care ar arunca raze gălbui, fără putere. Ea nu ar putea risipi întunericul decât pe porţiuni foarte reduse, oprindu-se ici şi colo pe câte un obiect mai lucitor, lăsând să se ghicească trăsăturile unui chip, ale unui gest...

V. : – Ai putea să-mi spui de ce Rembrandt a folosit tehnica clarobscurului? Pentru că aşa învăţase de la maeştrii săi?

M. : – Nu neapărat! Este adevărat că maestrul său, Lastman din Amsterdam, picta în această tehnică, pe care o preluase la rândul său de la Caravagio, pictor aparţinând Renaşterii târzii italiene. Dar nu putem afirma că numai fidelitatea faţă de maestru l-a îndemnat pe Rembrandt s-o folosească. În primul rând, contrastul i-a folosit ca să accentueze dramatismul scenelor, să evoce adesea domnia atotputernică a morţii sau neantului care înconjoară fiinţa omenească şi acţiunile sale. Am putea spune că lumea îi apărea lui Rembrandt ca frânturi de realitate într-un ocean necunoscut.

V. : – Era totuşi profund credincios.

M. : – În această risipire a naturii sau înfăptuirilor omeneşti, chiar atotputernicia morţii porneşte dintr-un sentiment adânc religios.

V. : – Dar în scenele religioase lumina descoperă pe Iisus sau pe apostoli... Deci nu numai lucrurile pieritoare în contrast cu neantul.

M. : – Ai dreptate, numai că Iisus sau apostolii au apărut pe pământ sub formă omenească. Ceea ce poartă dimensiunea eternităţii la Rembrandt este lumina, cea care dezvăluie existenţa. Practicând tehnica clar-obscurului Rembrandt alătură suprafaţa sau zonele luminate de cele sumbre, excluzând trecerile gradate. Îţi dai seama de ce laviul era o tehnică folosită de el în mod frecvent: în laviu, liniile negre şi groase de tuş contrastează direct cu albul hârtiei.

V. : – În tabloul nostru, *Haman implorând iertare Esterei*, întunericul pare a avea trei roluri: înconjoară veşmântul auriu al Esterei, exaltându-l, sugerându-ne un vârtej solar pe firmamentul nopţii, apoi dă relief costumului lui Ahasverus, cum am arătat, şi, în sfârşit, constituie fundalul general al tabloului. Am să-ţi mărturisesc ceva... Parcă nu m-aş afla în faţa unor chipuri înscrise în spaţiu, ci a unor personaje modelate de lumina care le dezvăluie parţial materialitatea şi în întregime esenţa.

M. : – De aceea vorbeam de sensul religios al luminii lui Rembrandt. Această lumină aparţine unei înalte înţelegeri a vieţii. Ea dezvăluie mizeria umană, dar ne consolează totodată înfrumuseţând-o printr-o generoasă interpretare. Fie că este vorba de umilinţa disperată a lui Haman, ameninţat cu moartea, de mânia clocotitoare a Esterei sau de brutalitatea lui Ahasverus, această atmosferă de energii dezlănţuite şi de densă prezenţă a morţii îl apropie pe Rembrandt de Dostoievski şi Beethoven. Rembrandt a aparţinut timpului în care a trăit, dar aparţine şi timpului nostru şi, desigur, veşniciei. Nu luptele sociale se oglindesc în tablourile sale (cum susţin istoricii marxişti, orbiţi de idei fixe) ci trăsăturile fireşti ale mediului în care trăia, în acel Amsterdam încărcat de podoabe şi minunăţii, venite de peste mări şi ţări, plin de taine şi visuri.

V. : – Când a fost zugrăvit tabloul *Haman implorând iertare Esterei*? În ce perioadă a vieţii lui Rembrandt?

M. : – Iată o întrebare oportună, deoarece îmi pare a fi foarte important momentul din viaţă în care un artist înfăptuieşte o operă. Patru ani despart *Haman implorând iertare Esterei* de anul morţii sale în 1669. El a fost zugrăvit cam în aceeaşi vreme cu *Întoarcerea fiului rătăcitor*, de la Leningrad, pe care mulţi – şi eu mă număr printre aceia – o privesc ca pe capodopera sa. Se cunoaşte apogeul succeselor sale din vremea căsătoriei cu Saskia şi mizeria morală în

care a căzut spre sfârşitul vieţii, când a pierdut totul, pe fiul său Titus, apoi pe singura femeie care îl iubea şi îngrijea, Heinrike Stofels. Singurătatea, tristeţea, acea ciudată senzaţie a desprinderii de lume pe care o dă apropierea de moarte şi totodată poverile trupeşti, bătrâneţea, l-au făcut să vadă lumea dintr-un unghi deosebit. Efortul de a-şi înfăptui tablourile pare supraomenesc tocmai pentru că trebuia să depăşească această cumplită demoralizare, să se avânte spre contrariul şi spre încrederea de a fi atins odată cu perfecţiunea adevărata fericire. Această suferinţă şi această transfigurare conferă ultimelor pânze ale lui Rembrandt o adâncime neîntâlnită până la el. Sensul grav al acestor opere i s-a dezvăluit lui, în primul rând, înainte de a trezi admiraţia celor care, de-a lungul timpului, l-au înţeles.

O scenă finală dintr-un vechi film german închinat vieţii lui Rembrandt – cu marele actor Ewald Balser în rolul titular – ne pare foarte apropiată de ceea ce s-a petrecut în realitate. Rembrandt bătrân, zdrenţăros, fără prieteni şi adăpost, batjocorit de un grup de tineri puşi pe şotii, se refugiază într-un pod uriaş al unei cârciumi, loc ştiut numai de el, unde zăcea, după ce fusese bine afumată de feştilele îmbibate de ulei şi pipele de porţelan, una din pânzele sale refuzate de contemporani, pe care el o înfăptuise totuşi cu încredere în preţuirea lor, faimosul *Rond de noapte.* Cu mişcări grele, îi ridică un colţ la întâmplare, şterge praful şi funinginea cu mâneca halatului şi priveşte cu ochii osteniţi, aproape atinge tabloul cu obrazul, încercând să-şi cheme în amintire elanul neînfrânat cu care zugrăvise chipul unui negustor din garda Amsterdamului. Închide ochii şi îşi recheamă această patimă a creaţiei, adunându-şi în amintire suferinţele toate şi recunoştinţa de a fi ajuns la întreaga lor cuprindere. Rembrandt surâde. O strălucire cerească îi învie chipul ruinat de trecerea anilor, aşa cum apare în ultimul său autoportret. În singurătatea podului prăfuit din Amsterdam şi-a înţeles nemurirea.

Cărţile de şcoală au scris mai târziu: „Rembrandt a murit sărac şi necunoscut. Gloria cea mare i-a venit după moarte."

9.
Despre traducerea „Ciocârliei" de P. B. Shelley

Deoarece noi înşine am fost ademeniţi cu câţiva ani în urmă (1948) să încercăm a surprinde cu duh şi smalţuri româneşti conturul legendar al *Ciocârliei* lui P. B. Shelley, am căutat în cărticica de tălmăciri *Cele mai frumoase poezii*, editată de Biblioteca pentru toţi, acest testament mistic, prefiguraţie la jertfa din golful Spezzia, flamură însorită a vieţii şi morţii poeţilor.

Nopţile în care am drămuit cuvintele, cercetându-le scumpătatea şi trăinicia, ne-au fost de neuitat, chemând strălucirea eternă a mitului, cel care preface apa în vin şi cuvintele în tărie. Urmărind suita pură a *Ciocârliei* lui Shelley şi hlamida de aur şi azur a zborului ei neostenit, ne-am apropiat în acele vremi ale încercărilor de caliciul bucuriei veşnice. Ne-am îndepărtat de noi cu bătăile de aripi ale pasărei fermecate şi am presimţit că există undeva un regat al neumbritei fericiri şi alte temeiuri ale vieţii. Am trăit idealul poemei şi al celui ce o înfăptuise, dincolo de slăbiciunea culorilor şi neîndemânărilor proprii.

Prima lectură a traducerilor lui Petre Solomon ne-a convins că multe versuri din volum sunt remarcabil tălmăcite şi presupun un efort susţinut. Domnia sa a făcut cunoscute – cu admirabilă sârguinţă – multe opere de seamă englezeşti şi americane. În privinţa traducerii *Ciocârliei*, o tentativă riscantă ni s-a părut aceea de a se apropia de metrul original, preocupându-se de aspectele formale şi neglijând uneori dificultăţile de fond ale unei întreprinderi atât de delicate. Fără a insista asupra diferenţelor sintactice dintre română şi engleză, trebuie să recunoaştem că deşertăciunea de a înghesui în patul Procustului englez plurisilabicul idiom danubian l-a dus pe traducător la mutilarea acestuia din urmă prin amputarea făpturii miriapodice a versului şi încadrarea lui în canoanele străine ale originalului. O astfel de operaţie se face întotdeauna în dezavantajul poemei şi poate întuneca până la desfigurare trăirile de pe un alt meridian. De altfel, predilecţiile lui Petre Solomon l-au îndemnat să pună mereu accentul pe aspectele idilice ale poemelor. Astfel, din *Lauda frumuseţii intelectuale* (pe care o cităm la întâmplare pentru a

ne ilustra reproşul cu alt exemplu decât al *Ciocârliei*) domnia sa traduce astfel una din strofe:

Grozava umbră-a unei nevăzute
Puteri pluteşte printre noi. Ne pare
Că trece-n lume, ca din floare-n floare,
Un vînt, sau cum trec razele cernute
De lună, printre cetinele mute.

Confruntând-o cu textul englez, constatăm că, pentru a respecta caseta celor unsprezece picioare, traducătorul renunţă la versul „visiting this various world with as inconstant wing", de o frumuseţe rembrandtiană, pentru a insera cealaltă comparaţie „as summer winds" şi pentru a o lega arbitrar de începutul versului precedent, umbrind înţelesul întregii strofe.

Şi în tălmăcirea *Ciocârliei* se urmăreşte o corectitudine formală. Troheul mioritic, cu vers de cinci picioare, poate evoca de minune cadenţarea ritmică a mitului carpatin de pe-o „gură de rai", cu turme liniştite şi cântec spiralat de fluier, dar nu ne sugerează elanul patetic al clopotniţelor apusene, năzuind către o realitate niciodată ajunsă. Divinitate, pentru Pascal, „a lucrurilor, lume fără moarte" pentru Shelley (*Mont Blanc*).

Concizia pe care şi-a impus-o riguros Petre Solomon răpeşte, din capul locului, farmecul poemei. Iată prima strofă:

Slavă ţie, duh
(Pasăre nu eşti!)
Care din văzduh,
Darnic îţi goleşti
Inima în triluri limpezi şi fireşti

văduvită de atributul adjectival al cuvântului „Spirit" (cu majusculă în original) de mare importanţă pentru înţelesul întregului vers. Traducerea juxtaliniară a acestuia ar fi:

Slavă ţie, spirit vesel

în care Shelley a preferat „Spirit" în loc de „ghost", echivalentul englez al lui „duh", care este mai puţin luminos şi poate însemna „umbră", „fantomă". Poetul foloseşte „Spirit" pentru o atotputernicie transcendentă. Astfel, într-una din notele care succed poemei din tinereţe *Zâna Mab* el arată că „este imposibil să crezi că spiritul care animă această infinită maşină a primit un fiu prin trupul unei femei"... ceea ce ne-a legitimat tălmăcirea lui „Spirit" prin cuvântul „lumină", cu semnificaţia din *Crez* unde găsim „lumină din lumină",

adică spirit desprins din alt spirit. „Spirit" este un concept mai recent în limba noastră, neavând rezonanţe în păturile adânci ale conştiinţei arhaice, compromis într-un fel şi de accepţiunea „vorbă glumeaţă", isteţime. De asemeni, adjectivul „vesel" ni s-a părut prea de suprafaţă pentru complexul psihologic de beatitudine şi l-am înlocuit prin „bucurie". Astfel primul vers l-am interpretat:

Slavă, lumină a bucuriei

în loc de:

Slavă ţie, duh.

Petre Solomon sare peste poeticul şi pateticul „never" din versul doi, care conturează simbolul Ciocârliei şi peste „near it" din cel de-al doilea vers şi găseşte, în sfârşit, pentru „Pourest thy full heart" neconvenabilul „Darnic îţi goleşti inima".

Ultimul vers: „In profuse strains of unpremeditated art", care poate fi tradus juxtalinear „In bogatele acorduri ale unei arte spontane", apare interpretat „ în triluri limpezi şi fireşti". De fapt „strain" însemnează: „mare efort, tensiune, acorduri, cântece, ton", iar figurat „elan, avânt". Personal am preferat să îngroşăm conceptul pentru a căpăta expresia acelui încrâncenat şi patetic efort necesar oricărei mari creaţii, în nici un caz ilustrat prin „triluri". Auzim mai degrabă un acord major de orgă decât ciripit în această supremă dăruire, deoarece prima strofă este la fel de puternică şi neaşteptată ca leit-motivul relevat din primele măsuri ale unei simfonii.

Totodată, am interpretat „profuse", care înseamnă „îmbelşugat, abundent, excesiv", drept „profund" având în context sensul de „amplu", de solicitare totală a încordării. În acelaşi sens de dăruire, pentru a sublinia participarea integrală a ciocârliei la propriu-i cântec (identificare subînţeleasă, de altfel), ne-am permis a adăuga versului patru „Întreaga inimă ţi-o torni" complementul modal „cu viaţa".

După divinizarea ciocârliei în prima strofă, Shelley îi enumeră însuşirile descriind înfocata năzuinţă a pasării legendare spre sâmburele miraculos al soarelui, depăşindu-se pe sine într-un necugetat şi eroic elan. Pentru a sugera străpungerea limitelor posibile, pentru a sugera formal ritmicitatea bătăii de aripi, strofa următoare începe prin două comparative succesive, legate prin nesăţiosul, avidul „still", subliniind efortul artistului de a evada din el însuşi:

Higher still and higher
From the earth thou springest
Like a cloud of fire;
And singing still dost soar and soaring ever singest.

Textul se impune limpede, fără echivoc: este lauda ciocârliei care zboară tot mai sus, ca un nor de foc, înălţându-se în ceruri mereu cântând, ca un nesecat izvor de lumină şi de frumos.

Petre Solomon a ignorat primul vers, în care ni se destăinuieşte beţia de înălţimi a ciocârliei, schimbă „norul de foc" (comparaţie foarte potrivită pentru elanul înflăcărat al pasărei) cu idilicul „nor de vară" şi în loc să exprime legătura strânsă dintre viaţa şi cântecul ciocârliei, acordă acestuia din urmă o independenţă nejustificată. Astfel, ultimul vers din strofă, pe care noi l-am tradus:

Mereu cântând, mereu zburând,

sună în atelierul de alchimist al lui Petre Solomon:

Şi tot cânţi zburând -
Cântecul tău zboară.

Imaginea începutului strofei a treia este grandioasă: pe fundalul strălucit al apusului de soare, norii apar străbătuţi de aceeaşi lumină descătuşată. O prefiguraţie a norului luminat de lună din strofa a şasea („From one lonely cloud / The moon rains out her beams"), unde comparaţia este exprimată formal prin „as". Mary Shelley, pătrunzând cu fineţe intenţiile poetului, afirmă într-o notă la poema *Alastor*, că trăsăturile majore ale lui Shelley sunt: „spiritul solemn care domneşte pretutindeni, adorarea majestăţii naturii, meditaţia în singurătate... " Ni s-a părut legitim să încercăm a imita în traducere somptuozitatea şi măreţia originalului:

În majestatea vie
A soarelui apus,
Prin nori străfulgeraţi cu aur
Ca bucuria înaltă, de trup descătuşată pluteşti
Şi-alergi mereu mai sus.

Ritmând troheic, Petre Solomon traduce:

În amurg, prin nori
- zarea-i aurie -
Tu alergi şi zbori -
Ca o bucurie
De curând născută, fără trup, dar vie.

Shelley urmăreşte în continuare felul în care ciocârlia luminează nopţii, întunericul coborând peste orizontul roşiatic. Dar în traducerea domnului Solomon s-a renunţat la îngemănarea de nuanţe care dă farmec întregului peisaj:

Sub aripa ta
Seara se topeşte.

În loc de mai înrudita:

A serii mantă purpurie
Din zborul tău acum păleşte.

Strofa aceasta (a patra) este legată prin virgulă de cea următoare, unde cântecul (sau „viersul” în versiunea Petre Solomon) este lăudat prin strălucitoare comparaţii. Petre Solomon a subliniat continuitatea strofelor prin auxiliarul „a fi”, îngreunând considerabil şi inutil versul:

E ca săgeată-a
Lunii argintii.

Respectând cele două strofe comunicante şi metafora selenară, noi am tradus:

Dar cântu-ţi nou în mine creşte
Pătrunzător, precum săgeţile
Din sfera nopţii argintie.

Următoarele două versuri includ degradarea acestei străluciri, odată cu venirea zorilor şi numai un ochi foarte sensibil la valoraţie putea surprinde că „puternica lampă se micşorează în albul limpede al zorilor, până ce de-abea o vedem dar o simţim prezentă”. Shelley exprimă direct această decompoziţie lunară într-un frumos poem neterminat, intitulat „Thoughts come and go in solitude”:

Cu lumina lunei pe cerul unei zile care răsare.

Petre Solomon a repezit cu vitejie pana într-un nod liric atât de complex, tăind bărbăteşte versurile:

E ca săgeată-a
Lunii argintii:
Flacăra-i curată
Scade-n zori de zi –
N-o vedem şi totuşi ştim că e aici.

traducând „feel” prin „a şti” şi „there” prin „aici”, care modifică peisajul final. Există o diferenţă apreciabilă între „a simţi” cântecul păsării acolo, „undeva” şi „a şti că este aici”.

Înţelesul strofei a şasea ni se pare altul la Petre Solomon decât la Shelley. În englezeşte aflăm că:

All the earth and air
With thy voice is loud,
As, when night is bare,
From one lonely cloud
The moon rains out her beams, and
Heaven is overflowed.

Cu alte cuvinte, pământul și cerul sunt pline de vocea ta (a ciocârliei) așa cum, atunci când noaptea e goală (profundă, neluminată), luna apare după un nor singuratec, revărsându-și razele și aurind cerul.

Petre Solomon a comparat, după o viziune personală, glasul atotpătrunzător al ciocârliei cu „un nor stingher, luminat de lună" care „razele pe-ntreaga boltă i le-adună". Cui? ne întrebăm, târâți de prejudecăți gramaticale și facem eforturi de a ne reprezenta razele „adunate" pe întreaga boltă, deoarece o imensitate risipește mai degrabă decât concentrează. De altfel, „overflowed" înseamnă precis „a invada, a potopi, a îneca" o mare suprafață plană. Iată deci cum a interpretat Petre Solomon:

Pe pământ și-n cer
Glasul tău răsună
Cum un nor stingher
Luminat de lună,
Razele pe-ntreaga boltă i le-adună.

În strofa a șaptea, pentru a evita trisilabicul curcubeu, Petre Solomon schimbă comparația, văduvind strofa de înțeles. Cititorul se poate întreba dacă nu este mai firesc ca norii să preceadă ploii. Aflăm că „norul ce-l zărim după ploaie / N-are strălucirea ploii tale încântătoare". Noi am tradus:

Nu ne ajung din norii curcubeului
Atât de luminoase picături
Ca din prezența ta o melodie.

Strofa a opta, excepțional de frumoasă, este tradusă cu o tristă neînțelegere. Primele versuri:

Like a Poet hidden
In the light of thought
Singing hymns unbidden

pe care oricine le-ar interpreta: „Ca un poet ascuns în lumina gândului, cântând imnuri fără rugăminți" (din propriul îndemn), le-am aflat în versiunea de colind a lui Petre Solomon interpretate astfel:

Cum închis în gânduri
Doar poetul poate
Cu-ale sale cânturi
Lumii să-i arate
Temeri şi speranţe pîn-atunci uitate.

Trecând peste disgraţiosul „pîn-atunci" din versul cinci, remarcăm că poetul este evocat întemniţat în gânduri (deoarece „adâncit" este altceva decât „închis"), drept care el poate „lumii să-i arate temeri şi speranţe" etc. În versiunea engleză nu se stabileşte un raport cauzal între „hidden" şi „singing", cum ne propune Petre Solomon interpolând ineditul „doar poetul poate" şi stabilind o punte explicativă între completiva modală de la început şi completiva directă din ultimul vers.

Primele două versuri ne-au sugerat intimitatea spiritului cu sine însuşi mărturisită de un Valéry. Pentru a-i reda caracterul circumscris şi imuabil de idee, am asociat-o cu nemişcarea:

Ca un poet ascunsă
În al luminii gând, nu mişti.
Înalţi neporuncite imnuri
Făcând în suflet să se-aprindă
Speranţa milei şi adânci nelinişti.

Strofele următoare, descriptive şi în acord cu viziunea idilică a lui Petre Solomon ne apar izbutit redate în româneşte. Am avea de reproşat reflexivitatea inedită a ultimului vers din strofa a noua:

Îngânând un cântec care o-nsenină;

cu alt înţeles decât al originalului: „With the music sweet as love, which overflows her bower", precum şi inserarea dativului „i" din strofa a zecea din motive strict fonetice:

Nu ştiu vreo cântare
Sau ca o răsură
Ale cărei flori
Vântul i le fură,
Ameţind uşor
Sub povara dulce a miresmei lor.

omiţându-se, în final plastica metamorfozare a vântului: „those heavy-winged thieves" (adică „acei greu într-aripaţi briganzi").

Strofa a douăsprezecea, în care Shelley consideră că „All that ever was Joyous, and clear, and fresh, thy music doth surpass", interpretată de noi:

Nimic din bucuria limpede şi proaspătă
Nu-ntrece a ta cântare,

a prilejuit lui Petre Solomon zugrăvirea unor corespondenţe senzuale:

Eşti neîntrecută
Muzica ta clară, cerul îl sărută.

Strofa treisprezece, umilă invocaţie către ciocârlie, începe cu o rugăciune, solicitându-se harul zburătoarei, sfârşind cu un elogiu:

Teach us, Spirit of bird,
What sweet thoughts are thine.

Ea apare în traducerea lui Petre Solomon:

Duh sau zburătoare
Gândul ţi-l arată!

cu toate că poetul nu solicită o confesiune ci doreşte să se împărtăşească (în sens mistic) din Spiritul transcendent. Între „arată-ţi gândurile" şi „învaţă-ne, pătrunde-ne în gândurile tale" este o mare diferenţă; „sweet thoughts" nu pare a avea accepţiunea minoră de „gânduri dulci, delicate" ci de „gânduri blânde" (cu semnificaţie etică), motiv pentru care am tradus „gânduri mari", în consensul întregului poem:

Învaţă-ne ce gânduri mari înalţi
O, duh sau zburătoare!

În rândurile următoare Petre Solomon propune:

Nu ştiu vreo cântare
Mai divin cântată
Cum n-au fost iubirea, vinul – niciodată!

Ni s-a părut mai legitim:

În veci noi n-auzit-am
O laudă a dragostei sau cupei
S-aprindă în suflet o astfel de-ncântare.

Strofa paisprezece este remarcabil interpretată. Noi am preferat să traducem „want" prin „fără tărie", în loc de „sărăcie", pentru a nu parăsi planul metafizic al caracterizării.

Apoi, am găsit puţin firesc ca „izvoarele să adape o strună", ca în versiunea lui Petre Solomon:

Ce izvoare ți-adapă
Struna fericită?

și am preferat interpretarea:

La ce izvoare se adapă
Puterea ta cea ferictă?

fiind vorba de puterea spirituală și nu de îndemânarea de a cânta. Versurile trei și patru din strofa paisprezece cuprind o evocare la mari dimensiuni:

What fields, or waves, or mountains
What shapes of sky or plain?

propusă drept:

Care munți, ce apă
Ce boltă vrăjită?

Am găsit corect:

Peste ce munți sau valuri
Chipuri din cer sau goale șesuri.

care redă și instabilitatea mărturisită în versul patru. În sfârșit, cele două propoziții, despărțite prin înțeles și punctuație, din ultimul vers: „What love of thine own kind? " și „What ignorance of pain?", unde nu se evocă dragostea de sine, egoistă, „selfisch", ci perseverarea spinozistă în propria natură „own kind", precum și ignorarea suferinței (consecință a obsesiei de realizare), sunt interpretate de Petre Solomon drept iubire activă și reduse la o singură întrebare:

Ce iubire care nu-i de chin umbrită?

În strofa șaisprezece, conceptele „languor" și „annoyance" sunt neglijate de Petre Solomon care nu ezită, compensativ, să insereze „jalea", mult prea mioritică pentru registrul sentimental al insulelor britanice. Shelley afirmă că bucuria limpede a ciocârliei nu suferă lâncezeala (abaterea morală, definită în introducerea la *Alastor* ca starea celor care „nu simt într-înșii natura comună", adică condiția umană) și nici nu va fi însoțită de umbra plictiselii. Din care Petre Solomon a reținut:

Bucuriei tale
Limpezi și curate
Nu-i stau umbre în cale,
Jalea n-o abate.

În ultimul vers se deplânge limpede sațietatea în dragoste. Dar nu înțelegem prezența caragialescului „plictis":

Nu cunoști plictisul setei alinate

departe de:

Thou lovest – but ne' er knew love' s sad satiety,

arătând tragica instabilitate pasională umană, pe care noi am tradus-o:

Iubești, dar nu cunoști prea trista
Dragostei îndestulare.

În strofa șaptesprezece, conștiința ciocârliei, fericita oglindă a lumii, este întoarsă către moarte și schimbarea aceasta, departe de a-i inspira însingurări tragice, o îndeamnă să se adâncească în noua realitate, să-și tragă din ea puteri adevărate și adânci:

Waking or asleep,
Thou of death must deem
Things more true and deep
Than we mortals dream,
Or how could thy notes flow in such a crystal dream?

spune poetul.

„Lucruri mult mai adevărate și mai adânci, decât visăm noi muritorii". Deci „viața lumii întregi", cum ar spune Eminescu, nu dispare ci se convertește, prin moarte, într-o realitate, mai adevărată și mai adâncă. Ciocârlia sfidează înălțimile fără umbra vreunei temeri. Shelley pornește într-o noapte grea de amenințări pe corabia „Bolivar" cu credința că viața și moartea formează un singur tărâm, că hotarul dintre ele este născocit de noi și tot atât de convențional ca linia dreaptă sau ecuatorul. Moartea este un joc, ca și zborul păsării, ca și poema. Ca viața însăși. Strofa șaptesprezece ne apare ca un imn de bucurie, al evadării din suferință, al realizării de sine. Traducerea juxtalineară este: „Trează sau adormită / Gândești despre moarte / Lucruri mult mai adevărate și adânci / Decât visăm noi muritorii".

„Despre moarte știi" a lui Petre Solomon ne apare stângaci:

Chiar în somn sau trează
Despre moarte știi
Ce nici nu visează
Omul. Din tării,

etc.

Versurile trei şi patru, care evocă o reverie abisală, capătă în accepţiunea lui Petre Solomon un caracter oniric cu neglijarea aurei metafizice a lui „Things more true and deep". De altfel, conceptul de „muritor" presupune o îmbogăţire faţă de cel de „om", deci este vorba de o fiinţă văzută sub specia temporalităţii, a experienţei acumulate şi nu de „om" generic şi ideal.

Din motive de ritm, strofa se încheie derutant prin „de aceea vii". Această completivă consecutivă presupune o propoziţie principală care nu există. Nu se poate spune:

Din tării
Cu şuvoi de triluri, de aceea vii.

care, după Petre Solomon, ar fi echivalentul lui „Or how could thy notes flow such a crystal stream?" În versiunea noastră, întreaga strofă sună:

Gândeşti mereu la moarte
În somn sau trează. O păstrezi în tine
Mai vie şi adevărată decât visurile noastre.
Cum altfel cântul glas ar prinde
Rotindu-se în cercuri cristaline?

Cele două perspective, ale trecutului şi viitorului, deschise în strofa optsprezece „We look before and after, / And pine for what is not" arătând deruta şi instabilitatea noastră existenţială, apar înghesuite de Petre Solomon în aforismul:

Noi tânjim mereu
După ce nu-i încă,

obţinut prin eludarea ultimului vers. Iar încheierea strofei „Our sweetest songs are those that tell of saddest thought" a căpătat în viziunea mioritică a lui Petre Solomon forma:

Cel mai dulce cântec, jalea ni-l mănâncă.

conferind „jalei" un apetit melofag.

În strofa nouăsprezece, în dezacord cu Shelley, Petre Solomon susţine că dacă ne-am naşte „plini de voioşie", dacă am ignora „ura şi trufia", tot n-am înţelege bucuria ciocârliei:

Dar chiar dacă ne-am naşte
Plini de voioşie
Chiar de n-am cunoaşte
Ură şi trufie,
Tot n-am şti ce-nseamnă marea-ţi bucurie.

Penultima strofă a poemei este ireproşabil tradusă. Prin contrast, ultima strofă, care încheie într-o apoteoză întreaga Laudă a ciocârliei, aşa cum Beethoven a compus pe versurile lui Schiller, la sfârşitul simfoniei a IX-a, bucuria puterii sale creatoare, este tradusă stângaci şi minor.

Shelley invocă pasărea măiastră pentru a se împărtăşi de tăria poemelor ei. Versuri atât de frumoase ca „Such harmonious madness, / From my lips would flow" sunt concentrate în inexpresivul „Cântecele-mi toate".

„The world" nu pricepe cântecul ciocârliei, ci exclusiv şi eventual pe al poetului, împărtăşit din melodia pasărei temerare „The world should listen then / from my lips – as I am listening now". Noi am tradus „harmonious madness" („cântecele toate" în versiunea Petre Solomon), „armonioase nebunii", prin „armonioase plăsmuiri" (adică extravaganţe creatoare).

În privinţa lui „the world", noi l-am interpretat „mulţimi", pentru a evoca printr-un substantiv mai puţin abstract pioasa reculegere a unei adunări omeneşti.

Ca şi nemişcarea credincioşilor dintr-o străveche catedrală sau în faţa lui Iisus, în predica de pe munte. În poemul închinat lui Wordsworth, Shelley evocă de asemeni dominarea luminoasă a mulţimii:

Erai o stea din cele ce clipesc
Deasupra luntrei de furtuni pândită:
Stăteai ca stânca-n valuri mânioase
Deasupra gloatei oarbe, zgomotoase.

şi urează „Vântului din Est":

Fii, prin mine,
O trâmbiţă ce lumea o trezeşte.

Măreţia şi nefericirea poeţilor, destinul Ciocârliei! În finalul poemei faldurile simbolului cad şi ne apare la fel de scânteietoarea lui replică umană. Aceasta capătă nou belşug de raze în armura sa cerească şi purtat dincolo de viaţă şi de temeri, ne mai însufleţeşte cu o ţesătură de cuvinte. Sau, cum spune Shelley, mai simplu şi mai frumos în apărarea poetului:

„Poetul ridică vălul de pe ascunsa frumuseţe a lumii şi aruncă noi lumini peste lucrurile obişnuite":

P. B. Shelley

La o ciocârlie

Slavă, lumină a bucuriei
Niciodată pasăre! De unde,
Din care ram, din care ceruri
Întreaga inimă ţi-o torni cu viaţa
În ale artei încordări profunde?

Mai sus şi tot mai sus
Ca nor de foc
Te-nalţi de la pământ.
Adâncurile-albastre însufleţind
Mereu cântând, mereu zburând.

În majestatea vie
A soarelui apus,
Prin nori străfulgeraţi cu aur
Cu bucuria înaltă, de trup descătuşată pluteşti
Şi-alergi mereu mai sus.

A serii mantă purpurie
Din zborul tău acum păleşte.
O, ziua largă ascunde
Stelele-n cer
Dar cântu-ţi nou în mine creşte

Pătrunzător, precum săgeţile
Din sfera nopţii argintie
O strălucire ce se stinge
Cu albul zorilor curate.
Nu o vedem, dar o simţim prea vie.

Întreg văzduhul şi pământul
De glasul tău acum răsună
Cum noaptea-ntreagă se-nsenină
Când luna apare după-un nor
Şi întunericul se-adună.

Nu ştim ce eşti.
Cine ca tine va să fie?
Nu ne ajung din norii curcubeului
Atât de luminoase picături
Ca din prezenţa ta o melodie.

Ca un poet ascunsă
În al luminii gând nu miști.
Înalți neporuncite imnuri
Făcând în suflet să se-aprindă
Speranța milei și adânci neliniști.

Ca o prințesă ferecată
În donjonul de pe lacuri
Potopind în ceas de taină
Cu-al său cântec
Cuibul întristat de veacuri,

Ca licuriciul arzător
Prin întunecate păduri
Risipind comoara de raze
Din flori și din iarbă
Nevăzut de-a pururi,

Ca trandafirul între frunze
Când adieri fierbinți bat cu putere
Aromitor parfum
Cu vestejirea, de la sine trecând
Vântului îmblânzit, cu aripi grele.

Nici sunetul ploii de vară
În ierburile sclipitoare
Nici florile de cer trezite
Nimic din bucuria limpede și proaspătă
Nu-ntrece a ta cântare.

Învață-ne ce gânduri mari înalți
O, duh sau zburătoare!
În veci noi n-auzit-am
O laudă a dragostei sau cupei
S-aprindă în suflet astfel de-ncântare.

Cor hymneal
Sau imn înalt de glorie
Totu-i deșert
Față de cântecele tale.
Un lucru fără de tărie.

La ce izvoare se adapă
Puterea ta cea fericită?
Peste ce munți sau valuri
Chipuri din cer sau goale șesuri,
Ce dor de tine, fără-o viață chinuită?

Cu bucuria ta adâncă
Şi întristarea va dispare.
A plictiselii umbră te-ocoleşte.
Iubeşti, dar nu cunoşti prea trista
Dragostei îndestulare.

Gândeşti mereu la moarte
În somn sau trează. O păstrezi în tine
Mai vie şi adevărată decât visurile noastre.
Cum altfel cântul glas ar prinde
Rotindu-se în cercuri cristaline?

Înapoi privim şi iar în faţă
Şi lâncezim după ce nu-i.
Şi cel mai sincer râs al nostru
Are, o durere adânc ascunsă
Şi o tristeţe se-nsoţeşte cu bucuria cântului.

De-am fi dispreţuit noi ura
Şi teama şi trufia,
De-am fi născuţi
Să nu vărsăm o lacrimă,
Nu ştiu cum ne-ar apare bucuria.

Mai scumpă decât orice ritm
De sunete desfătătoare
Mai vie decât un tezaur de cărţi
Îi eşti poetului, tu,
Care dispreţuieşti ţărâna.

Împărtăşeşte-mă cu veselia-ţi
Ce-ncape în sufletul tău numa
Şi-armonioase plăsmuiri
De pe buze-mi or să zboare.
Mulţimile-or tăcea, cum eu te-ascult acuma.

(23 februarie 1948)

III

PORTRETE

Ca bucuria să [illegible]
Şi întunerecul va dispare.
A [illegible] umbra [illegible]
Iubeşti, dar nu cunoşti [illegible] tristă
Din [illegible]

Cântăreţi [illegible]
În somn sau [illegible]. O păsăruică în tine
Mai vie şi adevărată decât visurile noastre:
Cum altfel cântul glas ar prinde
Rotindu-se în cercuri cristaline?

Icoanei [illegible]
Şi [illegible] după [illegible]
Şi [illegible] sincer tău al nostru
Are, în durere adânc [illegible]
Şi [illegible] se-apropie cu bucuria cântului

De-am fi deprinşi noi [illegible]
Şi teama şi trufia,
De-am fi învăţaţi
Să nu vărsăm o lacrimă,
Nu ştiu cum ne-ar apare bucuria

Mai scumpă decât orice [illegible]
De [illegible] desfătare
Mai vie decât un [illegible]
Îi eşti poetului, tu,
Care deprinde [illegible] ţărâna.

Împărtăşeşte-mi cu veselie [illegible]
Ca [illegible] în [illegible]
Şi-ntoarcerea păsărilor
De pe faţa-mi să [illegible]
Mulţumească-te [illegible], cum eu te-am scris acum.

(23 februarie 1948)

1.
Gânduri la moartea lui Emil Lăzărescu

Gândesc încă o dată, aflând de moartea eminentului istoric Emil Lăzărescu, la faptul că negura comunistă din ţara noastră a reuşit să stingă năzuinţele unei şcoli de istorie româneşti, care, până în preziua dominaţiei sovietice, a cunoscut o admirabilă înflorire. Succesorii lui N. Iorga, erudiţi ca P. P. Panaitescu, Aurel Decei, Emil Lăzărescu au fost închişi, torturaţi şi după anii de închisoare, reduşi la activităţi minore (ca şi ceilalţi străluciţi colegi ai lor, Alexandru Elian şi Maria Holban) mult sub pregătirea şi autoritatea lor ştiinţifică, pentru ca cei ce au mistificat trecutul poporului român – cu acelaşi cinism cu care au inversat rezultatul alegerilor din 1946 – să-şi poată împlini, încărcaţi de onoruri şi privilegii, odioasa misiune.

Ca şi în alte domenii ale culturii, prima grijă a noii orânduiri a fost să înlăture adevărul istoric, pentru a-şi impune versiunea propriei ideologii.

L-am întâlnit pe Emil Lăzărescu după ce şi-a încheiat anii grei de temniţă, doborât de regimul de celulă dar cu o luminoasă energie spirituală în priviri, cu o putere de stăpânire exemplară, cu o prevenitoare blândeţe, care m-au facut să-l admir din prima clipă, să îi intuiesc prodigioasa personalitate. A existat un temei moral în viaţa lui Emil Lăzărescu care i-a îngăduit să nu se despartă niciodată de sine însuşi şi să-şi continue calea cu o seninătate rar întâlnită. Trăia într-o veşnicie inspirată de clasici şi străluminată de sacrificiul lui Iisus, încât stigmatele adânci ale suferinţelor din închisoare şi orizonturile sumbre care au însemnat sfârşitul atâtor idealuri şi năzuinţe, nu au reuşit să îi umbrească credinţa în spiritul în care mărturisea.

Desigur, după ispăşirea anilor de detenţie, în cealaltă etapă, a exilului interior, a trebuit să renunţe la multe din proiectele sale ştiinţifice. În afară de genocidul din România – cu premeditare tot mai uitat în Occident – o serie de măsuri au înstrăinat sau au risipit adevăratele vocaţii. Au fost acele mutaţii silite, acele devieri către îndeletniciri care nu puteau prejudicia în nici un fel improvizaţia

culturală legată de interesele politice ale noului regim. Ne cutremurăm evocându-ne ruinele atâtor energii intelectuale care ar putea fi comparate cu mormanele de moloz şi cioburi de piatră care se pot vedea, în locul multisecularelor monumente, în Bucureştii de astăzi. Mă gândesc ce admirabilă înflorire ar fi avut continuarea înaltelor realizări din România Mare, dacă soarta nu ne-ar fi fost potrivnică!

Emil Lăzărescu a avut şansa de a găsi ocrotirea lui Gheorghe Oprescu – care a mai adăpostit şi alţi „indezirabili" la Institutul de istoria artei – dar a trebuit într-un fel să renunţe la adevărata sa vocaţie, să îşi schimbe perspectiva preocupărilor şi să redacteze studii de Istoria Artei medievale. Totuşi, marea sa înţelepciune a găsit o cale de a-şi orienta cercetările fără a se îndepărta prea mult de obiectivele sale ştiinţifice, nici de ţelurile de cunoaştere.

Născut în 1913 la Constanţa, având ca părinte un profesor de franceză, bun cunoscător de latină şi greacă, Emil Lăzărescu îşi face studiile la Constanţa şi Bucureşti. Diplomat al Facultăţii de istorie, termină totodată, în 1936, Şcoala Superioară de Arhivistică şi Paleografie din Bucureşti (cu specialitatea Paleografie latină) şi devine membru al Şcolii romăne din Franţa, unde rămâne între anii 1937-1939. Este numit în 1940 în Ministerul de Externe, la Serviciul Studii şi trece un strălucit doctorat în 1946 (preşedintele comisiei fiind George Brătianu) cu tema: *Români, unguri şi tătari în vremea întemeierii domniilor româneşti*, lucrare de referinţă al cărei destin era să rămână în manuscris, deoarece, un an mai târziu, la sfârşitul lui 1947, Emil Lăzărescu este arestat, judecat în procesul Iuliu Maniu şi închis în temniţele comuniste până în 1954. Eliberat dupa moartea lui Stalin, găseşte serviciul de la Institutul de istoria artei, unde funcţionează neîntrerupt ca cercetător până la pensionarea sa, în 1974. Se sfârşeşte după o viaţă exemplară la 10 noiembrie 1987.

Încă de student, Emil Lăzărescu publică la revistele *Ţara Bârsei* şi *Revista istorică* studii aprofundate despre începuturile Ţării Româneşti, ca de pildă *Cavalerii teutoni în Ţara Bârsei* şi *Lupta din 1330 dintre Basarab Voievod şi Carol Robert*, (ambele publicate în 1935), continuând cu lucrarea *Despre relaţiile lui Nicolae Alexandru Voievod cu Ungurii*, apărută în 1946.

Desigur că detenţia atât de îndelungată, dintre anii 1947-1954, în condiţii de exterminare, nu numai că i-au întrerupt şi risipit proiectele ştiinţifice dar l-au şubrezit într-atâta că tot restul vieţii a rămas suferind şi sub continuă îngrijire medicală. Considerat totodată unul din cei mai primejdioşi adversari ai regimului, i s-a interzis orice călătorie peste graniţă – chiar la congrese în ţări socialiste – fiind claustrat într-o „ţară comunistă obligatorie" (dilatarea firească a

conceptului de „domiciliu obligatoriu") şi aceasta deoarece Securitatea a fost informată de valoarea şi de largul prestigiu ştiintific al acestui erudit în care N. Iorga vedea – pe drept cuvânt – pe unul din succesorii săi.

Şi totuşi, între N. Iorga, magistrul, şi Emil Lăzărescu, discipolul, a fost o mare deosebire. Primul a lăsat o bibliografie uriaşă, temeiul istoriografiei din ţara noastră, nutrind aproape toate ramurile disciplinei.

În contrast cu N. Iorga, Emil Lăzărescu are o bibliografie restrânsă, care nu oglindeşte nici pe departe pregătirea şi posibilităţile sale. Dar ce liste bibliografice au lăsat Aurel Decei, Mihai Berza, printre cei ce nu mai sunt, Alexandru Elian şi Maria Holban, printre cei în viaţă?

A fost o generaţie strălucită care trebuia să dea o înflorire deosebită şcolii româneşti de istorie aflată la nivelul mondial al disciplinei, datorită în primul rând lui N. Iorga, apoi lui C.C. Giurescu şi P.P. Panaitescu, o generaţie care în momentul afirmării ei a cunoscut anii grei ai războiului, după care dominaţia sovietică i-a azvârlit în pivniţele închisorilor sau în afara legilor, în vreme ce catedrele universităţilor şi fotoliile Academiei au fost ocupate de impostori, de cei ce au încercat să sovietizeze istoria şi gândirea românească.

Desigur că astfel de vremi nu au permis nici lui Alexandru Elian, nici lui Emil Lăzărescu, nici lui Aurel Decei, nici Mariei Holban să scrie o istorie a Românilor. Dar poate ei n-ar fi scris-o chiar dacă viaţa lor s-ar fi desfăşurat firesc. Deoarece, deşi excelente, aceste întreprinderi de istorie generală, prin însăşi suprafaţa lor nelimitată, nu permit o aprofundare a temelor. Or, toţi aceşti cercetători, care au pornit de la studiul textelor din Şcoala de arhivistică sau faimoasa Ecole des Chartes, au ajuns la concluziile dobândite de redactorii anteriori ai istoriei Românilor, prin studiul unor zone mai restrânse, a câtorva elemente foarte expresive, care le-au permis să deducă importante caracterizări, confluenţe hotărâtoare, să pună în lumină evenimentele cu caracter rezolvativ. Ei au reuşit să prezinte psihologia reală a omului medieval din Ţările Române, spectrul specific al cauzelor şi finalităţilor acţiunilor lui, raporturile atât de complexe dintre diferitele clase sociale şi Biserică, au îmbogăţit considerabil cunoştinţele despre etosul românesc şi despre un trecut care fusese privit nu totdeauna cu multă claritate, tocmai din cauza depărtării ce trebuia să cuprindă în perspectivă totalitatea fenomenelor.

Fiecare din studiile lui Emil Lăzărescu reprezintă un model unic, însumând rezultatele unor cercetări laborioase, unor îndelungi medi-

tații și căutării unor mijloace adecvate de expresie. Deși majoritatea lucrărilor lui au apărut sub egida Secției de artă medievală a Institutului de istoria artei – deoarece nu i s-a permis, dintr-o prudență lesne de înțeles, să lucreze în domeniul istoriografiei propriu-zise – implicațiile adevărurilor din aceste studii îmbogățesc, într-un mod exemplar, itinerarul faptic și spiritual al poporului român. A făcut, în mod genial, istorie prin istorie de artă. Monumentul studiat de Emil Lăzărescu oglindește o epocă și contextul social, coordonatele politice, tensiunile și armoniile, mai ales spiritualitatea ei, viața unei etape dintr-un îndelungat trecut.

Emil Lăzărescu însuși mi-a relatat, spre sfârșitul lui 1959 - când reușind să fiu numit în Secția medievală a institutului i-am devenit coleg – că, în timpul anilor de închisoare, fiindu-i interzis să citească și să scrie, a gândit intens la soluționarea unei probleme, la datele și structurarea elementelor de care dispunea, înlănțuind raționamentele în lungile zile și nopți de singurătate, ca la un joc de șah, ale cărui piese le muți în minte având totodată prezentă întreaga situație de pe eșichier. Punctul de plecare era piatra funerară a comitetului Laurențiu din Câmpulung-Muscel, întâlnită, în trecere, cu puțină vreme înainte de a fi arestat.

Timp de ani de zile, în celula umedă și goală a închisorii, Emil Lăzărescu a gândit cu o intensitate supraomenească la acest subiect – în vreme ce impostorii participau la simpozioane, își publicau lucrările și aveau parte de toate onorurile – și adevărul i-a apărut într-o bună zi pe neașteptate. Odată liber, a publicat în revista Institutului de istoria artei rezultatul meditațiilor sale – *Despre piatra de mormânt a comitetului Laurențiu și câteva probleme arheologice și istorice în legătură cu ea*, studiu de înaltă referință.

Prin urmare, bibliografia restrânsă a lucrărilor lui Emil Lăzărescu poate fi explicată atât prin condițiile vitrege cunoscute de întreaga generație precum și prin elaborarea excesiv de complexă și riguroasă a lucrărilor sale. Dar mai există o explicație a numărului nu prea mare de studii lăsate de Emil Lăzărescu (în contrast cu larga bibliografie a lui N. Iorga), acest om care lucra din zori și până în noapte pentru a pune în lumină valorile țării sale. La Institutul de istoria artei unde a funcționat ca simplu cercetător, a dat un permanent concurs științific, îndrumând și supraveghind lucrările colegilor, indicând direcțiile de studiu, metodele de urmat. Cei din secție nu îl consultau numai în probleme bibliografice și nu îi cereau numai sfaturi, ci au mers pe drumurile deschise de el, încât se poate spune că a făcut școală, nu numai prin nivelul scrierilor, ca N. Iorga, ci prin intervenție directă, printr-o risipire permanentă și

păgubitoare pentru sine dar foarte folositoare celor din jur. Vastele sale cunoştinţe de istorie universală, competenţa de paleograf, ingeniozitatea cu care stabilea coordonatele cercetării, scrupulozitatea cu care verifica toate înlănţuirile raţionamentului, un deosebit simţ al decriptării ascunzişurilor celor mai tainice au conferit o soliditate exemplară studiilor sale, adevărate modele.

Contribuţia sa la elaborarea şi redactarea excelentului tratat de istoria artei medievale româneşti depăşeşte cu mult capitolele care apar sub numele său. Acest nume nu figurează însă în indexul tratatului Institutului de istorie „N. Iorga" (volumul III, Perioada Medievală), apărut în 1962, nici în cel al corpusului de documente sau alte lucrări ale acestui institut, nici ale Institutului de Arheologie sau ale Institutului de studii Sud-Est europene. Bineînţeles intervenind, luptând de câte ori a fost cazul ca devierile, fie din motive politice fie din ignoranţa redactorilor improvizaţi, să fie îndreptate şi chipul ţării, urâţit cu intenţie, să se prezinte cu alte trăsături decât cele hotărâte de oficialitate.

I se spunea „profesorul" dintr-un consens spontan, deşi nu a avut parte nici de titluri nici de onoruri, tocmai dintr-o nobilă intransigenţă, dominând prin erudiţia şi generozitatea sa pe cercetătorii din generaţia sa şi pe cei mai tineri.

Emil Lăzărescu, care a îmbunătăţit tratate şi zeci de cărţi, a format cercetători şi a deschis noi perspective ştiinţei istoriei, nu a avut parte de nici un volum tipărit în timpul vieţii, cu excepţia unei mici broşuri despre mânăstirea Curţii de Argeş!

Influenţat în tinereţe de Karl Lamprecht, Emil Lăzărescu atribuie o importanţă decisivă nu numai factorilor istorici şi evenimentelor ci şi realităţilor sociale, religioase, precum şi etosului naţional. Multe monumente – chiar mai reduse ca valoare artistică propriu-zisă dar sugestive ca elemente de cultură – pot contribui la soluţionarea unor probleme de istoriografie, relevând o serie de semnificaţii ale epocii şi o mai definită conturare a trăsăturilor ei. Dar, în primul rând, monumentele trebuiesc datate cu precizie, după documente, mărturii, detalii de construcţie.

Este motivul pentru care Emil Lăzărescu a urmărit să precizeze data apariţiei lor în lucrări ca *Data zidirii Coziei*, *Despre biserica fostei mânăstiri Căluiu şi locul ei în evoluţia arhitecturii religioase din Ţara Românească*, *Observaţii asupra bisericii din Hârteşti*.

După datarea riguroasă a monumentelor prin procedee în care documentarea cea mai minuţioasă se însoţeşte cu mijloace de investigaţie originale şi eficace – de multe ori pornind de la un amănunt relevant – Emil Lăzărescu urmăreşte să determine acea

ideologie ireductibilă care îşi pune pecetea asupra epocii şi înfăptuirilor ei. El consideră că, indiferent de originea meşterului sau a motivelor (cazul ornamentelor bisericilor mânăstirilor Cozia şi Curtea de Argeş) temeiul, spiritul acestor admirabile sculpturi în piatră corespunde unui climat moral, unei mentalităţi, care poate fi descifrată şi în alte realizări. Aprofundarea realităţilor culturale anterioare, a procesului de creaţie este singura cale care poate duce la explicarea acestei mentalităţi. În acest proces de creaţie un rol important îl joacă raţiunea de stat colorată puternic, în Evul Mediu, de apartenenţa religioasă. De pildă, lupta de independenţă de la începutul Ţărilor Române se însoţeşte cu afirmarea ortodoxiei, voievozi ca Vladislav I sau Radu I, apărând această independenţă prin întemeierea unor aşezări ortodoxe în puncte disputate teritorial, pentru a constitui un prim obstacol faţă de încercările de pătrundere a elementelor regatului apostolic, apoi prin consolidarea unei ierarhii canonice.

Aceste considerente de politică generală, din care se pot deduce preocuparea primordială de apărare a fiinţei naţiei şi totodată de păstrare a confesiunei religioase, se cuvine a fi asociate cu stabilirea unor trăsături esenţiale ale etosului românesc din lucrarea *O icoană puţin cunoscută din secolul al XVI-lea şi problema pronaosului bisericii mânăstirii Argeşului.* Găsind după îndelungi investigaţii, marile icoane care au aparţinut mânăstirii Curţii de Argeş, deducând print-o admirabilă intuiţie că aceste chipuri sfinte erau aşezate între pronaos şi camera mormintelor, Emil Lăzărescu a încercat să găsească semnificaţia reprezentărilor de pe cele două feţe ale acestor icoane, sfinţi ermiţi înspre pronaos, sfinţi militari înspre morminte. Concluzia la care ajunge este că imaginile „apar ca o ilustrare a chipului de a privi lumea al vremii şi al felului în care era concepută menirea voievodului... care a încercat să îmbine calitatea de cărturar cu aceea de participant la o cruciadă de eliberare a Peninsulei Balcanice".

Cele două trăsături ale sufletului românesc, contemplativ, dar ştiind să-şi apere dreptul la meditaţie, la interiorizare, la blândeţea neagresivă (deoarece există şi blândeţe poruncitoare), nu au fost ilustrate şi de personalitatea lui Emil Lăzărescu, savant, cu o pornire a binelui moştenită din adâncuri de vremi şi dobândită prin sine însuşi, totodată luptând până la sacrificiu, până la acei sumbri ani de închisoare în care boala l-a şubrezit şi i-a grăbit sfârşitul?

Studiind monumentele, desigur că Emil Lăzărescu a simţit înrudirea cu spiritul vechilor meşteri, care i se releva treptat, pe măsură ce înlătura cu grije straturile dese ale veacurilor. Era convins

că, scoţând la lumină semnificaţiile profunde, contribuie la cunoaşterea şi păstrarea etosului românesc, pe care barbaria comunistă a încercat – tocmai în ultimii săi ani de viaţă – să îl nimicească, distrugând cu furie oarbă venerabilele lăcaşuri de închinăciune.

Reprezentându-mi gândirea lui Emil Lăzărescu, aş evoca imaginea turnului străvechi al unei biserici, cu pereţii înguşti şi nenumărate trepte suind în spirala unor umbre neliniştitoare, ca în tabloul „Filosoful" de Rembrandt, şi la capătul lor, rotundul de piatră de unde se pot vedea cerul şi pământul luminate de soarele veşniciei.

2. Amintiri despre Maria Ana Musicescu

Se împlinesc anul acesta 83 de ani de la naştere şi 13 ani de la moartea Mariei Ana Musicescu, născută la Târgu Jiu la 8 septembrie 1910, decedată la Bucureşti la 1 martie 1980. Cercetător principal la Institutul de istoria artei din Bucureşti între 1950 şi 1963, apoi la Institutul Sud-Est european între 1963 şi 1980, a debutat în literatura de specialitate cu o carte scrisă în colaborare cu profesorul Mihai Berza despre mânăstirea Suceviţa, urmată de o alta despre Biserica Voroneţ, apoi cu profesorul Grigore Ionescu despre Biserica Domnească din Curtea de Argeş. Contribuţia sa cea mai importantă la cunoaşterea artei româneşti a fost monografia *Broderia medievală românească*, broderie considerată de un mare istoric ca Gabriel Millet „cea mai frumoasă din lume".

Din numeroasele ramuri de cercetare ale Istoriei artelor, Maria Ana Musicescu şi-a ales pictura şi broderia secolelor XIV şi XV – epoca de înflorire a acestor genuri în general – spre care o atrăgeau, desigur, problemele de iconografie, de filiaţie şi tehnică, dar în primul rând originalitatea trăsăturilor stilistice, frumosul exprimat de marii artişti ai Evului Mediu românesc, animaţi de o râvnă într-aripată pentru lumea cerească. Această sensibilitate deosebită a Mariei Ana Musicescu, acest discernământ care îi permitea să pună în lumină şi să formuleze într-un mod adecvat calitatea artistică a operelor cercetate, puteau fi deduse şi din cărţile alese ale bibliotecii sale, din icoanele ferecate, podoabele grele de argint sau ţesăturile din micul său apartament, aceste mărturii ale unei vechi familii româneşti de aleasă tradiţie (din care au făcut parte Gavril Musicescu, Florica Musicescu, Alice Voinescu si Ionel Teodoreanu).

Eram de faţă când lua note în faţa frescelor întunecate de vreme, plimbând lumina pâlpâietoare a unei lumânări de-a lungul chipurilor de sfinţi, întrerupându-se din scris şi contemplând îndelung scenele biblice. Îmi dădeam seama cum se desprinde treptat din vraja trecătoare a lumii, pentru a se regăsi şi a putea surprinde mărturia mereu vie a unor închipuiri pioase, întrevedeam înălţarea ei din timp pentru a înţelege interpretarea pasionată a zugravului care, cu secole în urmă, îşi reprezentase scena mistică şi o încredinţase dincolo de existenţa sa trecătoare unui viitor cu totul necunoscut.

Uneori îşi potrivea ochelarii cu lentile mari care îi subliniau fineţea trăsăturilor, fruntea înaltă şi senină, părul netezit pe tâmple şi adunat într-un conci. Nota impresiile de ansamblu sau detaliile cele mai mărunte cu o grabă febrilă, animată de dorinţa de a-şi reîntoarce privirea la subiect şi bănuiam, la o uşoară crispare a frunţii – cum îşi formula mental ipotezele de lucru, asociaţiile, trăsăturile grăitoare din punct de vedere iconografic sau estetic ale zugrăvelii. În faţă i se deschidea o lume necunoscută şi întrevăzând-o, îşi întărea convingerea că este chemată de a o înălţa din uitare – un alai de imagini, de scene şi chipuri, un şir fără sfârşit de sfinţi şi eremiţi, descoperiţi la sclipirea de beteală a lumânării, mai puternică parcă în aerul închis, în acest suflu aromitor de tămâie şi bucheţele uscate de busuioc, evocând mulţimile tăcute de credincioşi, trecând plecate şi închinându-se prin faţa frescelor şi icoanelor, rugându-se pentru odihna sufletelor.

Din paginile inspirate ale Mariei Ana Musicescu, mi-au rămas vii acele admirabile rânduri despre şirul de sfinţi şi pustnici din pronaosul Bisericii de la Cozia, pe care le bănuiam atunci când îşi nota cu înfrigurare observaţiile pe carnetul de însemnări: „Aşezaţi frontal, destul de distanţaţi unul de altul, fiecare dintre ei pe un ax perfect vertical, cu trupul înalt şi capul mic cu trăsături mărunte, cu ochii ascunşi în orbitele întunecate de umbre ocru-olive, cu obrazul subt şi bărbile până la pământ, ei sunt figuri aspre, pilduitoare pentru ascetismul monahal... Contrastul obţinut dintre imobilitatea trupurilor şi ritmul variat, deşi neîntrerupt, obţinut prin mişcarea braţelor şi mâinilor subliniază expresionismul în care este prezentată această serie de personaje".

Reproduc, la întâmplare, o caracterizare a picturii din Biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeş, din care se poate vedea aria largă de informaţie şi competenţă a Mariei Ana Musicescu: „Analize comparative cu alte ansambluri bizantine, sârbeşti şi bulgare din veacul al XIV-lea nu duc decât la rezultate puţin convingătoare. Numeroase similitudini, în afară de cele cu Biserica

Chora, se pot găsi în pictura balcanică şi aceasta pentru monumente aulice aparţinând întregului veac al XIV-lea – ele nu sunt totuşi nicăieri suficient de specifice pentru a justifica înrudirea directă a picturii de la Argeş cu un anume ansamblu din toată această zonă. Aceasta şi pentru faptul că între graniţele mari ale aceluiaşi stil, cel paleolog, manierele de a picta sunt diferite şi aceasta de cele mai multe ori chiar în cadrul unui acelaşi monument".

În timp ce lucra, Maria Ana Musicescu rămânea plecată deasupra carnetului, sub tăcerea bolţilor. Urmăream cum trăsăturile ei căpătau o fixitate transfigurată, ca a strămoşilor ctitori încremeniţi de zugravi pe peretele ce unea lumea cerească cu aceea trecătoare, deschisă dincolo de pragul bisericii. Când îi aminteam de ora târzie, mă privea cu uimire, aparţinând unui tărâm de care se desprindea cu greu – şi vorbindu-i, îmi dădeam seama că trăia încă această încântare, acest refugiu în trecutul reînviat din propria-i voinţă, împotrivindu-se chemării neaşteptate la o altă realitate. Cred – de ce m-aş îndoi? – că în ultima clipă a vieţii sale, când inima, prinsă ca într-un cleşte, i-a încetat să mai bată, cetele de îngeri i-au apărut cu chipuri neprihănite şi moartea i-a fost mai uşoară, atunci, la începutul primăverii pe care nu a mai apucat să o vadă.

Prietenia şi-o dăruia cu rezerva unei ţinute pline de distincţie, la care nu renunţa şi care îi imprima un fel de a fi egal şi echilibrat, poate timid, desigur interiorizat. Austeritatea, însoţind-o ca o umbră, atât în viaţa particulară, cât şi în activitatea de istoric al artei medievale, nu îi interzicea unele elanuri şi gesturi spontane. Îi surprindeam uneori înseninări neaşteptate, disponibilitatea unor retrăiri ale amintirilor ignorate de noi, tăinuite cu grijă.

Colega mea, cu care am trudit la descifrarea picturilor din biserici, cu care am stat alături la atâtea şedinţe de lucru şi conferinţe, se dăruia cu greu emoţiilor obişnuite. Mergeam împreună către ruinele faimoasei cetăţi Histria, unde săpăturile scoseseră la iveală vestigii foarte grăitoare pentru cultura Pontului Euxin. Am luat trenul până la Brăila, de acolo vaporul până la Galaţi şi am avut norocul să întâlnim echipajul unor tineri saşi din Braşov, care urmăreau să străbată Canalul Dunării cu o barcă de pânză cu motor până la Portiţa.

Ajunşi la capătul dinspre mare, am hotărât să străbatem salba de lacuri care coboară spre sud, paralel cu ţărmul mării, până la Cetatea Histria, odinioară în faţa unei lagune, acum rămasă prizonieră uscatului. Am tratat cu un lipovean să ne traverseze lacurile – călătoria dura o zi plină – şi curând ne-am aflat în această prodigioasă împărăţie, a cărei frumuseţe este de nedescris. Îmi amintesc,

era încă foarte dimineață când am pornit la drum și colega mea pregătea cafeaua pentru micul dejun, cu toate condițiile incomode dintr-o lotcă pescărească. Sufla un vânt puternic, deși trecuse puțin de miezul verii, dar nu am bănuit că nu peste mult vântul se vatransforma în furtună și Razelmul, cu ape nu prea adânci, va deveni o mare învolburată. Valurile au căpătat curând o înălțime neobișnuită și lotca a început să joace ca o coajă de nucă, cu toate eforturile lipoveanului de a-i menține direcția. Eram de-a dreptul îngrijorat, citind pe chipul mohorât al vâslașului că primejdia ni se afla deasupra capetelor. În acest peisaj vinețiu, cutremurat de fulgere, numai Maria Ana Musicescu, cu un chip destins, fără umbră de spaimă pregătea mai departe, netulburată, cafeaua. Nu era vorba de self-control sau de dominarea unei panici oarecare. Trăia mai departe viața spiritului ei, cum îmi dădeam seama din ochii-i senini, măriți puțin de ochelarii prin care urmărea flacăra transparentă a spirtierei și norii sfâșiindu-se peste crestele valurilor, ca și când încerca să deslușească gândurile unor zugravi medievali. „Trăiește o mare singurătate, am gândit, dincolo de noi se simte singură și totuși protejată de înțelegerea ei față de revolta furtunii, de frescele cu sfinți sau oratoriul de Händel, temeiul curajului ei."

Furtuna a trecut la fel de neașteptat cum venise și lacul s-a preschimbat într-o oglindă. Aproape de înserat, Histria ne-a apărut cu vechile ei podoabe de piatră, nimbată de flăcările apusului.

Când am aflat de moartea Mariei Ana Musicescu – aflându-mă în străinătatea exilului – i-am așternut în gând peste chip, acoperământul brodat al Mariei de Mangop, înfățișând domnița „cu ochii închiși, cu mâinile pe piept, solemnă și liniștită", așa cum a descris-o colega mea, care a rămas și ea, desigur până la coborârea în mormânt, cu chipul stăpânit de această nobilă pace a celor ce cred în veșnicia sufletelor.

3.
Un scriitor de frunte al exilului românesc: George Ciorănescu

Am pus acest titlu evocării celui care a fost scriitorul George Ciorănescu, stins din viaţă la 6 februarie a anului acestuia, deoarece el a aparţinut exilului românesc, cu toate implicaţiile luminoase ale realizărilor în libertate, cu acces la lumea civilizată, dar şi cu o mare neîmplinire, ignorarea lui de către intelectualii români, mai cu seamă de către cei mai tineri, în ţara dominată de comunişti. Desigur, ani întregi, George Ciorănescu a vorbit la radio şi a redactat articole de o unanim recunoscută importanţă la *Europa liberă*, dar activitatea sa nu s-a limitat la cea ziaristică şi personalitatea sa complexă ar fi sărăcită dacă nu i se vor cunoaşte în continuare importantele realizări literare, de istorie şi politologie. A fost un scriitor al exilului, deoarece activitatea sa care a avut în vedere şi eliberarea României, revenirea ei în contextul lumii civilizate, nu apare consemnată în nici un dicţionar, nici un lexicon sau istorie a literaturii apărute în ţară între 1947 şi 1989.

Născut la 19 martie 1918 la Moroieni, judeţul Dâmboviţa, a absolvit Colegiul Naţional Sfântul Sava din Bucureşti, capătând apoi licenţa în drept (1941), filosofie (1947) şi, după stabilirea în Franţa, diplomă la *Institut des Hautes Études Internationales* (1949). Avocat în Baroul Bucureşti (1941-1947), funcţionează un an ca asistent la catedra de economie politică la Şcoala Politehnică din Bucureşti (1947). Este secretar (1951-1953), apoi secretar general (1957-1958) al Fundaţiei Regale Universitare Carol I, din Paris. Redactor (1955--1965) la postul de radio *Europa liberă* din München, apoi vice--director al Departamentului Românesc (1965-1970), cercetător principal (1977-1982), şef al secţiei de cercetări (1982-1984) şi, în continuare, colaborator al aceleiaşi instituţii, George Ciorănescu nu a încetat să apere dreptul la viaţă al poporului român, denunţând crimele şi reaua credinţă a celor ce au încercat, decenii întregi, să risipească tradiţia creştină şi conştiinţa europeană a ţării sale.

Membru fondator al cenaclului *Apoziţia* din München, al Institutului pentru cercetări româneşti, din acelaşi oraş, (1987), membru al

Academiei Româno-Americane (1986) el face să apară şi continuă să tipărească timp de două decenii revista *Apoziţia*, una din publicaţiile cele mai expresive ale exilului românesc. Orientând cenaclul *Apoziţia*, îşi mărturisea opiniile fără gravitatea celor superficiali, cu aer firesc, uneori cu o undă de humor. Primea pe orice nou venit cu multă bunăvoinţă şi cu acea încredere care încurajează autenticitatea. Avea o eleganţă cavalerească – întâlnită tot mai rar în zilele noastre – bunăvoinţă şi o nesfârşită răbdare faţă de cei ce îi încredinţau gândurile lor. Dincolo de vorbe, o primire caldă, venind nu numai dintr-o complexă experienţă de viaţă dar şi dintr-o educaţie proprie, care cunoştea atât drumul adevărului cât şi al milei creştine.

Autor a patru plachete de versuri în care caută un mod de expresie propriu, traducător asiduu din Shakespeare, Antonio Machado, Frederico Garcia Lorca, George Ciorănescu s-a impus atenţiei exilului românesc prin volumul *Morior ergo sum* (1981), în care, cu un lirism conceptual, şi-a mărturisit profesiunea de credinţă. Actul în sine de a muri nu trădează umanul, afirmă poetul, deoarece toate fiinţele şi lucrurile care ne înconjoară pier la rândul lor, tot ce ne apare ca imanent. Dar a învăţa să mori, a medita la moarte enunţă existenţa omenească şi o poate defini. Iată o trăsătură de unire între „cogito" şi „morior", o împăcare între concepte, care apropie titlul volumului de poeme al lui George Ciorănescu de faimosul postulat cartezian, aşa cum poetul însuşi lasă să se înţeleagă în poema *Decodare*.

Volumul de traduceri din lirica religioasă *Mai aproape de îngeri* (1986) însoţeşte condiţia de exilat a autorului, antologia începând cu un fragment din *Confesiunile* Sfântului Augustin, apoi cu poemele închinate Maicii Domnului, Patimilor lui Iisus şi Învierii, precum şi cu pasaje din *Fioretti* ale Sfântului Francisc din Assisi. George Ciorănescu şi-a îndreptat gândul către Protectoarea celor fără nădejde, fără ţară şi departe de cei de acelaşi grai, către Maica Domnului care şi-a pierdut fiul, către durerile celui crucificat şi către recunoştinţa luminată a Sfântului Francisc.

După poemele publicate sub titlul *Metaerotism imaginar* (1990), unde ne este prezentat un erotism liric substanţializat, rămânând, prin calitatea sa de „imaginar" legat totuşi de condiţia umană, George Ciorănescu şi-a propus să îşi adune într-un volum traducerile sale din înfăptuirile poeţilor de peste ocean. Dar, din nefericire, *Spicuirile din lirica americană contemporană* au apărut postum, la câteva zile după moartea sa. Ele vădesc o profundă cunoaştere a mentalităţii şi sensibilităţii Americii contemporane, poemele fiind tălmăcite într-o limbă românească ce exprimă atât romantismul de

sfârşit de secol cât şi limbajul brutal al slum-urilot, de la Wallace Stevens la Le Roi Jones.

Foarte importantă este şi activitatea de istoric a lui George Ciorănescu. În cercetările sale, el aduce de pildă, date noi cu privire la fazele bătăliei de la Baia (decembrie 1947). Pune o ordine logică în clasificarea şi atribuirea diferitelor gravuri reprezentând pe Dimitrie Cantemir, sporind numărul celor deja cunoscute şi identificând pe artiştii acestor lucrări. Într-o altă contribuţie la cunoaşterea activităţii acestui voievod în Rusia, se arată campania sa – excelent cunoscător al limbilor orientale – în Persia.

Încă din 1970, George Ciorănescu dădea la iveală în *Révue des études islamiques* un studiu aprofundat despre Stanislas Bellanger, cărturar francez cu o misiune culturală în Turcia, pentru ca în 1983, Institutul de Studii Balcanice din Atena să-i publice un volum de 300 de pagini *La mission de Stanislas Bellanger dans l'Empire Ottoman*, lucrare densă, cu caracterul unei monografii, care include şi itinerarul lui Bellanger prin Transilvania, Ţara Românească şi Moldova.

Întocmit cu sobră rigoare ştiinţifică, volumul prezintă iniţial izvoarele cercetării – nu mai puţin de 60 de manuscrise, consultate în numeroase arhive şi instituţii din Franţa, apoi tratate, cărţi de călătorie, periodice şi alte tipărituri – ceea ce permite să se deducă, încă din pragul lecturii, că George Ciorănescu a aprofundat nu numai contextul biografic şi scrierile lui Bellanger, dar şi cercul său de referinţe şi climatul cultural căruia i-a aparţinut, pentru a surprinde în mod adecvat orientarea şi predilecţiile acestuia, şi, totodată, pentru a-i confrunta relatările – primite, de altfel, cu toată circumspecţia – cu alte mărturii şi documente contemporane.

În domeniul politologiei, George Ciorănescu a publicat numeroase articole în limbile franceză, engleză, germană şi polonă, în care denunţă abuzurile politice, exploatarea economică, degradarea culturală şi persecuţiile religioase ale regimului comunist din România. Relaţiile statului comunist cu celelalte state comuniste au fost urmărite pe o perioadă de 40 de ani (1944-1984) în studiul *Romania and its Allies*. De asemenea, problema Basarabiei, pusă într-un context actual, a făcut obiectul a 16 articole, publicate sub titlul *Basarabia, Disputed Land Between East and West* (1985), ca reacţii spontane la anumite interpretări de rea credinţă ale unor istorici sovietici (ca, de pildă, A.M. Lazarev şi L.B. Valev), care au mistificat istoria românilor în funcţie de obiectivele politice proprii.

Situând problema Basarabiei pe plan general, George Ciorănescu prezintă obiectivele globale ale fostei Uniuni Sovietice, care s-au caracterizat, în mod clar, prin tendinţele unei expansiuni brutale,

prin încercările de aservire a naţiunilor vecine. Pentru cei ce cred, de pildă, că problema Basarabiei începe cu anul 1812, când provincia a fost anexată arbitrar de Rusia prin Tratatul de la Bucureşti, George Ciorănescu demonstrează că, de fapt, această problemă se conturează chiar de la începutul secolului trecut, când împăratul Napoleon I şi ţarul Alexandru I îşi propuneau reciproc diferite proiecte de împărţire a lumii. Prin tratatul secret de la Erfurt din 1808 i se ceda Rusiei nu numai teritoriul dintre Prut şi Nistru, ci şi întreaga Moldovă şi Ţara Românească. Tratatului de la Erfurt i-a corespuns, peste timp, protocolul, de asemenea secret, dintre Uniunea Sovietică şi Germania nazistă, de la 23 august 1939, prin care Basarabia era dăruită Uniunii Sovietice. Procesul de sovietizare şi de rusificare a românilor din Basarabia şi Bucovina de nord sunt pe larg descrise, ca şi metodele – clasice şi moderne – folosite pentru atingerea acestui scop.

Înfăţişând noi aspecte sau privind din noi puncte de vedere destinul Basarabiei, prezentând o vastă bibliografie, cu titluri de cărţi, de studii şi articole de ziar care ilustrează focul încrucişat al polemicilor – cu grija de a respecta adevărul istoric şi a denunţa mistificarea lui, George Ciorănescu pune în lumină întreg destinul tragic al acestui ţinut românesc, cu sfâşierile nedrepte, datorate unor hotărâri arbitrare, aducând temeinice argumente pentru recuperarea sa.

4.
Amintiri despre Eugen Drăguţescu

Vestea morţii lui Eugen Drăguţescu, în Roma, la 31 martie, a întristat nu numai pe prietenii săi ci şi pe toţi cei ce l-au privit ca pe unul din pictorii reprezentativi ai generaţiei. A lăsat o operă de o valoare unanim recunoscută şi a avut privilegiul de a nu cunoaşte apăsătoarea dominaţie a puterii sovietice din România.

L-am văzut pentru ultima oară în 1985, la Roma, cu prilejul vacanţelor de Paşte, cu via dorinţă de a-l reîntâlni pe acela care, în 1971, îmi arătase atâta amabilă bunăvoinţă, încredinţându-mi, totodată, frumoasele sale gânduri. Eugen Drăguţescu a făcut cinste ţării în care a văzut lumina zilei, celor care l-au preţuit şi iubit, artei sale.

Îmi amintesc că pentru a ajunge la Via del Babuino, am traversat Piazza del Popolo trecând pe lângă faţadele gemene, înfrumuseţate de Bernini, ale bisericilor Santa Maria di Monte Santo şi Santa Maria dei Miracoli. Eugen Drăguţescu locuia la al şaptelea etaj al unei clădiri din secolul trecut, într-un apartament încăpător, dar îngustat de nenumăratele rafturi cu cărţi, tablouri, sculpturi, mape cu desene şi şevalete. L-am găsit slăbit după o operaţie destul de grea, totuşi plin de energie, cu trăsăturile fine ale chipului, cu aceeaşi mobilitate a privirilor, vădind curiozitatea artistului dar şi profunda compasiune a omului pentru cei din jur. Schimbând noutăţi şi evocând întâmplările mai însemnate din cei zece ani scurşi de la ultima noastră întâlnire, m-am gândit totodată la viaţa sa atât de bogată în năzuinţe şi înfăptuiri, o existenţă care îmi inspira cel mai profund respect şi o nelimitată admiraţie. Iată, îmi permit să trec în revistă câteva din realizările lui Eugen Drăguţescu.

Născut la Iaşi, în 1914, urmează Academia de Belle Arte din Bucureşti şi, laureat al Premiului Roma, soseşte în acest oraş în 1940. În 1943, la numai trei ani de la sosirea sa în Italia, are o expoziţie personală la Galeria Cavallino din Veneţia. În 1945, o alta, la Galeria San Bernardo din Roma, prezentat de Alberto Savinio. Între 1945 şi 1949 lucrează în Olanda, unde ilustrează operele complete ale lui Shakespeare pentru Casa de editură W. de Haan din Utrecht. Între 1950 şi 1959 se retrage la Assisi. În acest interval primeşte premiul Ford Fundation, pentru un album de desene din Assisi, medalia Ville de Paris (în 1954) şi ilustrează albumul *Rome, sweet Rome*, apărut la Roma în 1955. În 1961 ilustrează, de asemenea, *Vita di Cristo* de Aldo Ferabino, pentru Casa de editură Tuminelli din Roma.

Din 1965 până în 1970 lucrează la ilustrarea poveştilor lui Andersen, traduse în spaniolă de Alexandru Ciorănescu şi editate de Casa Romerman din Santa Cruz de Tenerife. Din nefericire, originalele lucrate pentru această carte sunt pierdute.

Eugen Drăguţescu a activat ca profesor de desen la Academia de Arte Frumoase din Roma şi ca referent de artă modernă şi contemporană la Institutul Enciclopediei Italiene Treccani.

A participat şi a avut expoziţii personale în toată lumea, din Mexico City până la München şi a organizat diferite manifestaţii artistice, cum ar fi aceea din 1967, cu prilejul unui deceniu de la moartea lui Brâncuşi. Desene şi tablouri de Drăguţescu se găsesc în cele mai faimoase muzee: Galeria de artă modernă din Roma, Albertina din Viena, Rijksmuseum din Amsterdam, precum şi în numeroase colecţii particulare.

Un alt indiciu al aprecierii sale sunt portretele lui George Enescu, Ignazio Silone, Constantin Brâncuşi, Eugen Ionescu, Ezra Pound, Tristan Tzara, Karajan, De Sabato, Cortot, de Chirico, mai toate aceste personalităţi fiindu-i prieteni şi admiratori.

După vizita pe Via del Babuino, Eugen Drăguţescu a avut amabilitatea să ne invite în atelierul său. „Am să revăd cu plăcere atelierul de lângă Capitoliu", i-am mărturisit. „Pot să vi-l descriu în amănunţime cu tot ceea ce se găseşte într-însul!".

„M-am mutat, m-a prevenit pictorul. Lucrez în prezent în atelierul care a aparţinut regretatei Elena Giotta-Frunză, decedată în 1980, după o viaţă vrednică, închinată artei şi prestigiului ţării noastre".

Am luat împreună autobuzul din Piazza del Popolo şi am mers pe Via Salaria, la Poarta Pinciana, la câţiva paşi de Via Veneto şi în apropierea parcului şi vestitei Vila Borghese. Poarta Pinciana, unul din cele mai frumoase edificii păstrate din zidul Romei, a fost construită în secolul al VI-lea de împăratul Aurelian şi prezintă un turn pentru corpul de gardă, transformat în atelier de pictoriţa Giotta-Frunză şi înfrumuseţat cu reliefuri şi sculpturi antice. Am parcurs cu oarecare sfială coridorul cu trepte legând cele două nivele ale turnului, ajungând la încăperea spaţioasă şi luminoasă. O terasă dreptunghiulară se deschidea deasupra Viei Salaria, de unde am putut vedea furnicarul neobosit al străzii.

Ca şi în atelierul de lângă Capitoliu, am putut constata că Eugen Drăguţescu păstra în preajma sa chipurile şi imaginile care îi erau dragi şi oglindeau totodată viaţa sa interioară.

Unul din pereţi era dominat de o mare icoană a Maicii Domnului, lucrată în stil răsăritean şi intitulată „Maica Domnului Românească". Alături, un triptic, de asemenea de mari dimensiuni, ilustra momente din „Mioriţa", simbol al peisajului natal şi trăirii româneşti. Pe un alt perete, portretele cronicarilor Miron Costin şi Ion Neculce, ambele presupuse de artist, expuse pentru întâia oară în 1968 la galeria Alessandra din Rovigo. Încă din 1962, Eugen Drăguţescu a desenat portretul imaginar al lui François Villon, încercând să-l deducă din operă. Pornind de la maxima că „stilul este însuşi omul", el conferă lui Ureche şi Neculce sfătoşenie, agerime, pătrundere, calităţi care le-au încrustat numele în veac.

Într-un loc vizibil, fotografiile mentorilor spirituali ai pictorului: Pietro Martignene, un amic din Assisi, grădinar în mânăstirea surorilor franceze, Constantin Brâncuşi şi padre Pio da Pietrelcina, din Frascati, unde se află spitalul Cassa Sollievo della Sofrenza şi biserica San Giovani Rotondo. Padre Pio da Pietrelcina urma să fie

beatificat. Cu Brâncuşi, Drăguţescu a avut relaţii de strânsă prietenie şi a publicat o serie de amintiri în legătură cu el. Într-o dedicaţie manuscrisă, Eugen Drăguţescu mărturiseşte: „Gândurile toate îndreptate cu recunoştinţă spre cei trei mari bărbaţi întâlniţi în viaţă şi care mi-au îmbogăţit-o cu harul lor".

La cele trei nume, se cuvine să adăugăm încă două : Biagio Marin „întâlnit la Roma în fericita zi de 28 noiembrie 1982" şi Giuseppe Ungaretti. Drăguţescu închină un mic volum lui Biagio Marin, ilustrându-l cu portrete şi mărturiile despre acest poet creştin, semnate de Pier Paolo Pasolini, Eugenio Montale, Silvio Cumpeta.

Nu numai popasul din Assisi, dar întreaga activitate şi orientare spirituală a lui Eugen Drăguţescu vădesc o profundă religiozitate, inoportună desigur pentru regimul care se afla în Bucureşti. Şi ar trebui să ne mirăm că unul dintre cei mai mari artişti plastici români contemporani nu figurează în lexicoanele şi istoriile artei apărute în România!

Privindu-l pe Drăguţescu desenând baptisteriul din Grado, Biagi Marin notează: „Trăsăturile baptisteriului apar una după alta, pure în structura lor esenţială, pe foaia albă. Drăguţescu lucrează în picioare, imobil, concentrat, într-o linişte intensă... doar câte un trecător curios i se alătură. Mâna i se mişcă necontenit şi ochii îi urmează linia armonioasă care închide formele, exprimând esenţa lucrurilor". Un alt mare prieten, Giuseppe Ungaretti, mort în 1970, apare în numeroase portrete executate la Padova, Catania, Roma. În 1975, Drăguţescu îi închină o expoziţie în galeria Caldarese din Bolonia, iar în 1985, o alta la Universitatea din Spoleto, intitulată *Impresii şi desene de Eugen Drăguţescu, inspirate de persoana şi opera lui Giuseppe Ungaretti.*

„Mă iluminez de imensitate", spune un erou al lui Ungaretti în mijlocul deşertului şi mi-am evocat acest vers, privind în atelierul lui Drăguţescu cele două triptice, executate în 1979 şi intitulate: *Passegiate nello spazio* (Plimbare în spaţiu) şi *Movimenti nello spazio* (Mişcări în spaţiu), realizate în multiple figuri geometrice colorate, simbolizând energii şi desfăşurări cosmice.

Marele critic de artă Giulio Carlo Argan arată că aceste două triptice în acryl au fost inspirate de poezia lui Ungaretti.

„Drăguţescu, scrie Argan, a purtat o lungă amiciţie, plină de tandreţe şi veneraţie, cu cel mai mare poet al acestui secol, Giuseppe Ungaretti... Ca şi la poezia lui Ungaretti, găsim la Drăguţescu un sentiment puternic al locului, o adevărată şi adecvată mitologie a spaţiului. Drăguţescu a găsit în Elveţia un lac deosebit, care a sfârşit a căpăta pentru el semnificaţia unui centru cosmic, ca şi cum acest

centru, concentrându-se şi oglindindu-se în apa lacului, se purifică într-un sâmbure luminos, radiind la nesfârşit. Am văzut multe desene în peniţă ale lui Drăguţescu interpretând Lac de Jeux, fidele peticului de apă ca un portret. Recunoaştem ţărmurile, stâncile, arbuştii din jur, chiar şi iarba. Apoi din oglinda care reflectă cerul şi munţii, a rămas numai un joc de lumini, o radiere care taie spaţiul cu tonuri perlate şi de cărbune... Această lumină vibrândă este mărturia unei sensibilităţi şi luminozităţi interioare, iniţiind şi organizând mişcarea. Din Lac de Jeux, Drăguţescu a făcut un loc sacru, unde se relevă şi se materializează dinamismul cosmic".

Discuţia mea cu Eugen Drăguţescu din atelierul de la Poarta Pinciana s-a purtat în jurul chipurilor şi imaginilor de pe pereţi, despre Petru Comarnescu şi Eliade, despre eseistul şi criticul Mircea Popescu din Roma, unul dintre reprezentanţii de frunte ai exilului, mort nu de mult, despre expoziţia din aprilie a anului aceluia, de la Galeria Bizzari din Spoleto, unde alături de Eugen Drăguţescu au expus şi soţia sa, Leonarda, şi fiul său, Tudor.

Leonarda Drăguţescu, ale cărei jocuri de culori şi luciri veline cu caracter oniric le-am trecut în revistă în Via del Babuino, se distanţează de desenul sever, concentrat, de linia în continuă mişcare şi sensul satiric al lui Tudor Drăguţescu, care a ilustrat deja câteva cărţi.

La plecare, am rugat pe Eugen Drăguţescu să îmi încredinţeze un mesaj pentru artiştii plastici din România, care îl preţuiau în mod deosebit, cu toate că nu aveau ocazia să îi vadă lucrările din Occident. Cu multă amabilitate, Eugen Drăguţescu ne-a rugat atunci să le transmitem următoarele:

„Lucrând la enciclopedia italiană Treccani, cunosc destul de bine pe adevăraţii artişti şi critici de artă din România. Regret că ei au din ce în ce mai puţin posibilitatea de a vizita Occidentul, pentru a-şi curăţa retina şi paleta de zgura prejudecăţilor... "

5.
Ionel Jianu şi opera sa

Volumul *Ionel Jianu şi opera lui. Un om, o viaţă, un destin*, înfăţişează cititorului nu numai existenţa unui critic de artă de înaltă reputaţie, activitatea sa înţeleaptă, energică şi creatoare, ci şi evoluţia unei întregi generaţii care a traversat atâtea schimbări importante ale lumii, din preajma anilor '30 până în prezent.

Această carte, însumând 360 de pagini (cu o aleasă înfăţişare – datorată lui Ion Manea, Gabriela Carp, Lionel Scantéyé şi Silvia Ciucă), apărută în editura Academiei Româno-Americane, este împărţită în trei: în prima parte găsim consideraţiile unor reprezentanţi de frunte ai culturii româneşti contemporane, totodată prieteni apropiaţi ai lui Ionel Jianu; în cea de-a doua parte, opiniile lui Ionel Jianu despre personalităţile care îi înfăţişează înfăptuirile; în sfârşit, în partea a treia, îi sunt reproduse fragmente din lucrările sale mai importante, totodată caracteristice pentru metoda, viziunea şi stilul său.

Realizatorii volumului au urmărit ca din toate textele înfăţişate – aparţinând fie lui Ionel Jianu, fie celor care l-au cunoscut îndeaproape, i-au înţeles năzuinţele şi i-au sprijinit realizările – să se poată desprinde unele aspecte de gândire şi atitudine ale unor intelectuali de frunte români vreme de mai bine de o jumătate de secol.

Portretul lui Ionel Jianu începe să se contureze încă din titlul introducerii profesoarei Maria Manoliu-Manea, care scrie despre „Legământul unei generozităţi legate de perfecţiune".

În legătură cu activitatea lui Ionel Jianu în Occident, Constantin Noica îşi exprimă următoarea opinie: „Apusul primeşte prin doi români, Mircea Eliade şi Ionel Jianu, răspunsul la absurdul şi deznădejdea pe care i le diagnosticaseră, ca un morb ascuns alţi doi români: Eugen Ionescu şi Emil Cioran".

Referindu-se la monografia despre Brâncuşi, apărută în 1983, una din contribuţiile cele mai strălucite ale lui Ionel Jianu la istoria artei româneşti şi universale, Mircea Eliade consideră că „este monografia definitivă asupra genialului sculptor".

Într-una din scrisorile trimise lui Ionel Jianu în 1970, Petru Comarnescu afirmă, la rândul său, printre altele: „ Monografiile Brâncuşi, Zadkine, Bourdelle constituie culmi în viaţa ta, deşi seria de monografii mai vechi Pallady, Tonitza, Luchian stau cu cinste alături de celelalte. Sunt realizări peste care nu se va putea trece, nu vor putea fi uitate de cercetătorii cu memorie obiectivă şi judicioasă".

În privinţa rolului său în epocă, George Ciorănescu arată că: „Ionel Jianu face parte, cu Petru Comarnescu, Mircea Eliade, Mircea Vulcănescu şi Constantin Noica, din tânăra generaţie care, prin anii '30, reunea tineri sub 30 ani, propovăduind un existenţialism românesc, concomitent şi independent de existenţialismul heideggerian".

Evocând activitatea profesorului de la Institutul de Istoria Artei din Bucureşti, Gabriela Carp evocă momentele în care „profesorul încerca să insufle încrederea nu numai în virtuţile creatoare ale tradiţiei, dar şi în valoarea de circulaţie universală a artei româneşti".

Tot în prima parte a volumului *Ionel Jianu şi opera lui*, găsim, în continuare, înaltele aprecieri ale lui Barbu Brezianu, George Apostu, Mircea Handoca, Dan Grigorescu, Olga Porumbaru, Marina Lambaki-Plaka şi Lionel Scantéyé, precum şi luminoasele elogii ale unor profesori străini.

Astfel, în legătură cu studiile lui Jianu despre Brâncuşi, René Huyghe, de la Academia Franceză afirmă: „Am declarat adesea că nu există despre opera lui Brâncuşi o lucrare cu adevărat completă şi profundă. Dumneavoastră acoperiţi cu strălucire această lacună".

Criticul de artă de reputaţie internaţională Waldemar George, arată la rândul său că lucrarea despre Brâncuşi „ar trebui să se găsească în toate bibliotecile. Este pentru întâia oară că cineva pune în lumină izvoarele sculptorului Pasării Măiestre".

Giulio Carlo Argan, mulţumind lui Ionel Jianu pentru monografia Jean Arp, adaugă: „Am admirat mult textul dumneavoastră care, cu o luciditate perfectă, limpezeşte problema unuia din cei mai mari maeştri ai artei contemporane".

În partea a doua a cărţii *Ionel Jianu şi opera lui* sunt consemnate consideraţii ale lui Ionel Jianu despre prietenii săi apropiaţi. Din „tripticul prieteniei" au făcut parte Petru Comarnescu, Mircea Eliade şi Constantin Noica, Ionel Jianu găsindu-şi afinităţi elective, înalte corespondenţe şi năzuinţa pentru înfăptuirile deosebite. Capitolul *Amintiri despre activitatea editorială* include, de asemenea, şi realizările scriitoriceşti, apoi amintiri despre temeinicile ctitorii, insule de adevăr şi frumos, Căminul Artei din Bucureşti şi editura Arted din Paris.

În partea a treia a volumului, Ionel Jianu publică fragmente din contribuţiile sale cele mai importante la istoria artei moderne şi contemporane, despre N. Grigorescu, Ion Andreescu, Şt. Luchian, Theodor Pallady, Francisc Şirato, precum şi un studiu inedit despre Brâncuşi, din care aflăm atât despre lipsa de înţelegere pe care acest mare precursor al artei moderne a avut-o în propria-i ţară, cât şi despre lupta de a-l impune a celor ce îl admirau, în primul rând Ionel Jianu.

Tipărind volumul *Ionel Jianu şi opera lui*, după ce a oferit românilor şi străinătăţii *Artişti români în Occident*, editura Academiei Româno-Americane şi-a realizat o dată mai mult înalta sa năzuinţă, apariţia unor lucrări de referinţă pentru cultura românească contemporană.

6.
Înfăptuirile lui Aurel Răuţă

Istoria exilului va fi cu siguranţă scrisă cândva, aşa cum vor apare în deplină lumină deceniile în care ţara noastră a fost supusă robiei sovietice, arătându-se încercările de risipire a valorilor româneşti, precum şi împotrivirea celor care s-au opus acestor acţiuni distrugătoare.

Se va cunoaşte desigur şi activitatea românilor din exil, care nu au uitat sclavia şi suferinţele celor rămaşi dincolo de Cortina de fier, sumbrele lor perspective. Vor fi evocaţi cei care au crezut în păstrarea tradiţiei, a cinstiei, a iubirii semenului, a vieţii spiritului.

Printre cei care s-au dăruit acestui ideal şi am avut privilegiul să îi cunosc, este şi Aurel Răuţă, al cărui nume se leagă de cele mai importante realizări ale exilului din ultima jumătate de veac.

După ce a traversat intervalul greu al începutului de viaţă în ţări străine, Aurel Răuţă a fost chemat, în 1946, de Universitatea din Salamanca pentru a preda cursul de Filologie Romanică, prilej cu care a iniţiat şi un curs de limbă română, bine primit de puţinii studenţi ai facultăţii din vremea aceea. A fost o epocă în care Uniunea Sovietică, neglijând litera aparentă a tratatelor şi conformându-se celei reale, ştiută doar de cei care conduceau destinele lumii, şi-au impus definitiv puterea în România. Alături de reprezentanţii cei mai de seamă ai exilului, Aurel Răuţă a organizat o

serie de conferinţe şi mese rotunde, toate cu problematică românească, împotriva brutalei acţiuni sovietice de desnaţionalizare şi de mistificare a valorilor. A creat totodată Asociaţia Hispano-Română din Salamanca, cu concursul profesorilor Cirilo Popovici şi George Uscătescu, bucurându-se şi de colaborarea unor distinşi profesori spanioli ca Antonio Tovar, Manuel Garcia Blanco, Jose Beltran de Heredia, Francisco Elias de Tejada, care au contribuit cu entuziasm la studierea problemelor româneşti.

Pentru a arăta constrastul dintre noua jurisdicţie sovietică din România şi tradiţia europeană a dreptului românesc, Aurel Răuţă a iniţiat în anul 1949 „Săptămâna Juridică Românească", la care s-au făcut o serie de comunicări, în limba spaniolă, ulterior tipărite de Asociaţia Hispano-Română. Temele au fost următoarele: *Organizaţia Juridică în România* (conducător prof. Cirilo Popovici); *Filosofia şi dreptul în România* (conducător prof. Francisco Elias de Tejada); *Concepţia juridică românească* (conducător prof. George Uscătescu); *Bazele juridice şi sociale ale proprietăţii agrare din România* (conducător prof. Aurel Răuţă).

„Săptămâna Juridică Românească" a trezit o dată mai mult interesul pentru situaţia gravă în care se afla România unde începuseră distorsiunile juridice şi colectivizarea agriculturii.

Tot în anul 1948, Aurel Răuţă a redactat şi publicat un manual de mare utilitate pentru lumea hispanică *Gramatica Rumana* (Gramatica românească), de 380 de pagini, care a ajuns la a treia ediţie, precum şi un mic dicţionar spaniol-român.

În editura Asociaţiei Hispano-Române din Salamanca s-au publicat, în afară de lucrările în limba spaniolă de la „Săptămâna Juridică Românească", mai multe cărţi, atât pentru folosul românilor din afara hotarelor ţării, care – după cum se ştie – nu le puteau căpăta din ţară, cât şi pentru străinii interesaţi de cultura românească. S-au tipărit astfel în Salamanca următoarele lucrări literare: Mihai Eminescu, *Poesii*, Edicion critica de Aurelio Rauta, 1950; Ion Luca Caragiale, *Cuentos Rumanos*, Traducion de Aurelio Rauta, 1952; idem, *Teatru*, 1952; Horia Stamatu, *Dialogos* (*Poemas*), Edicion bilingue, Traduccion Aurelio Rauta, 1971; Idem, *Jurnal*, 1979; Vintilă Horia, *Noua poezie românească (Antologie)*, Colecţia „Meşterul Manole", 1960; idem, *Viitor petrecut (Poeme)*, 1976; Alexandru Gregorian, *Pete de lumină*, 1980; *Coasta soarelui (Poeme)*, 1982, şi un studiu numismatic al lui Aurel Răuţă, în limba engleză, tipărit în 1974, *Modern Romanian Coins* (1867-1966).

Iată ce a scris profesorul I.Almago, de la Academia Regală Spaniolă despre volumul *Schiţe şi amintiri*, de Ion Luca Caragiale

(tradus în spaniolă): „În lipsa mare de traduceri și studii asupra literaturii țării surori România, contribuția Asociației Hispano-Române din Salamanca (prin publicațiile ei și prin strădania profesorului Aurelio Rauță de a face cunoscută literatura română) merită a fi salutată cu bucurie... Forțe elementare și primitive agită aceste povestiri care, prin mecanismul lor dramatic sau melodramatic, se află pe o direcție naturalistă care prefigurează verismul italian."

Un eveniment deosebit pentru românii din exil și pentru intelectualii spanioli a fost, la 22 aprilie 1950, conferința cunoscutului profesor Santiago Montero Diaz despre *Gândirea filosofică și istorică a lui Lucian Blaga*, considerată drept „Omagiu adus culturii românești și Asociației Culturale Hispano-Române". În cadrul acestui subiect, profesorul Santiago Montero Diaz a desvoltat o serie de teme strâns legate de opera lui Lucian Blaga și de trăsăturile specifice ale spiritualității românești. Această conferință a fost cu atât mai importantă cu cât ea a avut loc în 1950, anul stalinismului cultural deplin în România, când au fost exterminați mulți cărturari, iar alții au fost îndepărtați cu brutalitate de domeniul culturii. A fost anul în care, în țară, o întreagă structură a fost distrusă pentru a fi înlocuită cu o alta, străină și barbară. Într-un astfel de moment, profesorul spaniol a desvoltat, în cadrul conferinței despre Lucian Blaga, următoarele subiecte: *Despre poporul român și cultura românească*; *Dorul și tensiunea sufletească românească*; *Generația lui Lucian Blaga*; *Blaga și marii săi contemporani*; *Evoluție și tematică. Blaga și Valéry*; *Trilogia cunoașterii* și *Trilogia culturii*; *Concepția istorică a lui Lucian Blaga.*

În 1955, Universitatea din Salamanca a publicat un volum intitulat *Antologia de la poesia popular rumana*, în care Luis Cortes și Aurel Răuță au prezentat în original și traducere în limba spaniolă unele poezii din tezaurul folcloric românesc. Este o lucrare de referință pentru lumea culturală hispanică.

În cadrul seminarului de limbă română de la această universitate, s-au ținut conferințe importante, de-a lungul anilor. Astfel, în 1961, Eugeniu Coșeriu a vorbit despre *Probleme generale de lingvistică*; în 1962, George Uscătescu a prezentat *Fenomenologia lingvisticii*; în 1963, Aurel Răuță a disertat despre *Problema relațiilor dintre cultura românească și Occident. Perspective actuale*; în sfârșit, în 1946, Vintilă Horia a vorbit despre *Romanul contemporan*. Toate aceste conferințe și-au propus, în primul rând, să trezească interesul pentru cultura și destinele țării noastre amenințate de barbaria sovietică.

În luna octombrie a anului 1966 Aurel Răuță a organizat la Salamanca, la Seminarul de limba română din Universitate, cel de al

X-lea congres al *Societății Academice Române*, cu tema *Romanidad, Hispanidad, Rumanidad.* (Romanitate, Hispanitate, Românitate), cu colaborarea tuturor autorităților din Salamanca, începând cu guvernatorul civil Diego Salas Pombo, mare prieten al românilor. Au participat Mircea Eliade, Ion Rațiu, Monseniorul Octavian Bârlea, preşedintele Asociației, Paul Barbăneagră, apoi profesori şi studenți din Universitate.

În anul 1981, din inițiativa lui Aurel Răuță, s-a constituit la Paris, bucurându-se de colaborarea lui Leonid Mămăligă, Basarab Nicolescu, Monica şi Virgil Ierunca, Teodor Cazaban, Matei Cazacu şi alții, asociația *Hyperion*, care şi-a propus să facă cunoscută cartea românească în exil. Cum această acțiune nu se putea finaliza în Franța, distribuția a fost transferată la Madrid.

S-a luat contact cu toate editurile din exil şi s-a realizat depozitul de cărți de la Madrid, care a şi tipărit un catalog cu 114 titluri de cărți româneşti editate în toate colțurile lumii.

În luna iulie a anului 1983, tot din inițiativa lui Aurel Răuță, a luat ființă Fundația culturală română de la Madrid, la a cărei întemeiere au mai contribuit Vintilă Horia, Alexandru Gregorian, Radu Enescu şi Al.Mircea Suciu. (În 1987, în locul lui Alexandru Gregorian, decedat, Fundația s-a completat prin cooptarea profesorului Alexandru Ciorănescu).

Actul de întemeiere al acestei instituții culurale româneşti a fost semnat de către cei cinci fondatori lângă Sevilla, pe ruinele cetății romane Italica, unde s-a născut şi a copilărit împăratul Traian.

Acest act simbolic, de importantă semnificație istorică, contrastează cu volumul pe care însuşi Nicolae Ceauşescu l-a scris în acel an şi care se intituleaz *Pagini din istoria poporului român.* În această carte se evocă de asemenea împăratul Traian – al cărui bust se afla în prima sală a M zeului de istorie al partidului comunist – ca precursor al orânduirii socialiste.

Actul Fundației Culturale Române, redactat în limba latină, constituie o replică dată de exilul românesc mistificărilor sovietice care se defăşurau în țara noastră:

> *Ad servanda principia culturae Dacoromanae sarta tecta libertatisque plena quamdiu Romania, Patria nostra, maximae subiecta est tyrannidi, quam per millenariam eius historiam cognoscere potuerit, videlicet quam communismus induxit.*
>
> *Nos, qui hanc infra obsignamus chartam die nona, mense Aprili, anno MCMLXXXIII, Fundationem ad culturam attinentem in Hispania condere constituimus.*

Cui autem documento subscribendo locum delegimus Italicam, Caesaris Traiani, nostrae conditoris Patriae, natale solum.

Utinam hic nucleolus Dacoromanus in exilio enatus apud Hispanam, prae ceteris benigniorem, Nationem, flammam exsurgendi.

Populi nostri accedere valeat eique liberationis exhibeat. Quod ut quamprimum eveniat vehementissime cupimus.

Hac die ex nostra voluntate orta institutio fiat perpetuus et illuminans dux, ut nos omnes longe a Patria degentes linguae, culturae, animo spirituique Dacoromano firmiter et constanter serviamus.

Fundaţia Culturală Română şi-a început activitatea în chiar anul întemeierii sale, organizând în luna decembrie 1983, la Paris, o manifestare culturală cu tema *Românii între apus şi răsărit.* Radu Enescu a ţinut conferinţa *...Şi viaţa fără de moarte*; L.M. Arcade, *Între viscolul răsăritului şi toamna apusului*; Mihai Fotin Enescu, *Românii în istorie*; Vintilă Horia, *Goticul românesc*; Aurel Răuţă *Moneda în România*; Cicerone Poghirc, *Structură occidentală şi concepte orientale în limba română.* Actele acestei manifestări culturale care a durat trei zile, fiind urmărită de sute de români prezenţi, au fost adunate într-un volum intitulat *Întîlnirea de la Paris.*

În luna iulie 1984, aceeaşi Fundaţie Culturală Română, iniţiată de Aurel Răuţă la Madrid, a organizat la München o masă rotundă cu tema *Ortodoxia şi Apusul*, cu mai mulţi participanţi printre care Radu Budişteanu, Leonid M.Arcade, Radu Enescu, Aurel Răuţă, George Ciorănescu, Alexandru Mircea, Ion Negoiţescu, Ion Dumitru, Constantin Nagacevschi, Nicu Caranica, R.P.V. Mehedinţu, Mrs Octavian Bârlea, Al.Cifarelli, Emil Ghilezan, şi care au semnat următoarea declaraţie: „Noi, cei semnaţi mai jos, participanţi la Masa Rotundă de la München, din ziua de 2 iulie 1984, mărturisim voinţa noastră de a continua acţiunea privitoare la o solidaritate sporită a românilor ortodocşi şi uniţi, în vederea unei reale apropieri dintre Bisericile creştine româneşti şi Biserica romano-catolică. Această acţiune este deschisă tuturor."

Tot în anul 1984, în luna mai, a avut loc la Madrid un „Act cultural", închinat împăratului Traian. Profesorul Miguel Dolc, de la Universitatea din Madrid a vorbit despre *Figura împăratului Traian*, pofesorul Vintilă Horia despre *Traian sau un bun guvern*, iar profesorul Aurel Răuţă despre *Monumente ale împăratului Traian oglindite în monedele sale.*

La 11 octombrie 1985, a avut loc la Paris o altă manifestaţie culturală, iniţiată tot de Aurel Răuţă, urmată de un colocviu la care

s-au ţinut următoarele conferinţe: Vintilă Horia *Două reviste între două puncte cardinale în haos: „Gândirea" şi „Meşterul Manole"*; Radu Enescu, *Dor şi nelinişte*; Mihai Mărculescu, *Unitatea şi securitatea Europei*; L.M. Arcade, *Se poate vorbi de „reducţionismul" lui Nietzsche şi Dostoievski?*; Cicerone Poghirc, *Contribuţii la problema continuităţii.*

Fundaţia Culturală Română din Madrid a continuat editarea unor cărţi legate de viaţa exilului, din care menţionăm: *Cântarea Psalmilor în versuri*, de Eugenia Adams Mureşanu, 1986; Sandu Tudor, *Acatistul: Imnul la rugul aprins al Maicii Domnului*; G.Gane, *Trecute vieţi de doamne şi domniţe*, 1987; Pavel Chihaia, *Immortalité et décomposition dans l'art du Moyen Age*, 1988; Alexandru Ciorănescu, *L Homme et lOeuvre*, 1990; *Fatima*, tradusă şi prefaţată de Eugenia Adams Mureşanu; Mihai Eminescu, *Poezii*, traduse în italiană de Rosa del Conte; Mihai Eminescu, *Poezii alese*, introducere de Alexandru Ciorănescu; Mihai Eminescu, *Gedichte*, Auswahl W.von Aichelburg; *Un centenaire: Mihai Eminescu.*

Editarea poeziilor lui Eminescu şi a traducerii lor în italiană şi germană a fost făcută în legătură cu comemorarea la Paris din 1989, când s-a împlinit un secol de la moartea poetului. Această festivitate, organizată de Fundaţia Culturală Română a durat o săptămână, la Domus Medica, cu un amplu program de conferinţe şi discuţii, şi la ea au participat români din toată lumea. În încheiere, s-a desvelit în rue De L'école, alături de biserica românească, statuia în bronz a lui Mihai Eminescu, capodopera sculptorului Ion Vlad, pe care românii din exil o privesc drept un simbol al spiritualităţii româneşti şi al speranţelor lor de libertate, motiv pentru care şi autorul acestei cărţi a dorit să îi alăture imaginea de titlul mărturisirilor sale.

Întreaga această manifestare, închinată poetului nostru naţional, s-a datorat în întregime iniţiativei, organizării şi acţiunii patriotice a lui Aurel Răuţă.

O ultimă înfăptuire a lui Aurel Răuţă, a acestui neobosit mărturisitor al luminoaselor tradiţii româneşti, este Simposionul de la Paris, din zilele de 20, 21 şi 22 mai, asupra unui subiect cum nu se poate mai actual: *Exilul românesc: identitate şi conştiinţă istorică*, manifestare la care vor lua parte numeroşi români din exil şi din ţară şi la care se va răspunde dacă şi din ce motive exilul continuă să se considere ca atare.

Sprijinitor activ al acestor importante iniţiative, mereu prezent la temeiul realizărilor din exil în decursul acestei jumătăţi de secol, strâns legat de activitatea Institutului şi Bibliotecii române din Freiburg şi de contribuţiile altor centre culturale româneşti, Aurel

Răuţă, acest înalt cărturar căruia îi admirăm limpezimea gândului, deplina înţelegere a oamenilor şi istoriei, elanul creator, bunătatea şi o nobilă modestie, a luptat neobosit pentru valorile patriei sale, cărora le-a închinat întreaga sa lumină şi întreaga viaţă.

7.

Petre Năsturel la 70 de ani

Era firesc ca Petre Năsturel, al cărui bunic, generalul P.V. Năsturel, genealogist şi heraldist, s-a distins, cum afirmă Dan Cernăvodeanu „prin înalta sa ţinută ştiinţifică", era firesc ca şi Petre Năsturel să urmeze această nobilă tradiţie spirituală. Şi dorim să subliniem meritele unei familii cu un rol atât de însemnat în destinele ţării noastre după ce, timp de decenii, s-a încercat să se risipească memoria românilor, înfăptuirile unor strămoşi, pentru ca, uitându-se meritele lor, să poată fi uitate şi virtuţile naţiunii. Poate chiar ursitoarele au hotărât ca Petre Năsturel să meargă pe calea distinsului om de ştiinţă care a fost bunicul său, deoarece el s-a născut exact în aceeaşi lună şi aceeaşi zi ca acesta: generalul P. V. Năsturel la 1 Aprilie (stil vechi) 1852, iar nepotul său, pe care îl omagiem aici, la 1 Aprilie 1923, la Paris. A urmat şcoala primară tot la Paris, apoi cunoscutul liceu „Condorcet", după care a studiat doi ani, 1942-1943, la Sorbona, greaca, latina, bizantina, pentru a-şi apropia istoria Imperiului roman de Răsărit.

În septembrie 1943 este mobilizat şi vine în ţară, unde se preocupă de echivalarea bacalaureatului, an în care l-am cunoscut şi eu. Era la premilitară, îl ţin minte admirabil, deoarece se deosebea puternic de noi toţi, în primul rând pentru că nu deprinsese limba noastră iar accentul francez era flagrant, apoi purta o bască autentică, de mari dimensiuni, ciudată în peisajul bucureştean. Dar, dincolo de aceste detalii, ne-a impresionat distincţia pe care a păstrat-o toată viaţa şi un fel luminos, deschis, sincer de a privi lumea şi pe cei din jur, o bunăvoinţă şi o generozitate corespunzând unei încrederi în destinele omului şi în calităţile cu care l-a înzestrat Cel-de-Sus.

Petre Năsturel şi-a continuat studiile la Facultatea de litere şi filosofie a Universităţii din Bucureşti, în anii 1944-1945, căpătând licenţa în limbile clasice şi bizantinologie. În paralel, a urmat cursurile Şcolii de arhivistică, unde era profesor Emil Condurache şi

unde a cunoscut pe Mihai Berza şi Emil Lăzărescu, doi cercetători de valoare europeană, putem afirma, care au avut o mare importanţă pentru formaţia tânărului student. De altfel, chiar Petre Năsturel mărturiseşte că la Şcoala de arhivistică, îndeosebi datorită lui Emil Condurache, Mihai Berza şi Emil Lăzărescu, a deprins îndeletnicirea atât de complexă de cercetător în istorie. Emil Condurache l-a invitat pe şantiere de săpături arheologice, Emil Lăzărescu i-a fost dintru început un mentor de înaltă ţinută (acest savant care s-a dăruit cu o abnegaţie exemplară celor care i-au cerut concursul, care i-a îndrumat ani de-a rândul pe colegii de la Institutul de Istoria Artei – printre care m-am numărat şi eu, şi doresc să îi aduc cu acest prilej un recunoscător omagiu – şi de la Institutul de Istorie), dar Petre Năsturel a fost legat în primul rând, intelectual şi sufleteşte, de Mihai Berza, până la moartea acestuia, în 1978.

În anul 1946, l-am reîntâlnit pe Petre Năsturel, foarte des, la familia Gheorghe Fratostiţeanu de pe strada Sofia. Gheorghe şi Lucia Fratostiţeanu au jucat un rol important în epoca de după război, opunându-se încercărilor de sovietizare a intelectualităţii româneşti; în casa lor s-au întâlnit cărturari de înaltă ţinută precum criticul Vladimir Streinu, profesorul Ion Petrovici, Petru Otteteleşteanu, generalul Aurel Racoviţă, Constant Tonegaru, Michel Gr. Sturza, prinţesa Eleonore de Wied, apoi oameni ai bisericii ca Monseniorul Ghica, părintele Marie-Alype Barral - cel care, împreună cu Constant Tonegaru, au pus la cale, în casa Fratostiţeanu, organizaţia anticomunistă „Mihai Eminescu" - părinţii François şi Francisc de la biserica asumpţionistă Saint Vincent de Paul, precum şi parohul acestei biserici, părintele Georges Schaurong, în sfârşit Agenor Danciul, „fratele Bob", cum îl numeam. Faptul că Petre Năsturel frecventa adesea casa Fratostiţeanu arată ţinuta sa plină de curaj şi demnitate, vădită şi cu prilejul persecuţiilor şi arestării lui George Brătianu. Pe acesta din urmă, Petre Năsturel l-a cunoscut la Institutul „Nicolae Iorga", unde George Brătianu era director, secondat de Mihai Berza, ca director adjunct şi de părintele Vitalien Laurent, un strălucit bizantinolog, ale cărui lucrări aveau autoritate pe plan european şi care, ca şi Mihai Berza, a jucat un mare rol în formaţia ştiinţifică şi în orientarea tânărului discipol. George Brătianu intenţiona chiar să îl numească asistent pe Petre Năsturel, ca şi pe mai vârstnicul Emil Lăzărescu. Dar, în 1947, Emil Lăzărescu, ce fusese angajat la Secţia de cifru din Ministerul de externe, este arestat – va sta în închisoare timp de şapte ani, din care trei cu regim de celulă, în singurătate totală – implicat, ca şi colegul său Camil Demetrescu, în procesul lui Iuliu Maniu. După expulzarea din ţară,

în toamna lui 1947 a părintelui Vitalien Laurent – care l-a ţinut ascuns pe Camil Demetrescu, câtva timp în Institutul francez de studii bizantine – lui George Brătianu i s-a hotărât domiciliu forţat şi atunci, cu un curaj pe care numai cei care au trăit acele timpuri de teroare îl pot măsura, Petre Năsturel şi-a riscat libertatea pentru a face legătura între marele istoric şi lumea liberă. Doamna Brătianu ducea manuscrisele lui Mihai Berza, acesta le preda lui Petre Năsturel, care le înmâna părintelui Emil Jean, la Institutul francez de studii bizantine, şi acesta, la rândul său, le încredinţa Ambasadei Franţei, de unde plecau în valiză diplomatică la Paris. Pe aceeaşi filieră, folosită atâta vreme cât a fost posibil de oameni politici liberali şi naţional-ţărănişti, George Brătianu primea mesagii de la părintele Vitalien Laurent. Astfel au putut apare la Paris articolele şi cărţile marelui istoric şi om politic, mort în beciurile închisorii de la Sighet.

Pentru a reveni la activitatea profesională a lui Petre Năsturel, vom aminti că în octombrie 1948 a fost numit asistent la Institutul de istorie, iar în luna decembrie a aceluiaşi an, conferenţiar la Institutul de arhivistică, biologie şi muzeografie, unde a funcţionat până în 1950. Un an mai târziu îşi va susţine doctoratul la Universitatea din Iaşi, cu teza al cărei titlu destăinuie obiectivul său ştiinţific de o viaţă întreagă: *Contribuţii la istoria legăturilor românilor cu Bizanţul.* Dar cei care urmăreau sovietizarea forţată a României şi, în primul rând, îndepărtarea definitivă a culturii şi conştiinţei naţionale, nu puteau rămâne indiferenţi faţă de obiectivitatea ştiinţifică şi aleasa ţinută a tânărului cercetător, impermeabil la ideologia anti-creştină marxist-leninistă şi la privilegiile celor care şi-o însuşeau, şi l-au eliminat de la Institutul de istorie, în iarna anului 1952. A reuşit să se angajeze ca istoriograf la Direcţia Monumentelor Istorice un an mai târziu, în 1953, după moartea lui Stalin, şi a funcţionat aici până în februarie 1957, după care a fost numit şef al Secţiei Medievale de la Muzeul de istorie a oraşului Bucureşti, pentru ca, spre sfârşitul anului 1959, să se reîntoarcă la Direcţia Monumentelor Istorice. După cinci ani, Mihai Berza, care a pus temeiul Institutului de studii sud-est europene şi care i-a fost nu numai mentor dar şi un foarte fidel prieten şi admirator, l-a numit cercetător principal la acest important institut.

Plecat la Atena, în mai 1970, la un congres internaţional, Petre Năsturel a ales libertatea, cu toate grelele consecinţe pe care le presupunea această hotărâre, într-o vreme când Securitatea recurgea la tot felul de piedici pentru a împiedica evadarea din marea închisoare care devenise ţara noastră. Nu pot uita o întâlnire pe care

am avut-o, eu și soția mea, la scurt interval de la plecarea lui „Pierrot", cum îi spuneam noi, în marele parc de la șosea, cu sculptorița Tamara Năsturel, când am aflat de cercetările aprige ale Securității, dar și de curajul acestei admirabile soții. Patru ani mai târziu, în septembrie 1974, Petre Năsturel revine la Paris și datorită importanței studiilor sale este numit *chargé de cours* la Sorbona și cercetător la Centre National de la Recherche Scientifique, unde rămâne până la pensionarea sa de la 2 aprilie 1988. Dar și după pensionare își continuă la Sorbona cursul de diplomatică bizantină, înființat special pentru el. Trebuie să menționăm că în decembrie 1979, deci la cinci ani de la sosirea sa la Paris, Petre Năsturel își susține un nou doctorat cu subiectul *Les documents roumains du Mont Athos*, lucrare care, amplificată, va fi tipărită cu titlul *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV ^e^ siècle à 1654* în colecția „Orientalia Christiana Analecta", fiind editată la Roma de Institutul Pontifical de Studii Orientale.

Vom aminti de asemenea că, în deceniul al nouălea, Petre Năsturel a publicat împreună cu Nicoară Beldiceanu rezultatele cercetărilor lor în legătură cu cuceririle otomane în Balcani și în împărăția Trapezuntului, precum și despre vlahii balcanici, primul după izvoare inedite bizantine și grecești, iar cel de-al doilea după documente, de asemenea nepublicate, din arhivele otomane. Apoi că, după revoluția din decembrie 1989, Petre Năsturel și-a reluat colaborarea la Anuarul Institutului de istorie „A. D. Xenopol" din Iași, precum și la revista Institutului de istorie din București, activând la subiecte comune cu Ștefan Gorovei din Iași și cu Paul Cernăvodeanu și Constantin Bălan din București.

De altfel, trebuie să subliniem legătura permanentă, solidaritatea profesională, dar și de nobilă tradiție culturală a lui Petre Năsturel cu cei care au studiat și au scos la lumină realități din Evul Mediu răsăritean, ca de pildă George Brătianu, Mihai Berza, Emil Lăzărescu, Emil Condurache, dintre cei pe care i-am pomenit mai sus, dar și N. Bănescu, Vasile Grecu, D. M. Pippide, Emil Vîrtosu, Alexandru Elian, Maria Musicescu, Aurelian Sacerdoțeanu, Maria Holban, George D. Florescu, Ion Donat, Petre Diaconu, Corina Nicolescu, Sorin Ulea. Această gratitudine pentru cei care l-au ajutat în formația sa, care i-au îmbogățit cunoașterea încă din adolescență, cum a fost, de pildă, profesorul de greacă din liceu, Lysimaque Oeconomos, pe care l-a întâlnit la vârsta de 14 ani și care i-a vorbit de strălucirea Bizanțului, apoi profesorii pe care i-a audiat de pe băncile Sorbonei, în anii 1942-43, Jean Bayet și Jules Marouzeau, este o trăsătură a

înaltului cărturar, trăsătură tot mai rară, din nefericire, la generaţiile mai noi. Nu numai prin legăturile vechii sale familii dar şi prin relaţiile pe plan profesional, Petre Năsturel a înţeles să se lege pentru totdeauna de cei care purtau mai departe flacăra spirituală a poporului din care făcea parte.

Este înzestrat cu o sete de cunoaştere, de cercetare a amănuntelor, care îi permite să cunoască şi să adâncească realitatea istorică, dar să realizeze şi lucrări de sinteză, de prezentare a semnificaţiilor ultime, ale unor convergenţe şi trăsături glăsuitoare. Cunoaşterea perfectă a limbii greceşti, a celei bizantine, a celei slave, a celei latine, contactul direct cu izvoarele (în perioade dificile pentru munca de cercetare, în condiţiile ingrate pe care le-a avut generaţia noastră şi această instabilitate istorică, aceste mutaţii, explozive le-am putea numi fără să exagerăm), o curiozitate vie, care îl fermeca pe părintele Laurent şi pe care regretatul Emil Lăzărescu a înarmat-o cu rigoarea armurii ştiinţifice, a făcut ca Petre Năsturel să redacteze studii de referinţă în domenii diferite, dar care se leagă de relaţiile româno-bizantine, subiectul marilor sale realizări, culminând cu *Le Mont Athos et les Roumains...*, tipărită în 1986. Astfel el a publicat în cele aproape 150 de titluri pe care le numără bibliografia sa şi studii despre legăturile greco-române, postbizantine, apoi legăturile româno-balcanice, studii despre trecutul bisericii române şi, implicit, despre arta veche românească, studii de sigilografie, heraldică, numismatică, genealogie şi diplomatică, fără de care nu este posibilă o cercetare medievală, indiferent de domeniu, a adăugat acestora studii de hagiografie şi geografie istorică, aprofundând relaţiile româno-otomane, în continuarea celor româno-bizantine, apoi cercetări despre trecutul vlahilor balcanici, aducând contribuţii importante la istoria literaturii române vechi.

Din cultura bizantină, continuare a culturii Greciei antice, din care s-a nutrit întreaga cultură europeană, Petre Năsturel a aprofundat relaţiile ei cu Ţările Române, noua realitate, „Bizanţ după Bizanţ", după cum a scris Nicolae Iorga. Petre Năsturel, demn urmaş al marelui savant, a urmărit, pe de-o parte, felul cum Ţările Române au menţinut vie în Răsărit flacăra creştinismului şi a spiritualităţii antice, iar pe de alta, modul în care ele au pus o stavilă înaintării otomane, încadrându-se în aşa-numitele cruciade târzii. Acum, după o jumătate de secol de regim totalitar în România, în care s-a încercat aneantizarea etosului românesc, activitatea lui Petre Năsturel, efortul şi reuşita sa de a contura trăsăturile specifice ale culturii româneşti ne apar cu atât mai luminoase.

8.
Radu Maier sau despre vocile colorate ale singurătății

Radu Maier s-a născut în 1934 la Cluj, a urmat Academia de artă din acest oraş, apoi, în Bucureşti, ca discipol al lui Corneliu Baba, adâncind meşteşugul compozițiilor figurative şi al portretelor. A fost o perioadă în care s-a preocupat de chipul omenesc, căutând trăsături caracteristice, relevante, fiind atras de zugrăvirea unor personalități cu un charism intelectual deosebit.

Realismul socialist al anilor '52-'58, cu tabu-urile absurde şi constrângerile ideologice, cu interzicerea cunoaşterii şi altor expresii artistice în afara celor din granițele țării de origine, a fost respins de Radu Maier în numele libertății de creație şi a formelor personale de expresie neacceptate de comisarii artistici ai timpului, care i-au caracterizat realizările drept „decadente".

În 1964 reuşeşte să obțină o bursă pentru trei luni, oferită de către academia „Pietro Vanucci" din Perugia, care îl ajută să ia contact direct cu arta europeană şi să lucreze într-un climat spiritual pe măsura năzuințelor sale. Datorită profesorului Gaetan Bianchi, de la această academie, şi-a însuşit o serie de tehnici moderne, care i-au ajutat să exprime, cu mijloace adecvate, simbolurile plastice ale trăirilor sale interioare, să caute prin imagini mărturisirea acestor trăiri şi dincolo de cercul conştiinței.

I se oferă alte burse în Occident, pe care autoritățile de la Bucureşti nu le aprobă şi astfel Radu Maier se vede constrâns să părăsească România, în 1967, şi să se stabilească în Republica Federală a Germaniei.

În faza uceniciei, pictorul şi-a propus să studieze şi să reprezinte părți din trupul uman, mai cu seamă cele care receptează sau răspund incitațiilor din jur – asociindu-le printr-o arborescență de legături de laborator cu elemente biologice sau vegetale, toate aceste compoziții trădând o altă realitate decât aceea a formelor determinate, dar cu un consens moral îndepărtat de lumea gratuităților suprarealiste. Nu era vorba de asociații onirice sau de decerebralizări clinice ci de un mesaj grav, al unor lumi posterioare, cu un alt

aspect şi alte corespondenţe. Tablourile sale transmiteau previziunea unui univers în primejdie, posibilitatea unui cataclism după care asociaţiile formale şi de conţinut urmau să asculte de o altă necesitate, de alte legi naturale.

Critici de prestigiu, ca Erich Pfeiffer-Belli şi Günther Ott, au comparat peisajele lui Radu Maier cu aspectul unei naturi fantastice, cu stâncile colţuroase priveghind neliniştea mărilor ale unui Caspar David Friedriech, dar în vreme ce la acest artist constatăm un elan romantic, un sentiment de măreţie şi de patetică încrâncenare, la Radu Maier se poate desluşi singurătatea încremenită a unui deşert fără hotare, în care doar vechile ruine se mai pot zări înainte de coborârea lor subpământeană, dimensiune a singurătăţii care îl va urmări de-a lungul întregii sale cariere. Apoi, spre deosebire de Caspar David Friedriech, Radu Maier porneşte de la o structurare premeditată a reprezentărilor şi o recuzită foarte modernă de simboluri. Acest ultim aspect îl apropie de Max Ernst, fără accentul experimental al acestuia care a dus adesea la negarea picturii propriu-zise, mai ales prin interpunerea colajului. I se pot găsi, de asemenea, înrudiri cu William Turner, în înfăţişarea răsăriturilor înceţoşate sau a amurgurilor aprinse.

Cercul notaţiilor metafizice i s-a lărgit considerabil peregrinând în ţări din perimetrul mediteranean, pentru care are o fervoare lesne de înţeles, ca Italia, Grecia, Turcia, Tunisia, Algeria, Maroc – în care a realizat şi admirabile filme documentare – pentru frumuseţea în sine a acestor peisaje, în care vorbesc piatra, lumina sau apa, dar şi pentru virtuţile de a-i exprima propriile trăiri.

În urma voiajelor sale mediteraneene, atras de peisajele sobre, de ariditatea lor pustietoare, transpunând pe pânză piatra, nisipul şi vânturile, înaintând către un orizont tot mai îndepărtat, a întâlnit şi nefiinţa, neantul. Şi astfel a zugrăvit neputincioasele şi îndârjite ruine ale vechilor civilizaţii, semnele celor care au trăit cândva şi au părăsit pământul cu mult înaintea morţii şi înfăptuirilor lor în piatră sau în cuvânt.

Înseşi titlurile tablourilor (*Helada, Sicilia, Sfârşit de lume*) vădesc o predilecţie şi un program. Civilizaţia greacă, cea romană, cea bizantină, ale căror coloane, portaluri şi portice ne vorbesc de năzuinţe nobile, apar copleşite de prefacerile uriaşe ale universului, dar ne pot apare şi ca începuturile unei posibile renaşteri.

Mai ales în fazele de după 1980, Radu Maier îşi propune să prezinte cu precădere aceste mărturii ale spiritului european care ilustrează nu numai structura unui mod de gândire dar şi excelenţa unor simboluri înfrumuseţând realitatea lumii.

Purtată la extrema limită, singurătatea deşerturilor lui Radu Maier ne evocă peisajele unui viitor care nu ne aparţine. Suntem, dincolo de orbirea morţii fiecăruia, înaintea uneia din viitoarele lumi posibile succedând unei catastrofe. Indiferent de ceea ce poate duce la această prăbuşire – energia atomică deslănţuită, un simplu accident cosmic sau însuşi timpul nimicitor – ea va exista cândva şi Radu Maier o consideră o fatalitate ireductibilă.

Artistul propune cu luciditate un răspuns la o problemă care implică însăşi existenţa omului ca atare, cu mijloace de o sobră expresivitate, influenţat, în chip vădit, de inciziile sticloase şi sonoritatea pură a muzicii de cameră. (Ciclurile *Oglindire*, *Apus de soare*, *Arcade*).

În expoziţia sa jubiliară, din 1984, cu prilejul împlinirii vârstei de 50 de ani, Radu Maier a prezentat în galeria din Ismaning din München, un ciclu de tablouri închinate Veneţiei şi Lagunei veneţiene, aceasta din urmă fiind numită „Laguna malata”, adică „Laguna bolnavă”.

Predilecţia sa pentru Veneţia vădeşte o dată mai mult chemarea pietrei, apei, luminii, în jocul unui înalt ideal de perfecţiune şi frumuseţe. Dacă în pustiul Sahara, în nesfârşitele deşerturi, remarcam câte o coloană sfărâmată, un portal stingher sau un zid prăbuşit, am avut în expoziţia din Ismaning o înmănunchere de forme nobile, din care pictorul a reţinut aspectele cele mai semnificative. Este bogăţia cromatică a unei Veneţii veşnic tinere, o Veneţie în sărbătoare, care ignoră primejdia străfundurilor întunecate, a apelor stătute, a mocirlei în care se adânceşte pe nesimţite.

Radu Maier a vrut să ne prezinte şi acest aspect al lagunei bolnave din jur, cu întinderi infestate de putreziciuni, cu un soare roşu oglindindu-se în undele moarte, animate doar de jocul petelor de culoare, strângându-se şi lăţindu-se după unduirea leneşă a apelor. El a urmărit contrastul dintre o Veneţie împodobită de dantelăriile luminoase ale faţadelor şi capcana întunecată a mlaştinilor din jur, prevestirea sfârşitului unei părţi de lume. Dar între Ca d'Oro şi laguna bolnavă apar aceleaşi canale luminoase şi aceeaşi ninsoare de porumbei imaculaţi.

O altă expoziţie importantă în activitatea lui Radu Maier, tot în galeria cartierului Ismaning, a avut loc doi ani mai târziu, în 1986, când el a prezentat tablourile dintr-o călătorie în Egipt, înfăţişând diferite aspecte din vechea ţară a piramidelor, redând nuanţele fine ale nisipurilor bătând în galben-cenuşiu şi liniştea nesfârşită, accentuată de absenţa oricăror incidenţe, de asemenea furtunilor mereu prezente dincolo de orizont. Tablourile zugrăvite în orele în care

soarele răsare sau apune, departe de lumina crudă a zilei care şterge orice contur şi goneşte orice culoare.

În faţa perdelelor aurorei sau amurgului, arhitecturile colosale par şi mai copleşitoare, depărtarea de fiinţa omenească, aceea care le-a conceput cu viaţă veşnică, şi mai evidentă. Însăşi prezenţa lor pe întinderile deşertului vădeşte că perpetuarea amintirii omeneşti în regatul morţii a trebuit să îşi apropie dimensiunea acesteia.

Din studiile pregătitoare pentru o mare compoziţie se remarcau două pânze, pe fiecare fiind înfăţişate două coloane puternice, cu inscripţii egiptene care se înscriau pe întreaga verticalitate; era vorba de apusul simbolic al unor mari culturi care s-au succedat în viaţa lumii şi au produs aceste venerabile vestigii.

„Marele pilon", intrarea într-un templu, este înfăţişat într-o lumină spectrală, ca o chemare către lumea de dincolo, către inaccesibil şi un adevăr care nu se lasă descoperit, în timp ce alte coloane uriaşe se oglindesc în apele Nilului, frângându-se în petece schimbătoare, tremurând pe luciul apei, păstrându-şi totuşi – în ciuda acestei risipiri – unitatea întregului şi măreţia veşnicelor vise traduse în piatră.

În expoziţia din 1988, de la Galeria Pro Arte din cartierul Schwabing al München-ului, reîntâlnim peisaje din Egipt, de data aceasta cu poduri de piatră şi porţi deschise în zidurile ruinate, într-o suprapunere de blocuri masive, amintindu-ne de „Poarta leilor" din Micene. De fapt, podurile ne apar ca porţi ale fluviilor iar deschiderile templelor ca golurile sub care năvălesc sau se leagănă apele. Şi podurile şi porţile evocându-ne marea trecere, din viaţă în moarte sau din moarte în veşnicie – ceea ce a constituit, în fond, obsesia gândirii şi înfăptuirilor Egiptului. Astfel, în *Memnon II*, monarhii sunt alăturaţi eternităţii, poarta unui templu fiind străjuită de conturul în piatră al uliului regal. *Intrarea II* se asociază cu un pilon, pandant contrapunctic lângă golul porţii. În tabloul *Conturându-se din ceaţa tuturor timpurilor* un şir de arcade sub blocurile sumbre ale unui viaduct lasă să se întrevadă roşeaţa unui răsărit ca o promisiune.

În această expoziţie Radu Maier a prezentat şi un mare număr de desene, în care apar mai cu seamă vestigii antice sau simple coloane îngropate în nisip. În schiţele pregătitoare ale tablourilor s-a putut constata itinerariul complex care a dus la frumoasele realizări finale.

În expoziţia deschisă la sfârşitul anului 1989, în clădirea guvernului Bavariei, au fost prezentate atât opere din activitatea sa anterioară cât şi tablouri lucrate cu prilejul acestei expoziţii. În acestea din urmă ni s-au înfăţişat imaginile unor flori, împărţite în două cicluri, *Multiflora* şi *Magna cum flora*. S-au trecut în revistă

mai degrabă modele florale decât flori propriu zise, rezultatul unui alt mod de a percepe realitatea, în care diversitatea reprezentării imediate este sacrificată. În locul orchestrației elementelor de compoziție, imaginile florale vădesc o substanțializare lucidă, cu subtilități cromatice și acoduri puțin obișnuite. Tonurile reci domină și asonanțele merg până la limita suportabilului. Radu Maier nu se lasă sedus de vraja culorilor chiar atunci când i se oferă acest prilej, inversându-le algebric și, mai cu seamă, evitând riscurile unei exaltări.

Deși florile din această expoziție înfățișau o temă care solicita noi mijloace plastice, ele se înscriau în viziunea lui Radu Maier, în viguroasa sa putere de sinteză, evocând totodată o nepotrivire cu reprezentările plastice obișnuite, desprinse – cu aceeași vocație a pustiului – de mediul din jur.

O amplă expoziție retrospectivă i-a fost organizată lui Radu Maier în Cluj, orașul său natal, în mai 1991, după Revoluția din Decembrie 1989. Pe lângă o serie de tablouri reprezentative din activitatea sa din Germania, pictorul a expus și lucrări noi, primite cu viu interes de către critici și de public. S-au putut vedea *Amurg dantelat*, *Mal în ceață*, apoi *Andante* o simfonie de griuri verzui și albăstrii, cu motivele unor pânze de copaci de pe malul apei. Și rodul călătoriilor lui Radu Maier din spațiul mediteraneean, din Grecia și Turcia până în Egipt, Maroc și Spania, evocând vechile civilizații și tristețea risipirii lor. Criticul de artă Mircea Țoca arată că în această expoziție Radu Maier a prezentat „lucrări de o viziune sintetică de neconfundat, artistul fiind ajuns la o maturitate deplină, cu o etalare neostentativă a înregistrărilor și interpretărilor".

O altă expoziție a lui Radu Maier a fost deschisă în luna iulie 1990 în Centrul cultural pentru acțiunea de îmbunătățire a vieții din cartierul Schwabing din München. Câteva tablouri au rămas la tematica și tratarea sa anterioară. Astfel, cei doi stâlpi ai infamiei, care își fac pandant, înfățișează aceste unelte medievale de tortură, alcătuite din bolovani colțuroși, cu belciuge mâncate de rugină, un fel de „memento" căzut pradă timpului și uitării; înălțate pe un fundal abstract, ele pun în lumină conceptul cruzimii care nu afectează numai pe condamnat ci, mai ales, pe cel ce gândește pedeapsa.

Tablourile intitulate *Obiectul*, *Wadi Rhum* (În arabă „Vale uscată") și *Intrare XII*, fac trecerea între modul obișnuit al lui Radu Maier de a vedea lumea deșertului, cu risipiri de ruine și coloane ce susțin doar cerul, și o tendință nouă, de înlăturare a figurativului, ce poate fi remarcată mai cu seamă în *Foggara* (în arabă „Fântâna"), în *Peisaj biomorfic* și *Țărm în ceață* Dar Radu Maier nu s-a orientat

către o artă abstractă ci către o artă conceptuală, ideile care au dat viaţă tablourilor fiind la fel de evidente ca şi peisajele în sine. Imaginile rămân mai departe pretextele unor mărturisiri, permiţându-ne să îi înţelegem trăirea în faţa imensităţii şi morţii, ademenirea tăcerii de dincolo de orizont.

Din realizările prezente ale lui Radu Maier putem distinge tablouri în care apare şi fiinţa umană, mai bine zis chipurile în piatră ale oamenilor, şi acestea nu în integritatea lor ci mutilate de trecere şi moarte. Într-o lume scufundată, în învălmăşirea care urmează catastrofelor cosmice, distingem lumina unui soare roşu, el însuşi înjunghiat de lama unui incendiu, spectrul unor statui care amintesc de chipurile omeneşti. Statui ruinate, foarte aproape de soarele care le luminează descărnarea. Dramatismul este accentuat de acordul cromatic dintre soare şi peisajul roşcat al fundalului. Un alt element apărut în tablourile din faza actuală este bariera de stânci din primul plan, subliniind suprarealitatea elementelor de perspectivă.

O altă serie de tablouri dintr-un ciclu alpin înfăţişează elemente tectonice, cu striuri adânci ca pe o imensă palmă desfăcută. Sunt aglomerări de stânci roşcate, cu mărturisirea proceselor geologice, corespunzând ridurilor şi frământărilor omeneşti, în contrast cu un cer monocrom, mereu neutru. Într-unul din tablouri se poate remarca o fierăstruire a culmilor alpine care, în desfăşurarea pe orizontală, seamănă cu o cunună de spini, dând un accent patetic întregului peisaj. În altul, încreţirea suprafeţelor stâncoase aduce cu o frunte tulburată de chinuri, apărând între vălul impermeabil al cerului şi ceaţa de la poalele munţilor, din primul plan.

Într-un al treilea ciclu, Radu Maier prezintă fie peisaje de margine de deşert – cum sunt trecerile de la hotarele Saharei – fie câmpuri nord-europene, pământul fiind prezent în ambele cazuri: amestecat cu nisip în preajma mărilor pustii, învălmăşit cu zăpadă în locurile din miază-noapte. Elemente de o pondere contrarie: pământul greu, sumbru, al lumii care cade sub simţuri, apoi fie nisipul impalpabil şi sclipitor, fie zăpada curată şi ireală ca într-un vis. Un contrast şi un amestec între ceea ce rămâne şi ceea ce piere – zăpada topită de soare, nisipul purtat de vânt – o asociere nefirească, cum sunt virtuţile şi păcatele, reflectate de unicitatea albastră, mereu clară a cerului.

În general, arta lui Radu Maier urmează un laborios şi puternic proces de dezvoltare, exprimând realizarea unor năzuinţe obiectivate în imagini noi, nu în conflict cu cele precedente ci continuându-le cu noile valenţe ale unei structuri stabile. În arta lui Radu Maier continuitatea constituie un fir neîntrerupt, îmbogăţit cu noi

experienţe şi noi modalităţi de expresie. Înălţarea edificiului său artistic se face pe un temei ale cărui rezistente valorice au fost deja probate şi preţuite. Fără a se lăsa sedus de formulele extravagante ale unor curente apărute peste noapte fără altă justificare decât a nostalgiei după scandal (şi implicit după reclamă), Radu Maier înaintează cu perseverenţă pe propriul drum, pentru a descoperi şi înfăţişa şi altora noi aspecte, ale unei tulburătoare şi imposibile realităţi.

Această vocaţie pentru nou, această impermeabilitate la modă, va face ca tablourile sale să capete dimensiuni valorice tot mai mari şi permanenţe care să le recomande patrimoniilor muzeale.

IV

CONFESIUNI

experiența și ale modurilor de expresie. Înțelesul subiectului său artistic se face pe un temei [illegible] valoarea ce [illegible] fost deja probată și judecată. [illegible] de tonalitate, contemporane ale unor concepții [illegible] găsite [illegible] justificate dacă s-[illegible] după [illegible] (și [illegible] după [illegible]). [illegible] mânuiește cu perseverență pe propriul drum, pentru a descoperi și [illegible] ale unei [illegible] și [illegible] realități.

Această vocație pentru [illegible], această imperturbabilitate în [illegible], va face ca tablourile sale să [illegible] valorice tot mai mari și personajele care să le reprezinte [illegible].

1.
Masă rotundă la revista „Tomis" din Constanţa

Întâlnirile importante nu-şi arată pe loc marea lor semnificaţie. Aceasta se dezvăluie în timp şi se vede doar de departe, atunci când, retrospectiv, vrei să ajungi la nucleul coagulant al uneia din înfăptuirile tale sau chiar al propriei tale fiinţe spirituale, născută întotdeauna dintr-o întâlnire importantă.

Cu sentimentul că pentru unii dintre noi o asemenea întâlnire a fost cea din seara a doua a Crăciunului, când l-am avut printre noi pe scriitorul Pavel Chihaia, redăm mai jos discuţiile înregistrate cu acel prilej. Fiindcă s-ar putea ca uneori direcţia pe care o iau ideile să se schimbe brusc, voi preciza că avem de-a face cu nişte „plauri", cu nişte mici insule plutind pe valurile unei rumori vesele, unde săgeţi cordiale se întretaie, schimbul unei replici spirituale abia reuşind să mascheze emoţia: Pavel Chihaia nu este doar autorul admirat al recent redescoperitului roman „Blocada", nici vocea fără chip auzită ani mulţi la Europa liberă, *ci, pentru câţiva din invitaţii noştri din acea seară, un prieten din adolescenţă regăsit după decenii întregi.*

Primul glas care se distinge pe bandă este al oaspetelui:

Pavel Chihaia : Sunt deosebit de plăcut impresionat de prezenţa dvs. aici şi de prilejul care mi se oferă să-mi revăd vechi prieteni şi să cunosc personal pe alţii mai noi, pe care i-am cunoscut indirect, din paginile revistei *Tomis*, revistă căreia mă bucur că pot să-i laud în faţa dvs. calitatea articolelor şi contribuţiilor. Aceasta pentru că ea este pentru mine mesajul care-mi vine de pe ţărmul pe care-l iubesc atât de mult şi de care sunt atât de legat. Eu am şi premeditat nişte teme pe care vreau să le discut cu dvs. În primul rând problema specificului tomitan, problemă care ne obsedează pe mai toţi cei prezenţi aici. Iată, eu am scris cărţi despre arhitectura Munteniei, despre Bizanţ, domnul Ştefan Careja (Enache Puiu) aici de faţă, are o remarcabilă monografie despre Miron Costin, dar fiecare am fost obsedaţi o mai lungă sau mai scurtă perioadă de problema etosului tomitan, de trăsăturile eterne ale acestui colţ de lume. Dincolo de

partidele care vin şi pleacă, de ideologiile care vin şi pleacă, poate chiar câteodată, de seminţiile care au venit, unele, şi au plecat, aici au rămas, din antichitate, nişte constante. Eu însumi am căutat să-mi explic ce este atât de tulburător atunci când mă întorc în această insulă a existenţei mele, încerc să-mi clarific pentru mine însumi lucrurile care mă atrag şi mă reţin aici chiar atunci când sunt departe de ele, ca o dragoste de tinereţe pe care ţi-o evoci întotdeauna cu dimensiunea eternităţii.

Încât v-aş propune să întârziem puţin asupra acestei perspective, asupra acestei ferestre deschise către lume, tocmai această deschidere putând constitui o trăsătură...

Teodor Ionescu, iată, a instituit pe vremuri un *Cerc dobrogean* cu intenţia să capteze această imponderabilă, să stabilească trăsăturile specifice ale Tomisului, care este aici lucrul care rămâne. Faptul că în interiorul pământului există straturi arheologice, care ne trag către o infinitudine trecută, faptul că există o fereastră a ţării noastre către univers, către absolut, către o nouă Americă, nedescoperită încă, faptul că suntem, în fine, o prelungire a marii stepe asiatice. Eu, pe timpuri, am studiat nişte plante care într-adevăr aici îşi au hotarul limită, din Asia. Mi-aş permite să abuzez puţin de prezenţa dvs., pentru a devia direcţia interesului spre explicarea prezenţei noastre aici, chiar atunci când suntem departe...

Bineînţeles, dialogul nostru poate fi împănat de prostii, de futilităţi, aşa va fi mai agreabil.

Domnul Rotund, de exemplu, şi-a intitulat revista cu un nume antic. Ce l-a determinat s-o facă, adresându-se tineretului, sper, fără intenţia de a-l corupe? Chiar şi revista dvs., se numeşte *Tomis*.

Nicolae Rotund : La ei, acum 28 de ani, când au apărut, s-a hotărât aşa, presupun, pentru că era o fervoare... naţionalistă.

Nicolae Motoc : Nu naţionalistă, mai degrabă localistă şi, mai ales, am ales numele pentru că era neutru, necolorat politic. În 1966, când a apărut, alte conotaţii nu mai erau obligatorii; l-am ales şi special pentru că era în afara posibilelor conjuncturi, neutru în raport cu ele. La ei, Thalatta – cred că e vorba de numele mării, înţeleasă ca speranţă.

Teodor Ionescu : Eu nu ştiu greceşte o boabă, iar Noica, după ce mă examinase, ştii nemţeşte? – nu, ştii greceşte? – nu!, vai de mine, zice, cum stai în Sibiu?! Noica mi-a zis că se spune corect THALASSA, şi-acuma văd Thalatta, de ce oare?

N.R. : Thalassa e forma cea mai veche, Thalatta e forma nouă a cuvântului, şi revenind, da, am vrut să-i dăm acest înţeles, marea ca deschidere permanentă şi speranţă, ca şansă de a trăi la ţărm şi de a

evada spre altceva. În fond, tinerii sunt capabili de mari deschideri, de mari elanuri, nebănuite chiar de noi care, deşi stăm mereu lângă ei, nu-i prea înţelegem. Ei au nevoie de deschidere, de speranţă. Acum, titlul contează cât contează. Important e cum să facem să ni-i apropiem pe ei, şi fiindcă discutăm aşa, aş avea eu să vă adresez o întrebare. De ce o „ţară de piatră" cum e Dobrogea, are construcţiile din pământ?

T.I. : Exista o carte, despre Afganistan, o monografie, am citit-o în închisoare. Am aflat că acolo începe arhitectura de pământ şi asta e surpriza, scria acolo că ea se opreşte în Dobrogea. Ia uite, zic, ce caracteristică a Dobrogei să descopăr eu care sunt, nu? ce sunt? Dobrogeanolog!

Constantin Novac : Şi este cu atât mai uimitor cu cât piatră se găseşte multă şi e uşor de prelucrat, iar fundaţiile, soclurile sunt solide, sunt din piatră. Dar de clădit, într-adevăr se clădeşte cu pământ şi se „lipeşte" cu pământ.

Enache Puiu : Cred că altfel trebuie puse lucrurile, în altă relaţie, dar mie trebuie mai întâi să-mi permiteţi să fiu sincer protocolar...

Am în vedere faptul că mi se oferă acum prilejul acesta atât de mult râvnit ani la rând, zile şi nopţi, când îl ascultam pe Lică la Radio Europa Liberă, de a avea o întâlnire cu el, pentru că am tânjit foarte multă vreme după această clipă, daţi-mi voie – fără să fiu zaharicos sentimental – să dau expresie unei dureri, durerea de a nu-l putea revedea în carne şi oase atât de mult timp, astfel încât, acum câteva minute, când l-am întâlnit, să rămân mut, neştiind unde să privesc mai întâi, către părul încărunţit, sau către ochii lui rămaşi tineri. Lică este cel mai preţios dintre dobrogenii noştri din diasporă...

(Rumoare, exclamaţii, aprobări, proteste vehemente din partea lui Teodor Ionescu: Măăi, măi ai un talent să bărbiereşti, tu şi Pericle Martinescu...).

... Acum, în legătură cu întrebarea lui Lică, cred că răspunsul e de dat în pagini şi pe urmă în carte, pentru că e de pus în literă, e un dat de spiritualitate, inefabil, e vorba de duhul acestui pământ...

Întrebarea şi-a pus-o Mircea Eliade în perioada interbelică, atunci când el s-a gândit că poate să organizeze aici o universitate de vară, înaintea universităţii de la Vălenii lui Iorga.

Eu aş spune că o geografie concretă, pe elmente foarte precise ale răspunsului la întrebarea lui Lică privind specificul, din ce se constituie şi cum se explică el, o putem găsi în lucrările şi întrupările de tipar de toate specialităţile, şi, în primul rând, îmi cer scuze că iar

îi fac un compliment lui Lică, dar eu, când am citit *Blocada*, în ultimul an de liceu, sau în primul an de studenție, în prima lui variantă – așa cum am mai spus și-n seara când l-am omagiat aci, pentru vârsta excepțională, la care îi urez să adauge decenii fericite – l-am citit cu interesul omului mereu gata să identifice în imaginile din carte locurile reale, elemente de spațiu foarte bine știute, și mereu autorul intervenea într-un fel și nu le mai recunoșteam. Dar duhul acestor locuri ascuns în elemente, el ca și Constantin Novac, l-a prins. Și de aici trebuie să pornim pentru a-i realiza profilul.

Rugăm revista *Tomis* care este cartea noastră de vizită și dincolo de hotarele noastre, să-și însușească sugestia de a deschide o dezbatere la care să răspundă și istorici, și etnologi, și literați, și geografi, arheologi, plasticieni și așa mai departe, în ce constă și cum se explică acest spirit dobrogenesc. Pentru că nu există nici o îndoială, ca să-l parafrazez pe ultimul Socrate al poporului nostru, pe Petre Boteanu, alias Petre Țuțea, care spunea, sunt de profesie român, că Pavel Chihaia este de profesie dobrogean. Noi toți înainte de orice, suntem de profesie dobrogeni și ar fi bine ca revista să adauge splendidelor sale inițiative și pe aceasta...

P.Ch. : Dragă Enache, să spun în câteva cuvinte, nu e intenția mea să dau sugestii în legatură cu conținutul revistei pe care-l găsesc respectabil, ci voiam ca asta să fie o întâlnire liberă, fără constrângeri... Ba chiar voiam să vă invit la confesiuni. Să vorbim ca-n transă, așa cum ar fi la un examen freudian (*din nou rumoare*)... Deci v-aș ruga pe fiecare să vorbiți despre ceea ce vă leagă nu neapărat de pământ sau de mare sau de stelele care răsar aici, ci de propria dvs. entitate, despre *omul tomitan*.

C.N. : Întrebarea lui Nae Rotund e excelentă. De ce la noi pe un soclu de piatră se construiește din pământ? Eu sunt un sceptic, să știți, și, deși născut aici, lucrul acesta mă apasă, îl găsesc îngrozitor...

E.P. : Nu, să știi că nu ai dreptate! Nu-i adevărat! S-a construit, în epoci diferite, din materiale diferite. Cetățile, de la Istria la Callatis, știi că sunt din piatră. Au venit însă după Bizanț, turcii. Aici este semnul stăpânirii otomane, al imperiului. Ei au venit cu lutul. Așa cum lipovenii și cei ce veneau de sus erau cu stuful. Sunt lucruri care trimit la etnie.

P.Ch. : Popoarele de stepă nu au cherpicul, ca material de construcție... (...)

Ovidiu Dunăreanu : Cred, totuși, că e o moștenire asiatică, pentru că românii care au trecut Dunărea și au venit aici în Dobrogea, adică mocanii, cojenii, muntenii și-au construit case din

paiantă, cum știți majoritatea, casele acelea cu celebrele furci de stejar, care se găseau în Dobrogea, cu acele grinzi, care țineau până la 50 de metri. Mocanii, cojenii, ardelenii veniți în Dobrogea, sibienii, din paiantă și-au construit casele și acestea mai există încă, în zona Dunării, în număr foarte mare. (...)

C.N. : Vreau să vă spun ceva, domnule Chihaia. După ce v-am citit *Datoria* pe o xerocopie îngrozitoare, mi-am dat seama că ceva ce eu scrisesem înainte cu jumătate de an s-ar putea să pară o compilație după această povestire a dvs. Sunt niște lucruri care se leagă și m-am gândit la fel de fel de explicații...

P.Ch. : Sunt onorat, astea sunt afinități elective...

C.N. : Nu știu dacă sunt chiar „elective" și nu acel gen de afinitate pe care ni-l dictează spațiul, care... te alege el... Deci eu voiam să vă întreb ce faceți acolo cu... marea?

P.Ch. : Nu există numai marea aici. Este marea, este acest țărm sălbatic... eu îi spun stepă, acum nu mai e stepă, pentru că pretutindeni sunt culturi, dar pentru mine era stepă. În adolescența mea, până lângă Constanța, locul era o prelungire a uriașei stepe asiatice. Mai era vântul acesta necontenit care mai e și acuma, care e un vânt sălbatic; amicul Negoițescu, ce a avut, ca și duduia Momescu, amabilitatea să scrie pozitiv despre o lucrare desuetă a comparat vântul acesta cu cel din *La răscruce de vânturi*. Într-adevăr, eu am fost în tinerețea mea tulburat de vântul necontenit. Am trăit, cum știți, lângă Palazu Mare, în afara Constanței (...). Era un vânt care bătea tot timpul, cu putere, și vara și iarna, tot timpul, aprig așa, tot timpul... Era câmpia întinsă, era vântul necontenit, era cerul înstelat, vara, când ne întorceam cu căruța din satele unde ne vindeam pepenii... eu, cu un lucrător, un bulgar. Erau turcii, erau tot felul de seminții, basarabeni, mergeam împreună și vindeam pepenii prin sate și ne întorceam la miezul nopții, în întinderea, în imensitatea asta care poate fi comparată cu câmpiile lui Gogol... Deci, vântul necontenit, câmpia fără hotare, marea, la fel, uneori sălbatică, uneori așa cum o știți, atât de schimbătoare, de diferită în momente diferite...

Și pe urmă, o dimensiune pe care o aveam în permanență în mine... care era dimensiunea morții.

...De exemplu, am fost astăzi la cimitir. Vizitele mele în Constanța se petrec în felul următor: de la gară, la cimitir, pe urmă pe faleză, și pe urmă la revista *Tomis*. Eu am avut neșansa să fiu orfan de mic și lucrul acesta m-a marcat. Este una din întâmplările care m-au sensibilizat și care s-a legat de dimensiunea stepei, de dimensiunea singurătății...

Azi am fost cu duduia Doina Jela şi ne-am interesat dacă am voie să intru în port. Întotdeauna sâmbăta şi duminica treceam de-a lungul vapoarelor. De altminteri, atribui asta şi personajului meu, Hemcea. Mergeam deci, în cimitirul vapoarelor, cu prietenul meu Ion Marghiol. Cum vă spuneam, având o copilărie foarte tristă, trebuind să lucrez foarte devreme, şi liceul l-am făcut sporadic. De altfel, învăţam foarte prost, fiind dezavantajat în materie de mobilier intelectual, spre deosebire de fiul meu, care are note excelente la matematică. Eu, spre deosebire de el, deci, mă descurcam îngrozitor, nu atât de prost ca Teodor Ionescu ce a rămas, cred şi repetent... (*Rumoare, proteste,* Teodor Ionescu: Aşa e, a trebuit să iau şi-o bătaie, dar uite, fiindcă vorbiţi de spiritul constănţean, taică-meu, săracu: „Constanţa asta, zicea, nu-ţi prieşte, te-a prostit, ia să pleci", m-a luat şi m-a dus la Făgăraş, în Ardeal...)

... În legătură cu dimensiunea morţii care e foarte interesantă şi pe care în clipa de faţă pot s-o discut fără emoţii prea puternice, trebuie să mărturisesc despre mine şi despre Teodor Ionescu, faptul că era o obsesie a noastră, noi gândeam metafizic mult mai mult decât tineretul care a suportat cele patru decenii de ideologie comunistă. Comuniştii ignorau moartea. Nu numai că o ignorau, dar într-un fel au şi desfiinţat-o. Pentru ei nu exista. Pentru noi, care nu eram prea departe de epoca lui Eliade moartea era o mare realitate. De altfel, îi spuneam fiului meu astăzi, că îmi plăcea să mă plimb prin cimitir şi că liniştea de acolo mă atrăgea. Şi acum îmi amintesc că prima mea schiţă, de care am scris-o prin clasa a VI-a sau a VII-a de liceu şi-am publicat-o în revista acestuia – intitulată *Revista noastră* – prin 1938, se numea *Cimitirul* iar a doua *La poarta întunericului* şi a treia *O moarte tragică.* Aşa că pe de o parte, dominanta psihică, ce nu ţinea de faptul că eu am fost orfan, ci de acela că generaţia noastră a fost foarte preocupată de probleme de metafizică, existenţă, moarte, creaţie, eternitate, trăire în eternitate prin artă...

Doina Jela : În definitiv, acest sentiment metafizic al morţii îl resimţeaţi nemijlocit altfel decât sub forma fricii de moarte? Cum spune Cioran, că începi să meditezi asupra morţii, atingând orice prag al elevaţiei spirituale, pornind de la descoperirea – şi revolta, că tu însuţi vei muri? Eliade spune că descoperi moartea ca temă de meditaţie metafizică după ce-o descoperi, psihologic, ca moarte a celor dragi. E o diferenţă care contează pentru Dumneavoastră? Ce e moartea atunci? Un gând? O obsesie? O temă ce vă parvenise pe cale culturală, ceva ce ţinea de *l'air du temps,* sau era nemijlocit de la frica de moarte?

P.Ch. : La 16 ani nu poţi să simţi frica de moarte.

D.J. : Ba poţi. De aceea i-am citat în sprijinul meu pe cei doi, dar şi pentru că nu cred că există filozofie, filozofare existenţialistă, fără suport existenţial şi deci psihologic.

P.Ch. : Eu pot să afirm că în ce ne priveşte nu éra vorba de moarte psihologică, individuală ci de moarte ca o condiţie, condiţia, de fapt, a existenţei.

T.I. : Sigur că da, şi la fel Cioran, Eliade, în acest fel înţelegeau moartea, metafizic, nu psihologic. Dacă eşti, precum Călinescu, un sceptic, atunci, da... Dar şi de el am aflat că uite, a suferit, copil fiind...

N.M. : Dumneavoastră v-aţi referit de câteva ori la generaţie şi aţi spus că sentimentul acesta, al morţii ar fi unul oarecum specific, o dominantă. Eu aş fi îndrăznit să vă întreb dacă nu este cumva într-o relaţie oarecare şi cu spaţiul acesta, al mării.

P.Ch. : Vă mulţumesc foarte mult pentru alonja pe care mi-aţi oferit-o. Ea este foarte oportună. Azi, de la gară, am fost, cum obişnuiesc, direct la cimitir. Există un autor american Thorton Wilder, care are o piesă extraordinară, generaţia mea o cunoaşte – *Our Town*, de care îmi amintesc de câte ori vin în Constanţa. Altădată, când veneam aici, în timpul iernii, în timpul verii întâlneam cunoscuţi pe stradă. Sunt foarte curios, foarte avid să-i întâlnesc şi astăzi, mă uit la toată lumea. Nu-i mai găsesc... Oraşul meu s-a mutat în cimitir.

În tinereţea mea, când, v-am spus, îmi plăcea să mă plimb în cimitir, (cu iubitele)... Dar el număra doar câteva morminte, câteva monumente ale coloniştilor, majoritatea vechi, cu litere greceşti, abandonate, pentru că faza lor, a coloniştilor, trecuse. Îmi amintesc de un chepeng, un beci în care am intrat de vreo două ori, cred că am şi descris într-o schiţă părul blond al unei fete moarte.

Cimitirul nu avea totuşi sfârşit, limite, în prelungirea lui era câmpia nesfârşită şi deci vă răspund, domnule Nicolae Motoc, că da, acest cimitir în prelungirea câmpiei, făcea ca între dimensiunea fizică a peisajului şi dimensiunea spirituală, a morţii, să fie o relaţie, şi poate am reuşit să redau lucrul acesta în câteva pagini din *Blocada*, de exemplu, în moartea lui Hemcea.

N.M. : La relaţia aceasta dintre mare şi sentimentul morţii se referă undeva şi Nicolae Manolescu. În ce mă priveşte, aş vrea să vorbesc despre relaţia adolescentului şi a omului matur care sunt cu marea. *Marea se refuza oricărei alianţe*. Sau intimităţi. Deşi tinde să-şi prelungească influenţa dincolo de puterea întâmplării şi a clipei. N-ajungi tu, nici după ce-ţi petreci o viaţă pe valuri, să-i faci

cu ochiul, iar ea să-ţi răspundă în vreun fel. Asta nu te împiedică să te gândeşti la mare ca la o prezenţă activă, deopotrivă de reală şi de imaginară. Gata să te ameninţe sau să te ocrotească. Fără să ştie nici de ce, nici în ce fel. E aici, sub ochii tăi, şi nu-i pasă de tine. Ostilă. Crudă şi cinică. Dar este lângă tine şi oriunde, oricât de departe ai fi de ea. Gata să-ţi potenţeze spaima şi curajul. Tristeţea şi bucuria. Decisă, parcă, să-ţi marcheze voinţa. Sensibilă la felul cum treci prin viaţa celorlalţi. (Parşiv şi labil. Îndatoritor şi ferm). Este şi împotriva ta şi cu tine. Şi nu după cât ţi-s vorbele şi faptele de mârşave sau demne. Ci din perspectiva unui capriciu cosmic sau a unei moralităţi inconştiente, care n-are totuşi nimic mai de preţ decât libertatea.

Atât de distantă şi placidă. Atât de aproape şi de tandră. Deşi într-un caz este ea prea aproape, iar în celălalt eşti tu prea departe. Iar când începi să înţelegi cât de mult îi aparţii (sau îţi aparţine?) trebuie să observi că tot ce ştii sau îţi închipui despre ea se topeşte simplificator în două ipostaze. Alternative. Una sacră. Alta lascivă. Acum e gata să-ţi pună patrafirul negru pe cap şi să-ţi vorbească despre credinţă (în puterea cui?) şi dreptate în limba unei succesiuni infinite de valuri. Acum e gata să ţi se rostogolească la picioare, ca o iubită imposibilă cu mii de coapse, sâni şi guri devoratoare. Deşi iubirea nu face parte dintre noimile ei. Civilizatoare. Şi sălbatică. Ce relaţie, aproape de nedefinit, de ne-numit, aceasta dintre tine şi mare! cu ursuzenia şi deznădejdea ce te urmează de îndată ce n-o mai vezi. Şi cu bucuria care te cotropeşte, nemailăsând loc altui sentiment, când o revezi, după o absenţă îndelungată, prin inevitabilii stropi săraţi din gene. *(Pauză. Tăcere)*

Olga Duţu : Ce voiam să spun eu: că este încheiere de an, că fiecare îşi face bilanţul şi e o clipă fericită că ne-am adunat şi poate e bine să ne gândim dacă ne-am făcut datoria faţă de spaţiul acesta pe care l-aţi evocat şi cred că Dumneavoastră, domnule Pavel Chihaia, v-aţi făcut-o pe deplin, la fel, Nicolae Motoc, îl aşteptăm pe Teodor Ionescu să-şi scrie amintirile şi să-şi facă datoria, pe Enache Puiu care să zicem că parţial, sau într-o mare măsură, şi-a făcut-o. Noi toţi avem datorii faţă de acest spaţiu şi poate mâna aceasta de oameni care suntem aici am putea să ne-o facem şi mai bine împreună. Eu am obsesia transpunerii cinematografice a romanului dvs. Constanţa merită acest... sacrificiu, dacă vreţi. Adică să facem tot ce se poate face ca să devină *Blocada* scenariul unui film despre acest spaţiu... Suntem datori până nu dispare. Noi, care suntem constănţeni de două şi trei generaţii purtăm în noi şi marea şi vânturile de care aţi vorbit şi ciulinii de pe coasta de la „Trei papuci”, eu mă gândeam şi

la castraveciorii ăia de mare, pe care-i vânam, sunt atâtea detalii, pe care le purtăm în noi, cartea aduce mult mai mult, cu privire la parfumul vechi al Constanţei, cu toată lumea aceea eterogenă, ciudată şi fascinantă şi poate e clipa aceasta deosebită să hotărâm ceva... E o nebunie, poate, dar eu cred că merită...

P.Ch. : Să vă spun ceva. Am văzut, să spunem, filmul *Idiotul*. Cu Gerard Philippe, care nu era un actoraş, nu? Şi filmul a ieşit prost, foarte prost, după mine. Desigur, dacă sunteţi de acord cu mine, *Moarte la Veneţia* al lui Visconti, e o ecranizare reuşită, dar acolo nu mai e Thomas Mann, e o altă realizare extraordinară, cred eu, care se susţine prin culoare, prin compoziţie. Şi *Blocada* are nevoie de coloare, de peisaj, de imagine, decadenţa unei lumi care se descompune...

C.N. : E nevoie de un regizor care să aibă sentimentul acestei decadenţe, dar şi al acestui spaţiu, ceva aşa, sentimentul morţii şi difuze şi iminente. Că... face filmul şi moare după aceea...

P.Ch. : ... Numai Andrei Şerban, dacă ar fi regizor de film, mi-ar plăcea să-l facă. Dar vreau s-o cunoaştem şi pe Mona Momescu care a scris frumos despre mine şi care acum vorbeşte cu fiul meu...

Mona Momescu : Da. N-o să reiau ceea ce am scris despre cartea dvs. şi am spus la întâlnirea de luna trecută, mi se pare excesiv. Iar în legătură cu acest sentiment al locului, de care discutăm, ar trebui să vorbesc despre generaţia mea, în general, ceea ce, de asemenea nu-mi place pentru că trebuie să mă refer, totuşi la mine, care poate că nu sunt reprezentativă. Ce pot să spun e că noi n-am simţit atât de acut acest „spirit al locului" trăind mai mult într-un spaţiu interior, ca să spun aşa. Eu am trăit acei ultimi ani ai agoniei, pentru că agonie a fost, una colectivă, căreia noi i-am dat numele Ceauşescu, la Bucureşti. Poate ca un reflex al lecturilor sau poate că lecturile doar mi-au confirmat intuiţia că pentru mine spaţiul care contează este cel interior, ceea ce nu are legătură cu conceptul de *spaţiu literar* al lui Bachelard, să zicem. Pur şi simplu, spaţiul meu interior este un Bucureşti anume, cel pe care mi l-am construit mental, trăind în el studenţia şi în care trăiesc mental şi după ce-am plecat de acolo, iar Constanţa a rămas întotdeauna pentru mine un oraş de vacanţă. Eu şi acum sunt mental acolo, iar aici sunt ca într-o perpetuă relaxare, care poate nu e bună, dar...

În ce priveşte acest „sentiment al locului", l-am putut resimţi cu o mai mare acuitate indirect, în timp ce făceam într-o iarnă îngrozitoare a anului 1987, o anchetă toponimică, extrem de complexă, la Palazu Mare, de care vorbea Dl. Chihaia. Aceasta pentru

că am cunoscut un bătrân care făcuse un război, iar pe celălalt îl avea bine în minte din povestirile altora şi care mi-a spus numele tuturor locurilor, al tuturor pietricelelor de pe drum, unde erau şi cum li se spunea înainte şi ale cui fuseseră şi aşa mai departe.

Cred că nu ne trebuie foarte mult ca să vedem că asupra acestui loc zburătăceşte nu ştiu ce vietate şi să tragem de aici nu ştiu ce concluzii, sau că apusul soarelui este aşa şi nu altfel. Nu, aici nu sunt exactă, pentru că felul în care cade lumina nu mai ţine de pitoresc; şi mă interesează felul în care cade lumina şi cum creează ea spaţiul.

Nu ştiu cum ar putea fi ridicată această Dobroge, despre care orice-am spune şi oricât o purtăm în noi fiecare, dar mie personal, mi-a fost foarte greu să spun, de exemplu, de unde eşti? din Constanţa, aaa – aha, din Constanţa, da. Cu aer edificat, aşa. Vorbesc despre timpul facultăţii cu colegii din Ardeal sau din cine ştie ce altă zonă „legitimată" cultural. „Aha", şi cu asta se termina toată discuţia. Constanţa era aşa, un loc de unde se iau blugi şi ţigări mai bune şi se vine la mare.

C.N. : Ei bine, acum, cu comerţul ăsta capitalist, ne-am pierdut această întâietate.

N.M. : Ceea ce nu înseamnă că vom câştiga ceva în compensaţie.

M.M. : Eu m-aş gândi la o expresie a lui Camil Petrescu, referitoare la un anumit personaj, adică la doamna T., care făcea „un comerţ cu arta şi ideile". Un astfel de comerţ cu arta şi ideile mi-aş dori să se facă în acest oraş. Nu ştiu ce se va întâmpla, pentru că acest specific al locului, de care toţi suntem conştienţi, dacă nu va fi ridicat în zona valorii estetice, valorii culturale, în sensul general al termenului, nu ştiu dacă nu va cădea în provincialism. Din exaltarea spiritului locului e foarte uşor să cazi în provincialism. (*Rumoare, dialog încrucişat, replici în contradictoriu*: Şi Bacovia a fost provincial – Teodor Ionescu – Da, dar e vorba de valoare – Olga Duţu – Nu există valoare, pentru că nu ne asumăm locul şi nu ni-l asumăm de frica nonvalorii, cerc vicios – Constantin Novac).

O.D. : -Nu spun o prostie, proza înseamnă spaţiu. Marii prozatori au spaţiul lor. De ce nu propunem revistei *Tomis* să scoată din uitare, din rafturile bibliotecii, cărţile care s-au scris despre acest spaţiu. Să le comentăm, să le promovăm, să le înviem prin interpretările noastre. *Dobrogea, o ţară din poveşti* de Ioan Simionescu, aici nu e vorba de provincialism, ci de cunoaşterea, stabilirea unor dimensiuni, coordonate, spirituale şi geografice ale acestui spaţiu. Eu am citit *Peştera ciumaţilor* în acelaşi timp cu *Blocada*. Acolo mi se propune un sud de Franţă şi aici o Dobroge la care eu

visam de foarte multă vreme. Vreau să vă spun că sunt la fel de pregnante. Toate personajele reprezintă o dimensiune a acestui spaţiu. Noi îl putem aduce în faţa cititorului deocamdată comentând aceste cărţi care s-au scris despre el, cunoscându-l prin ele.

N.M. : Eu aş vrea să fim de acord cu Mona Momescu. Ea se referă la un spaţiu spiritual. Marea nu e doar un element de geografie, ci acest spaţiu, care ne-a creat, condiţionat şi care ar trebui să existe în cărţile noastre.

Problema e în ce măsură acest spaţiu este receptat în nişte opere de o valoare anume şi pot să devină puncte de referinţă şi de plecare spre noi realizări şi aproximări ale trăsăturilor lui. Ce spune ea este că o dezamăgeşte împrejurarea că în discuţiile cu colegii ei, nu prea avea la ce să se refere.

Aici însă, îmi fac datoria – nu pentru a o contrazice neapărat pe Mona Momescu – de a vă aduce aminte că, cel puţin în a doua parte a secolului, au apărut în Dobrogea prozatori deloc neglijabili – care au încercat să dea seamă – nu o dată cu izbânzi în plan estetic notabile – despre acest spaţiu, despre specificul lui. Sunt de numit în acest sens (citez la întâmplare) nuvelele din *Cocoşul de pază* şi romanul *Vară nebună cu bărci albastre* de Constantin Novac, nuvelele şi piesele de teatru ale lui Eugen Lumezianu, romanul *Impact* de Smaranda Jelescu, nuvelele din volumul *Fantastica Deltă* de Valentin Şerbu, romanele Nicoletei Voinescu, nuvelele lui Marin Porumbescu *Ucigaşul de papagali* şi *Păsări subterane*, cărţile de proză ale lui Vasile Petre Fati, Florin Şlapac, Vasile Bogorodea. Aşa cum sunt de aşteptat să-şi plătească *Atributul* faţă de acest spaţiu şi alţi scriitori importanţi, porniţi de aici (sau poate au şi făcut-o şi n-am fost eu atent) precum: Ion Coja sau Cristian Teodorescu.

Eu sunt optimist – am încredere că îşi vor face datoria în acest sens – şi în privinţa scriitorilor ce vin: Doina Jela, Gabriel Bădică, Ovidiu Dunăreanu, Ioan Florin Stanciu, Gabriel Rusu ş.a.m.d.

M.M. : E o chestiune foarte practică. Adică enumerând iniţiative ale personalităţilor de autoritate în diverse domenii, nu neapărat literare, de a defini un anumit spaţiu, aşa cum o făcea, să zicem Blaga, în *Perspectiva sofianică*... nu ajungem...

O.D. : Mona, sentimentul tău îl avem şi noi, şi-l aveau şi generaţiile anterioare. Şi un Roman şi un Sălceanu, şi un Theodor Ionescu, toţi au încercat să adune forţele, să aducă ceva în „deşertul dobrogean" cum spuneau în revistele şi cercurile ce le înfiinţau, în dezbaterile pe care le iniţiau. Toţi au avut această obsesie, şi asta încercăm şi noi. Dar puterile ne ajută mai mult sau mai puţin. Tragedia e în noi...

C.N. : Eu revin la acel cerc vicios. Cel mai bun semn al provincialismului este lipsa de îndrăzneală. Frica aceasta ne va inhiba tot timpul. Totul este să cauţi să exprimi acel sentiment al locului, pe care-l ai tu.

D.J. : De fapt, cu ce valori iese Dobrogea în lume, asta-i problema. Nu cred că prietenii Monei Momescu erau opaci la ele, dacă li se puneau în faţă valori certe precum cele din plastică, sau să spunem, sau ca Oleg Danovski. Pentru mine, el este ştacheta, spre ea trebuie să tindem. Danovschi, n-are în el nimic provincial, pentru că de la el s-a plecat şi s-a făcut şcoală în alte părţi. Sentimentul meu când am citit *Blocada* a fost acesta: că s-a născut un „teritoriu imaginar – Constanţa". Că acum există, ca Macondo, într-o imaginară geografie a romanului. Cred că de aici se poate pleca în proză. Mă rog, pot pleca aceia obsedaţi de spaţiul dobrogean.

Atunci dl. Ionescu m-a ironizat că de ce nu fac ierarhizări spunând care-i cel mai important roman despre Cobadin. Ironiile d-lui Ionescu sunt de luat în seamă, ai mereu ce învăţa din ele, dar eu voiam să spun că dacă există un roman al satului Siliştea-Gumeşti, nu e imposibil să existe şi unul al Cobadinului, odată şi odată. Şi voiam să mai spun că asta mi se părea că făcuse *Blocada*: scosese Constanţa din geografie „în mântuit azur". I-a prins fizionomia. Nu trebuie să îmbraci personajul în costum popular ca să fii specific, atunci abia eşti provincial, ci să-i prinzi fizionomia. Şi Negoiţescu spune acolo treaba asta: Prin romanul *Blocada* circulă un amplu suflu de literatură universală. Ce vrea să spună asta? Că spaţiul acesta intră în dialog cu alte spaţii, pe harta aceea, a locurilor imaginare, ca Alexandria, ca Macondo, ca Yoknapatawpha.

P.Ch. : Dacă îmi permiteţi, duduie Momescu, şi dacă am înţeles bine, aţi pus în balanţă dimensiunea interioară a spaţiului cu spaţiul propriu-zis. Şi aţi spus că indiferent de spaţiul în care te afli, dacă ai în tine văzduhul, dacă ai dimensiunea absolutului, acel spaţiu „creează". Dacă Heidegger este închis într-un orăşel german neînsemnat, asta nu-l împiedică să fie universal. Deci spaţiul ar fi ceva subsidiar, ancilar, neînsemnat, în faţa unei trăiri interioare şi unei dimensiuni interioare. Eu mă înscriu împotrivă, cu toată admiraţia pe care o am şi probabil şi fiul meu, care stă lângă dumneavoastră o are pentru dvs. – am voie să împănez conversaţia, nu? (*Rumoare, râsete*).

Deci nu e vorba numai de o dimensiune interioară ci de o întâlnire fericită, a aşteptărilor cu spaţiul „ales". Eu, dacă aş fi rămas în Corabia, unde m-am născut, literatura mea ar fi fost cu totul alta. Aici s-a întâlnit o vocaţie ancestrală a mea care vine de la strămoşi

prin toate generaţiile succesive (râsete, proteste vehemente ale lui Theodor Ionescu: Ah, da, te-am şi bârfit, te crezi genial, te-ai comparat cu Michelangelo, proteste care nu-l tulbură deloc pe vorbitor), cu a spaţiului care-i convenea. E vorba de o sclavie a mediului care a găsit în mine un sclav fidel. În amor e nevoie de partener.

D.J. : P. S. S-a mai vorbit în timpul acestei fermecătoare întâlniri (şi poate că este una din trăsăturile locului farmecul destins al conversaţiilor) despre cărţile – câte un exemplar din fiecare ediţie princeps – dăruite de către Pavel Chihaia bibliotecii municipale *Ovidius* din Constanţa, dar primit ca un nou semn de neîndoielnic ataşament, despre atitudinea diasporei româneşti faţă de actualitatea politică şi culturală din ţară; despre viitoarele antologii de literatură dobrogeană pe care revista şi biblioteca le-ar putea iniţia; despre colegii de generaţie ai invitatului principal şi prietenii săi aflaţi printre noi.

2.
Rostul omului pe pământ şi îndatoririle faţă de semeni

Dialog cu Doina Jela

Doina Jela: *Mărturisesc că sunt foarte mulţumită că pot dialoga cu dumneavoastră la Constanţa, chiar pe faleza descrisă în Blocada, în faţa valurilor, în apropierea portului atât de colorat evocat în roman. Am senzaţia că, în acest decor, devenim personaje – fie chiar şi simpli figuranţi – în contextul descris de dumneavoastră al Constanţei de altădată. Prin contrast, îmi reprezint cărţile dumneavoastră în rafturile aseptice ale bibliotecilor din Occident, din oraşele pe care le-aţi străbătut, să spunem Paris, München, Londra. Bănuiesc că ele se află acolo dăruite de dumneavoastră. Şi în acest caz, mărturisind şi propria-mi nostalgie de a avea viitoare cărţi în biblioteci de mare prestigiu, îmi permit să vă întreb cu ce speranţă sau din ce motiv aţi dorit, dumneavoastră, ca scrierile să vi se afle în aceste vetre de veche tradiţie?*

Pavel Chihaia : Sunt de acord să ne considerăm inseraţi – având în vedere peisajul – printre personajele romanului meu. Desigur, cu păcate mai puţin făcute publice... Această faleză, între port şi farul

genovez care mi-a legănat visele şi încurajat nostalgiile de evadare marină de-a lungul atâtor ani, îmi pare foarte potrivită pentru dialogul nostru. O primă explicaţie a dorinţelor şi tentativelor de a-mi vedea cărţile în rafturile marilor biblioteci pe care le-aţi menţionat, poate porni, desigur, de la speranţa mea că ele vor fi citite, consultate, folosite în lucrări sau recenzii, deşi în oceanul de tipărituri aceste evenimente sunt aleatorii. Dar poate ultima raţiune este alta, dorinţa mea ca ele să se afle încrustate într-o eternitate (terestră) fără riscuri. O participare la patrimoniul universal, chiar dacă acea contribuţie este quasi-anonimă, fără o circulaţie relevantă. O solidaritate cu veşnicia spiritului, desprinsă de orgoliu. Nu, nu este vorba de nostalgia acelui scriitor român dintre cele două războaie care, convins că va ului posteritatea, şi-a trimis, cu o mediatizare zgomotoasă, nu ştiu ce manuscris la Vatican. Fără valoare.

D.J. : Am auzit de intenţia dumneavoastră de a dărui bibliotecii municipale din Constanţa, care poartă numele unui alt exilat, al lui Ovidiu, setul de cărţi semnate de Pavel Chihaia.

P.Ch. : Într-adevăr, dar din alte motive decât cele care m-au îndemnat să le propun bibliotecilor din Occident. De data asta, apropiate de suflet. Găsesc foarte firesc ca, aşa cum mă consider că fac parte – ceea ce este mai autentic şi mai preţios din mine – din acest ţărm de mare de care destinul m-a îndepărtat, este firesc ca şi cărţile mele să se afle în biblioteca oraşului Constanţa. Nu mi s-au cerut în nici un fel, nu am fost rugat, nici conjurat să fac acest pas, şi sunt jenat să fi bătut eu la porţile instituţiei respective, mărturisesc şi la sugestia dumneavoastră. Într-un fel, am restituit oraşului Constanţa talantul pe care mi l-a încredinţat. Printre aceste cărţi se află şi *Blocada*, cu corecturi minuţioase de tipar şi cu adaosuri personale, în speranţa că, în timp, va putea fi imprimată o a treia ediţie, de data aceasta „ne varietur”. Sper, de altfel, ca într-o editură din ţară să îmi apară nuvelele din 1945-’46, care au premers romanului, în care acesta se află prefigurat şi în acelaşi volum, piesa *La farmecul nopţii*, refăcută. Cum am notat undeva, piesa aceasta a constituit pentru mine un caz de conştiinţă. Am încercat, de-a lungul timpului, să îi dau „o înfăţişare umană”.

D.J. : Sunteţi mulţumit de primirea pe care criticii din ţară au făcut-o romanului *Blocada*?

P.Ch. : Este dificil, ca autor, să îţi apreciezi valoarea propriei lucrări. Am scris-o în tinereţe, între 23 şi 25 de ani. Am scris-o de trei ori, amplificând-o, înainte de a fi tipărită în 1947. Am mai încercat să îi dreg stângăciile în 1990, când Ion Negoiţescu i-a găsit

calităţi şi Vasile Igna a avut curajul să o publice. Critica bucureşteană a fost binevoitoare – nu exaltată - cea transilvăneană, probabil influenţată de opinia lui Negoiţescu, elogiativă, ca şi critica constănţeană, aceasta din urmă din solidaritate regională, probabil.

D.J. : Ştim, aţi mărturisit-o în prefaţă, că aţi lucrat la actuala, a doua versiune a romanului, aproape un an. În ce privinţă aţi urmărit să consolidaţi temerara aventură din tinereţe, *Blocada*?

P.Ch. : Sunt atât de ciudate relaţiile pe care le ai cu identitatea, cu propria-ţi fiinţă pe care o încremeneşti într-un roman, unde te regăseşti aidoma ca într-o oglindă, pentru ca anii să te îndepărteze de această imagine, de tezaurul de trăiri zăvorâte în acea compoziţie. Sigur că, mai târziu, o priveşti cu alţi ochi, cu noi orizonturi de cunoaştere şi, bineînţeles, cu inevitabile pierderi. De fapt, aşa cum am mărturisit-o, nu am citit decenii întregi *Blocada*, şi dintr-un fel de teamă de a nu-mi întâlni un interval fericit din trecutul meu, de a mă regăsi cu mult altfel decât acum şi, totodată, de a nu descoperi în trupul romanului slăbiciuni flagrante.

Amintirea oricărei mari dragoste te incomodează într-un fel şi printr-un complex de ingratitudine. Poate nu am avut dreptul să abandonez literatura. Desigur, pentru uzul meu, nu al lui Gheorghiu-Dej sau Ceauşescu. La entuziasmul lui Ion Negoiţescu a trebuit să răspund recitindu-mi acest unic roman, cu aceeaşi fericită trăire a întoarcerii la făgaşul firesc al existenţei, pe care o am când revin la Constanţa, când mă aflu – ca în clipa aceasta – în faţa valurilor înspumate, a stolului de pescăruşi, a coastei de pământ roşiatic desfăşurându-se spre Midia.

Ştiam, rămăsesem încă de când am scris-o cu regretul că se află în carte pagini prea stufoase, expresii prea greoaie, descrieri interminabile, linii prea îngroşate sau prea străvezii, treceri stângace de la o scenă la alta, de la un personaj la altul, de la o idee la alta. Când m-am aşezat să scriu romanul, la 23 de ani, am constatat că nu îmi apropiasem ştiinţa compoziţiei, a armonizării întregului, a legăturilor nevăzute dintre descriere, dialog, analiză, pentru ca cititorul să parcurgă firesc desfăşurarea povestirii. Nu am fost spontan, întotdeauna a trebuit să insist şi să modific textul – ca şi sculptorii care chinuiesc lutul înainte de a încredinţa bronzului forma care li se pare mai fericită – ca să ajung la o versiune pentru mine acceptabilă. Da, în 1990 am lucrat cam un an la versiunea actuală şi dacă m-aş fi consacrat ei tot restul vieţii, aş fi fost desigur, şi mai aproape de ideal. Undeva, în visele mele, *Blocada* se apropia, într-o perspectivă ireală, ca semnificaţie etern umană, de *Craii de Curtea Veche*, a lui Matei Caragiale. Singura mea scuză că m-am oprit la versiunea

1991, tipărită de Editura „Dacia", poate avea ca temei cealaltă obligaţie faţă de mine, de a redacta din trilogia *Simfonia Dobrogeană*, romanele *Ovidiu la Tomis* şi *Toragai*.

D.J. : Cineva spunea, cu puţină răutate, cred, că exilaţii trăiesc cu o permanentă nevoie de comunicare cu ţara, de parcă centrul lor de greutate li s-ar afla în afară. Mie, un om cu două patrii mi se pare un om amfibie. Cunoaşteţi romanul? Personajul era cuprins de un leşin în primele clipe, când ieşea la malul apei. Când intra din nou în apă, îl apucau frigul şi sufocarea. Credea mereu că stă să moară, în ciuda faptului că i se întâmpla de sute şi mii de ori să treacă dintr-o patrie în alta.

P.Ch. : Nu cunosc romanul la care vă referiţi. Eu îmi reprezint situaţia emigranţilor ca aceea din romanul cu acelaşi nume de Johann Bojer, un scriitor norvegian. Este vorba de doi tineri căsătoriţi care emigrează în California. Bătrânii, împovăraţi de dorul lor şi al copiilor, apăruţi în Lumea Nouă, îşi vând casa şi emigrează, la rândul lor, pentru a întâlni restul familiei. Dar, cu timpul, îi copleşeşte dorul de petecul lor de pământ din Norvegia, de casa şi morţii lor şi se întorc de unde plecaseră. Pentru ca, odată ajunşi, să li se facă dor de copii şi nepoţi şi aşa mai departe, încât viaţa lor devine o pendulare, nu ştiu cât de firească sau tragică, între cele două continente. Nu a fost cazul, bineînţeles, al celor ce au emigrat din România comunistă. Întoarcerea nu a fost posibilă. Doar cu inima, doar în vise.

Problema, pentru foarte mulţi, se pune de-abia acum, când întoarcerea definitivă – aparent doar – nu întâlneşte piedici. Depinde şi de vârstă. La 70 de ani, dacă nu eşti bine situat, în Vest, este foarte complicat să-ţi realizezi temeiul material al unei existenţe într-o ţară care îşi caută cu disperare mijloace de supravieţuire. Totodată gândeşti, firesc, dacă nu îi eşti mai util ţării acolo, în Occident, decât aici. Personal, cred că nu sunt ipocrit, afirmând că acolo, cu condiţia să ai prezentă mereu această dualitate, dubla cetăţenie sentimentală – cu procentul de loialitate şi gratitudine pentru ţara care ţi-a oferit adăpost. Din nefericire (sau fericire dacă ne gândim la fenomenul de înţelegere universală pe care îl trăim), dubla sau tripla cetăţenie este un fenomen contemporan frecvent. În legătură cu „centrul meu de greutate", el nu mi se poate afla afară, fie la München, fie la Constanţa. Sunt aceleaşi, cu participările solicitate atât de unicitatea gândirii cât şi de legăturile profunde cu ţara mea de origine. Pendularea între două ţări, două culturi, două mentalităţi poate fi redusă la înţelegere, la îmbogăţire, la o armonie şi nu la confruntare interioară.

D.J. : Considerați că „generație pierdută" este o denumire potrivită pentru generația dumneavoastră?

P.Ch. : Desigur, rezonanța este evocatoare, cu accentul dramatic firesc pentru o generație, mai bine spus pentru acei intelectuali din generație care au refuzat calea compromisurilor, care, în timpul regimului comunist au cunoscut moartea civilă și marginalizarea. Dar mă gândesc că, într-un fel, unii din cei ce și-au pierdut rolul în societate, privilegiile unei vieți firești, au cucerit în schimb o luminoasă înțelegere a rostului omului pe pământ și a îndatoririlor față de semeni. Gândesc, în primul rând, la cartea lui Nicolae Steinhardt, *Jurnalul fericirii*. „Generație pierdută", da, din punct de vedere al prezenței lor sociale, dar nu pentru puterea lor de dăruire și de sacrificiu.

D.J. : Ca încheiere, mi-aș permite să vă rog să ne relatați ceva în legătură cu prototipul real al unor personaje din romanul *Blocada*.

P.Ch. : Am evocat în prefața cărții cunoscuții care mi-au inspirat unele personaje din romanul meu. „Întreprindere naivă", a considerat un critic, ignorând voit insistența cu care Gustave Flaubert a scris despre modelul real al *Doamnei Bovary*. Nu este vorba de a oferi un covor de protocol criticilor literari, ci necesitatea intimă a unei îngemănări între actul perceput și cel de transfigurare, o țesătură relevantă pentru scriitorul însuși, așa cum a mărturisit-o André Gide în *Falsificatorii de bani* sau Thomas Mann în *Doctorul Faustus*, deoarece cunoașterea este ea însăși un act de creație când se vădește ca atare.

Voi adăuga, deci, la cele scrise în postfața *Blocadei*, că tătarul Ciagatai se numea, în realitate, Kalila, era bostangiu de profesie, mic de stat, cu ochii lăcrămoși și unghia degetului mare totdeauna crăpată de la ciocănirea harbujilor. Lucram împreună bostana, vindeam pepenii cu căruța în satele din jur și ne adăposteam de vântul aprig sub yuva, o groapă acoperită cu coceni de porumb și frunze uscate. De la Kalila am aflat multe în legătură cu viața tătarilor din Dobrogea. De fapt, încă din copilărie cunoșteam sate tătărești și îndeosebi Azaplarul, unde tatăl meu adoptiv avea prieteni. Mai târziu, după ce m-am stabilit în București, profesorul Murad-șah, de la Facultatea de istorie, mi-a dăruit alte știri despre viața și trecutul tătarilor din Dobrogea, pe care le-am adăugat fișelor mele, întocmite tocmai în vederea redactării romanului *Toragai*, al doilea din trilogia *Simfonia Dobrogeană*.

Prietenia cu tătarul Kalila mi-a fost de neuitat, deoarece împreună eram treziți de roșeața arămie a răsăritului urcând peste stepă și am străbătut nopțile țintuite în stele, de-a lungul Siut-Ghiolului.

Desigur, modelul din viaţă al unui personaj nu corespunde acestuia din urmă. Deseori există mai multe modele care se topesc într-unul, alteori nici unul, fantezia creatoare neavând nevoie de pretexte reale. Ţi-am arătat dumitale, Doina Jela, barul din piaţa Ovidiu, din extremitatea spre oraş – a unui patron, domnul Marcu (numele l-am păstrat şi l-am conferit personajului meu, din aceeaşi necesitate de a lega realitatea de ficţiune care a generat şi explicaţiile din postfaţa cărţii, în legătură cu modelele care mi-au inspirat personajele). Mi s-a întipărit în minte o pereche de proxeneţi, pe care i-am cunoscut de mic copil, el puţin adus de spate, cu privire apoasă şi o mustaţă în spirale la capete, cu o şapcă de piele – nu mai era tânăr, dar „fetele" susţineau că fusese bărbat frumos cândva – ea avea un chip rotund de un măsliniu meridional, cu ochi focoşi şi o inteligenţă de veveriţă, patroni ai unui „salon", unde coboram câteva trepte, împodobit cu ghirlande şi animat de sunetele unui pian dezacordat. Vestigiile antice, magazinele cu arămării şi covoare, marchizele de sticlă colorată, casele de petreceri alcătuiau Tomisul copilăriei mele, pe care am încercat să îl reînviu în *Blocada*. Nu ştiu cu cât succes...

D.J. : În mod convingător, vă asigur. Vă mulţumesc pentru amabilitatea de a-mi fi dat acest interviu.

3.
Spaţiul tomitan şi creaţia mea

Destinul mi-a condus paşii încă din fragedă vârstă pe meleagurile unde aveam să cunosc lumea şi să încep a descrie, prin înfăţişări legendare, întocmirea ei. Nu ştiu dacă s-a scris, dacă s-a insistat asupra aspectului complex, foarte variat pe care îl prezintă peisajul tomitan („spaţiul" fiind un concept mai larg). Este vorba de oraşul vechi, aşa cum l-am găsit eu prin anii '27, de portul împlântat în mare de regele Carol I, dar şi de ţărmul prăpăstios în continuarea podlerului maritim, apoi de fâşia de nisip care desparte ghiolul Siut de mare, în sfârşit de stepa fără hotar în care se pierdeau rarele aşezări omeneşti şi trecătoarele drumuri de pământ.

Am mărturisit undeva că portul mă atrăgea ca un magnet. Încă din primele clase de liceu treceam în revistă, duminecile, cu bunii mei amici, vapoarele care aşteptau la cheiuri să fie descărcate sau

înavuţite cu mărfuri autohtone. Desigur că, înainte de război, poposeau în Constanţa vase din toată lumea, svelte sau greoaie, purtând chipuri diferite şi graiuri străine. Năzuinţa mea de a naviga, de a cunoaşte ţărmuri îndepărtate şi alte ceruri am conferit-o şi eroului meu Hemcea, din romanul „Blocada", care a cunoscut, din punctul acesta de vedere, un destin mai fericit ca al meu. Am ţinut să-mi termin studiile înainte de a rătăci prin lume şi această întârziere mi-a fost fatală. În anul 1948, când singura preocupare îmi era să evadez din ţara lui Gheorghiu-Dej, am plănuit cu Dimitrie Stelaru să ne ascundem pe un vapor argentinian, „Ceibo", care transporta piei crude în America de Sud, dar, din nefericire, eu nu am căpătat autorizaţie de intrare în port şi Stelaru şi-a ars doar vârfurile degetelor cu argăseala pieilor pe care le purta în spinare, fără să îndrăznească să se ascundă singur în cala uriaşă. În romanul *Blocada* descriu într-un capitol întreg nu numai aspectul obişnuit al portului ci şi „cimitirul vapoarelor", unde erau târâte vapoarele muribunde sau cele care nu mai puteau părăsi ţărmul şi care se afundau, ruginite, în mâlul lacom. Mergeam adesea în copilărie în acest golf al unor speranţe pe care le presimţeam de pe atunci zadarnice, mă atrăgeau aceste nave pe jumătate înecate, supravieţuind într-un mod jalnic, departe de orizonturile pentru care fuseseră hărăzite. Am trăit de asemenea tristul spectacol al portului deşert, fără vase, fără activitate, atunci când războiul l-a paralizat în întregime, când vasele Aliaţilor nu au mai navigat înspre Constanţa. Acest moment a fost foarte apropiat ca aspect şi implicaţii, cu blocada din primul război mondial, când Bosforul a fost închis şi Marea Neagră a devenit o mare moartă. Am descris portul deci în diferite ipostaze, trăindu-şi propriul destin şi adăpostind vieţile personajelor mele.

Foarte aproape de suflet mi-a fost şi petecul de ţărm care se afla nu departe de locuinţele copilăriei mele, strada Basarabiei 12, unde am locuit între şase şi paisprezece ani, şi Romană 9, lângă biserica Sfântul Gheorghe, unde, la patru ani, am fost primit de părinţii mei adoptivi, revenind cu ei la paisprezece ani, şi unde m-am adăpostit cu Dimitrie Stelaru şi Constantin Tonegaru în 1948. Hoinăream în copilărie, iarna şi vara, printre crestele şi râpele roşcate (*Pământ roşu ca sângele* s-a numit una din nuvelele mele), sărind apoi pe plaja îngustă de nisip, încă şi mai înghesuită de covorul multicolor de pietriş aruncat de valurile înspumate, dincolo de care, apăreau din apă colţuri stâncoase înverzite de muşchi unde s-a lovit un vas uriaş de pescuit, încremenind pentru vecie.

Am încercat să descriu această margine a oraşului la începutul romanului *Blocada* (situând-o înspre sud, spre castelul Braiei şi nu

spre nord, înspre Mamaia, unde se afla în realitate), desfăşurându-se de-a lungul plăjilor Modern – care nu a existat în copilăria mea, când golful nu era încă închis cu digul care a oprit nisipul şi a adunat plaja – Trei Papuci (frumos nume: desperechiate de uitucenia cuiva sau aruncate de valurile necăjite pe cel ce a intrat cu încălţările în apă), în sfârşit Tataia, prefiguraţie a plăjii Mamaia, pe fâşia dintre ghiolul Siut şi mare. Între râpele colinelor se afla şi castelul Şuţu, în copilăria mea în ruină, care mă fascina – privit din capătul străduţelor vechiului Tomis. În *Blocada* am făcut din castel un personaj important, conferindu-i trăsături adăugate de fantezia mea. Am povestit că acest castel, unde a fost crescută eroina mea Cristina, departe de larma şi neguţătoriile portului, aparţinea Braiei. Trebuie să recunosc: în roman, am supradimensionat petecul de ţărm din dreptul Constanţei, cu dealuri abrupte, grote roşcate, cristale şi ape stătute, unde se înălţa castelul părăginit, despre al cărui proprietar, boierul Şuţu, se povestea că a orbit la bătrâneţe. Oricum, acest peisaj mi-a colorat viziunea despre lume.

În vara lui 1993, după mai bine de jumătate de secol de când acest peisaj mi-a inspirat romanul *Blocada*, rătăcind de-a lungul ţărmului cu amicii Doina Jela şi Nicolae Motoc, am deplâns dispreţul arătat de autorităţile comuniste acestor nepreţuite frumuseţi. Pe toată această faţadă a oraşului, comuniştii au înălţat o aglomerare de blocuri cimentuite într-un cenuşiu funerar, semănând cu un şir de cutii sfârtecate, iar la nivelul plăjilor au amenajat terenuri de sport, zugrăvite cu albe încrucişări de benzi, ca obrazul unui neozeelandez, desfigurând cu totul frumoasa margine de oraş.

Fâşia subţire de nisip dintre ghiolul Siut şi mare, spre nord, am descris-o amplu şi are rol de seamă în romanul (inedit) *Hotarul de nisip*. În povestire apare ca un simbol, un hotar între două lumi în epoca stalinismului, între ţara întunericului marxist şi marea liberă, către care eroii mei năzuiau ca înspre un miraj.

În copilăria mea, acest istm, care începea de la pescărie, în capătul de nord al oraşului şi se sfârşea dincolo de Mamaia-sat, era unduit de coline înalte de nisip, peste care sburau ţipând pescăruşi şi cormorani. Ocârmuirea comunistă, lacomă de venituri, a retezat colinele, a gonit ierburile ţepoase şi păsările şi a ridicat – câtăva vreme înaintea celor din oraş – blocuri uniforme şi rentabile.

În apropiere de Mamaia, cele trei personaje din *Hotarul de nisip*, un scriitor, un arhitect şi, bineînţeles, eroina aflată între ei, aşteaptă ca o barcă cu motor să îi ducă pe un vapor din larg, pe care intenţionau să evadeze în lumea liberă. Dar eroina este împuşcată de un grănicer. Arhitectul se hotărăşte să se salveze – în momentul în

care barca cu motor reuşeşte să ajungă la ei – dar scriitorul renunţă să mai întâlnească lumea liberă, pentru el, despărţit prin moarte de iubită, libertatea nu mai are sens.

Totdeauna am comparat oglinda lacului Siut cu tenacitatea neîmblânzită a mării, am trăit contrastul dintre suprafaţa cu insule de stuf legănat şi apa învolburată de valuri. Dar întâmplarea a făcut să păstrez în suflet nu numai oraşul şi portul Constanţa ci şi câmpia nesfârşită, stepa care le înconjoară.

Am întâlnit-o pe la doisprezece ani, când împrejurări potrivnice au hotărât pe tatăl meu adoptiv să cumpere trei hectare de pământ nu departe de satul Palazu Mare, în nordul Constanţei, aproape de ghiolul Siut. Rămâneam ore întregi în faţa mării fără hotare, mă atrăgea sbuciumul, legănarea neîncetată a valurilor, crestele înspumate. Dar stepa era altceva, întinderea aridă, fără forme şi fără glas, mereu netezită de un vânt necruţător, cu uriaşe orizonturi aprinse în răsăritul soarelui, cu bolta nopţilor ţintuită de stele, o imensitate copleşitoare sub care oamenii îşi caută şubrede adăposturi. Îmi amintesc de oţetarii rari şi desfrunziţi, aceşti copaci scheletici care ţărmuiau drumurile spre Constanţa, de tufele de păiur gonite de vântul nemilos, de colibele de bolovani roşcaţi şi de yuva-le, gropile acoperite cu coceni în care se adăposteau bostangiii, de senzaţia vântului care te izbeşte necontenit tăindu-ţi suflarea, biciuindu-ţi faţa, împotrivindu-ţi-se la nesfârşit. Un vânt aprig, răscolitor, tiranic, fără odihnă şi fără capăt.

În nuvela *Poteca de argint*, publicată în *Universul literar* (1945) şi, recent, în volumul *Treptele nedesăvîrşirii*, am evocat aceste câmpii nesfârşite ale Dobrogei, care se întind dincolo de Nistru, de Volga şi de Ural, în marea Asie către tainele din capătul lumii. Apoi în *Toragai*, al doilea roman din trilogia *Simfonia Dobrogeană*, am încercat să descriu tradiţiile legendare ale unei hoarde de tătari, care au supravieţuit pe aceste meleaguri.

Trecerea de la vastitatea răsvrătită a mării la suprafaţa tăcută a stepei, amândouă oglindind într-un fel diferit cerul, mi-a inspirat nu numai compasiune pentru şubrezenia condiţiei omeneşti dar şi admiraţie pentru cei ce le sfidează prometeic. Încă din copilărie, peisajul dobrogean mi-a chemat privirile către îndepărtatele orizonturi, către decorul încremenit al eternităţii, pe care se înscriu fie poveştile de dragoste, fie chemările demnităţii neabătute.

4.

Despre destinul autorilor şi destinul cărţilor

Dialog cu Doina Jela

Doina Jela: Blocada *este, abstracţie făcând de toate travestiurile, prelucrările şi modificările cerute de logica internă a ficţiunii, imaginea mai mult sau mai puţin selectivă a Constanţei (şi împrejurimilor ei) la 1940. Cu figuri reprezentative pentru mai toate tipologiile ce pot împodobi o metropolă. Lipseşte din ea „comunitatea artistică", breasla scriitorilor – de ce? Exista în Constanţa pe care aţi cunoscut-o aşa ceva?*

Pavel Chihaia : *Blocada* vrea să fie un roman, o povestire, în nici un caz o lucrare cu caracter documentar. În *Madame Bovary*, care se petrece în Rouen, oraşul lui Flaubert, nu ne sunt prezentaţi nici acolo scriitorii. De o „breaslă a scriitorilor" nu am auzit niciodată la Constanţa, ceea ce nu înseamnă că nu vor fi existat. De altfel, din *Blocada*, lipsesc şi alte categorii de locuitori ai Constanţei, cele care colorau pozitiv societatea dar nu aveau ce căuta în plăsmuirea mea: funcţionarii de la primărie, soldaţii şi ofiţerii de la regimentele de marină şi artilerie, profesorii şi elevii de la liceul „Mircea cel Bătrân" etc.

În legătură cu imaginea Constanţei dinainte de anul 1940, nimic nu a fost travestit sau prelucrat. Mă jenează să îmi demitizez eu însumi realizările literare – este de înţeles că un Gabriel Garcia Marquez a evitat să dezvăluie canevasul celor o sută de ani de singurătate – mai cu seamă că există undeva, în adâncurile fiecăruia dintre noi, combustii şi învălmăşiri creatoare mai profunde decât cele care pot fi dezvăluite. Spun o banalitate. Desigur, aşa cum aţi menţionat, transfigurarea literară a cerut unele accente peisagistice din spaţiul larg pe care îl înveşmânta oraşul, unele aspecte necesare povestirii mele, ea însăşi purtând (a fost cel puţin în intenţia mea) ceva din amploarea solemnă a ţărmurilor şi orizonturilor constănţene. Deoarece acţiunea se leagă de vechiul port, mi se pare firesc ca să fi fost atras mai ales de Constanţa veche, de la piaţa Grand, prin spatele fostei prefecturi, a liceului „Domniţa Ileana", a fostei

primării, de la piaţa Ovidiu înspre digurile portului; apoi de cartierul dintre biserica grecească şi piaţa Ovidiu, coborând spre mare, cu băile Morfi, teatrul Elpis, casa Afenduli, stradela Vântului; în sfârşit de ultima porţiune a străzii Carol, de la poştă la piaţa Ovidiu – punct central al milenarei spiritualităţi constănţene – cu acele magazine împodobite cu covoare, bijuterii, nestemate şi arămării orientale. Oricum, nu am travestit realitatea, ci am reţinut aspectele cele mai potrivite povestirii mele, ştiut fiind că oraşul Constanţa însuma şi clădiri din anii 30, 35 – pe strada Mircea, bulevardul Regina Maria etc. – dar este firesc să mă fi oprit la cele care acopereau mai potrivit întâmplările din cartea mea.

Dincolo de înrudirea dintre peisaj şi povestire, trebuie să mărturisesc că, încă din copilărie, aceste aspecte m-au atras, ochii mei le-au păstrat cu fidelitate. A fost vorba, înainte de toate, de o selecţie sentimentală. Le-am căutat, le-am iubit de-a lungul anilor, m-am regăsit în ele, mi s-au impus ca realităţi care mă defineau pe mine însumi. Am mărturisit cred, în postfaţa romanului *Blocada* că, încă din primele clase de liceu, îmi petreceam dimineţile de duminecă, trecând în revistă, cu colegii Ion Marghiol şi Ion Petre, provele vapoarelor din port, cu nostalgia de a le urma itinerariile exotice, sau hoinăream printre dealurile roşcate care ţărmuiau marea în apropierea casei noastre din strada Basarabiei 12. Deci afinităţilor de ordin sentimental din copilărie li s-au adăugat nevoile artistice ale povestirii fabulate mult mai târziu.

D.J. : *Sunt deosebit de interesată de momentul boemei în compania lui Dimitrie Stelaru, Constant Tonegaru, Theodor Ionescu. Poate îmi puteţi explica de ce nu s-a născut niciodată aici, în Constanţa, o şcoală, o direcţie, un climat care să asigure continuitatea unei mişcări literare?*

P.Ch. : La epoca respectivă, adică puţină vreme după ce comuniştii ne-au impus ocârmuirea şi structurile lor, nu avea cum să se nască la Constanţa decât grupuri patronate de ocupantul sovietic, preocupate să denunţe, să înlăture de la orice fel de activitate sau să încarcereze pe toţi cei care nu împărtăşeau ideologia marxist-leninistă. Stelaru, Tonegaru, Ionescu, cel care îţi vorbeşte, eram patru nefericiţi care îşi căutau mijloace de supravieţuire în acele momente când numai un conformism odios îţi putea asigura un trai fără griji. Dimpotrivă, luptam să ne păstrăm integritatea morală. De altfel, eu şi Tonegaru activam în societatea „Mihai Eminescu", care nu fusese încă descoperită. Cum să constituim „o şcoală", când Stelaru lucra nopţile hamal în port şi venea la ziuă frânt de oboseală, când eu dădeam preparaţii când şi când, ajutat, în măsura posibilului de

Tonegaru, când ne strecuram, cultivându-ne anonimatul, într-o ţară poliţistă, cu o structură bine pusă la punct, împănată de denunţători potenţiali? De fapt, ceea ce ne preocupa, în primul rând, nu era „o direcţie literară" ci cum să evadăm din această uriaşă închisoare de dimensiunile unei ţări, cum să trecem hotarul mai categoric decât cel dintre viaţă şi moarte, cum să străpungem frontiera dintre întunerec – lumea comunistă – şi libertate, lumea occidentală. Acest hotar era în apropiere, îl vedeam în imaginea barierei vopsită în alb care se lăsa la intrarea portului, apoi de-a lungul grilajului care mărgineşte faleza cazinoului, în sfârşit în fâşia îngustă de nisip dintre ghiolul Siut şi mare, dincolo de pescărie. (Am încercat să îl descriu în romanul redactat in 1953, căruia încerc să-i dau în prezent „o faţă umană", *Hotarul de nisip*). De altfel, cum am mai scris, am încercat să pătrund şi eu în port, împreună cu Stelaru care avea liberă trecere ca muncitor, pentru a ne ascunde în cala unui vas argentinian, „Ceibo", de unde Stelaru coborâse piei crude, dar nu am reuşit să trec de cerberii de la poarta danelor. O altă încercare, pe la Mamaia, tot cu Stelaru, cu o barcă pescărească, nu a avut nici ea vreun rezultat. Acestea erau preocupările noastre, nu de iniţiat curente literare! Nu ştiam cum să ne facem mai tăinuită prezenţa şi cei care ne-au protejat, ne-au ajutat totodată să traversăm neobservaţi Constanţa anilor '48. În primul rând, bunul meu prieten Mihai Vasiliu, apoi profesorii Jean Nicolescu, Constantin Caragea, care ne-au procurat preparaţii, cu discretă generozitate, mie şi lui Tonegaru.

Fiecare aveam alt orizont de inspiraţie: ca şi Theodor Ionescu, oameni ai locului, trăiţi în acest prodigios oraş al mării, am fost atraşi de port, de faldurile roşcate ale ţărmului prăpăstios, de istmul care desparte ghiolul Siut de mare, de stepa nesfârşită, dincolo de cimitir şi cărămidării; Stelaru şi Tonegaru au scris despre mirajul Mării Negre, nu despre Constanţa propriu-zisă. Cantitativ, în „operele lor complete", Constanţa nu ocupă primul loc. Deoarece, în ceea ce mă priveşte, mă voi strădui ca în amurgul vieţii, să înapoiez Constanţei lumina pe care mi-a încredinţat-o.

D.J. : *Dacă se poate să discutăm şi despre raportul dintre viaţă şi creaţie. Modul în care se ajută sau îşi pun una alteia piedici. Cineva spunea că atunci când în timpul lucrului un scriitor îşi schimbă locuinţa, cartea la care scrie va fi alta sau, se poate chiar întâmpla, să nu mai fie deloc. Ori dumneavoastră aţi rescris* Blocada *în cu totul alte împrejurări decât cele de acum 40 de ani, când aţi redactat-o şi când a fost tipărită pentru întâia oară. Şi date fiind aspectele dramatice ale acestui interval nu cred că sunteţi singurul care aţi dat o înfăţişare nouă unei opere înfăptuite cândva, în trecut.*

P.Ch. : Şi pe mine m-a preocupat raportul dintre destinul şi lucrările mele. Elanul nostru, instinctul creator, exaltarea, flacăra interioară nestinsă chiar atunci când împrejurările o hotărăsc întunericului. Pe de o parte vocaţia pentru biroul de scris, pe de alta viaţa care ne apropie, ne îndepărtează şi iar ne îngăduie să ne apropiem de adevărata vocaţie. Lupta aceasta – ilustrată de către greci prin Laocoon care se smulge din îmbrăţişarea şerpilor sau de Michelangelo, prin sclavii din Şcoala de belle-arte din Roma, cei ce se încordează titanic să se desprindă din materialul inform al pietrei pentru a străjui trecerea spre perfecţiunea omenească a lui David – îmi pare asemănătoare cu lupta pe care scriitorul o poartă cu viaţa. Sufletul fiind literatura, trupul fiind viaţa, ca să-mi parafrazez titlul isihast al romanului la care lucrez: *Cearta sufletului cu trupul*. Desigur, viaţa m-a îndepărtat de *Blocada*, aproape o uitasem, rămăsese undeva în orizontul amintirilor, ca o prietenie, ca o dragoste, ca o carte iubită cândva. Până la elogiile lui Ion Negoiţescu, la îndemnul lui de a mi-o apropia... Şi eu am citit că mai degrabă strici o operă dacă încerci să o recreezi, altcineva spunea că acest lucru nici nu ar fi cu putinţă, aşa cum nu poţi să redai copilăria unui vârstnic, că destinele sunt ireversibile pentru cărţi ca şi pentru oameni. Dar, personal, cred că reuşita unei astfel de intervenţii depinde de psihologia scriitorului, de modalitatea proprie de a-şi mărturisi lumea interioară, de posibilitatea de a-şi lărgi sau strâmta alcătuirile unor noi expresii. Există, bineînţeles, noi virtuţi pentru îmbunătăţirile formale pe de o parte şi noi experienţe pentru universul conţinutului pe de alta, uneori întretăindu-se. La un moment dat, în epoca stalinismului, am fost săpător pe un şantier din Bucureşti, la o nouă clădire a Metrologiei. Şi cu acea ocazie, am văzut cum se pun temeliile unei case, cum se înalţă treptat un edificiu. Când, după mulţi ani, am fost angajat în Secţia medievală a Institutului de istoria artei, mi-am propus să cercetez probleme de arhitectură medievală, tocmai pentru că ştiam care este legătura unei temelii cu pământul şi a zidurilor cu fundaţiile lor.

Dumneavoastră vreţi să spuneţi că sunteţi modificată structural după un deceniu şi nu puteţi interveni cu aceeaşi viziune asupra unei lucrări, pentru a nu se putea spune că este vorba de o nouă înfăptuire şi nu că aţi ameliorat-o doar pe cea veche.

D.J. : *Problema revenirii asupra unui text la o atât de mare distanţă nu se pune atât de des. Este vorba de accidente existenţiale, nu? Mă întreb cum aţi regăsit* Blocada *după 40 de ani?*

P.Ch. : Aşa cum am şi scris şi în postfaţa cărţii, am reîntâlnit *Blocada* cu unele rânduri moarte, uscate de vreme, cu paragrafe

mult prea explicite sau excesiv sintetizate. Voi da un singur exemplu, călătoria personajului principal, Hemcea, însoţit de Cristina, fiica lui, către castelul Şuţu, călătorie descrisă fastidios de amplu şi plictisitor. Atunci, revăzând textul, am insistat asupra unor aspecte, am dat mai multă culoare, am revăzut legăturile dintre peisaj şi trăirea interioară a eroilor. Desigur, recitind *Blocada* am regăsit, mi-am amintit această flacără pierdută a primei tinereţi. În schimb, către 70 de ani, mi se accentuase simţul structurării, al raporturilor întregului cu detaliile, al estompării sau accentuării descrierii. Cum să nu fie posibil să îţi revezi, să îmbunătăţeşti scrieri vechi de 40 de ani? În epoca aceasta de patru decenii au fost oameni în închisori, îndepărtaţi nu numai de înfăptuirile lor dar şi de posibilitatea de a realiza altele, intelectuali fugiţi în străinătăţi cu ce aveau pe ei, în sfârşit, altă categorie, cei ce demoralizaţi cu totul sau înfricoşaţi, au părăsit cu totul condeiul. Este firesc ca toţi aceştia să încerce să îşi revadă în alte împrejurări lucrările scrise în grabă, cu teama că vor fi descoperite de Securitate. În ceea ce priveşte *Blocada*, este vorba de stângăciile vârstei, aveam puţin peste douăzeci de ani. Dar problema este aceeaşi şi anume: poţi, ai dreptul să intervii asupra unei lucrări scrise cu decenii în urmă, consemnată poate, între timp, şi în unele istorii ale literaturii? Istoricul literar nu are dreptul să protesteze când se revine, îşi schimbă aspectul o carte deja judecată?

D.J. : *Cred că depinde de importanţa intervenţiei: dacă vrei să o recondiţionezi sau să o scrii din nou...*

P.Ch. : După mine sunt echivalente. Bineînţeles, la o îmbunătăţire, trebuie să respecţi filonul principal, ceea ce este esenţial. Problema este totuşi aceea adusă în discuţie înainte: în ce măsură te schimbi, devii un altul, capeţi o altă realitate interioară? Dumneata eşti de părere că stă în firea naturii şi a condiţiei noastre să îţi primeneşti conţinutul sufletesc. Bineînţeles, în cazul acesta, nu te simţi îndemnată să îţi corijezi o lucrare scrisă cu două decenii în urmă. Eu nu m-am schimbat. Pe plan psihologic, vreau să spun. Am o viziune platoniciană, cred că, în ceea ce este esenţial, rămânem aceiaşi. În privinţa unor valori sufleteşti: scopul existenţei noastre, primul sau primele lucruri pe care le punem în faţa noastră, opţiunile cărora le acordăm prioritate, dialogul cu moartea sau cu continuitatea noastră postumă, atitudinea faţă de semeni, toate acestea rămân, nu se schimbă. La aceste constante m-am referit când am spus că rămânem aceiaşi şi putem interveni, cu aceeaşi viziune, asupra unor scrieri vechi de zeci de ani.

D.J. : *Cu un an în urmă, când v-am însoţit la popasul pe care îl faceţi de câte ori veniţi în Constanţa, îndată de la gară, în cimitirul*

orașului, mi-ați afirmat că supraviețuim atâta timp cât ultimul om care ne-a cunoscut este încă în viață. Ce importanță are această supraviețuire? Ce consolare reprezintă ea?

P.Ch. : Evocam o frumoasă imagine a lui Chateaubriand. El scrie că atâta timp cât acei care ne-au fost apropiați trăiesc, noi viețuim într-un fel prin sufletul lor. Este ca și lumina care rămâne în lume și după ce soarele coboară dincolo de orizont. Dar când și ultimul dintre cei care ne-au cunoscut părăsește această lume, este ca atunci când întunericul acoperă în întregime pământul. Da, în mine trăiesc într-un fel cei pe care i-am prețuit și iubit, care m-au îmbogățit încredințându-mi darurile lor spirituale, rezultatele experienței lor, ale confruntărilor cu realitatea și cu ei înșiși, bucuriile și tristețile lor. Înfăptuirile mele sunt și ale lor, însingurările sunt și ale lor. Existența lor va continua până la sfârșitul propriei mele vieți.

D.J. : *Revenind la Blocada, refăcută după 40 de ani, mi-ați afirmat că în intervenția aceasta ați beneficiat de experiența scrisului în general. Aș dori să vorbim despre raportul dintre fond și mijloacele exprimării acestuia, deși, multora problema fond / formă le pare fără obiect, forma fiind, după ei, chiar conținutul.*

P.Ch. : Am mărturisit, de altfel, că atunci când am scris *Blocada*, am întâlnit o serie de obstacole în ceea ce privește compoziția, forma, expresia conținutului meu. Nu știu care este opinia dumitale despre filmele *Balanța* sau *Patul conjugal*, dar mie nu mi-au plăcut, nu pentru că ar fi „imorale" sau pentru că îi prezintă pe români în negru, este de la sine înțeles că nu toți românii sau francezii sau italienii fac parte din categoria personajelor negative descrise de autorii de scenarii sau regizorii români, francezi sau italieni. Primul cusur și cel mai important al celor doi regizori români privește decupajul din aceste filme. Într-unul din filme, un bătrân de pe culoarul unui tren bagă mâna sub fusta unei tinere, după care este reprezentată o masă informă de muncitori văzută ca din avion, apoi câteva personaje îngurgitând sandviciuri sau ceva asemănător. Nici o legătură între scene, nici o suită, nici o unitate, eventual aceea tainică, din poemele sau proza suprarealistă. Absurdul are și el (rareori, este adevărat) iluminări sau flăcări semnificative. Și eu am avut dificultăți când am scris *Blocada*, dar, sper, cu rezultate mai bune. Asta este un fel de „luptă cu îngerul" a scriitorului, cu o putere care îl depășește, căreia îi datorează propria existență și pe care, totuși, o înfrânge până la urmă. Lupta cu un ideal din care și el purcede, dar pe care totuși, până la urmă, îl domină deoarece a ajuns la cunoașterea lui, a dezvăluit taina. În legătură cu acest episod din *Biblie* și cu „destinul postum" al marilor

creatori, de care vorbeşte Nietzsche, am gândit adesea că gloria lor, frecvenţa reputaţiei lor, universalitatea înfăptuirilor lor îi învăluie, face să dispară omenescul din ei. Este o aneantizare a fiinţei lor reale, urmaşii tinzând pe drept cuvânt să le confere trăsături eterne, ignorându-le omenia. Or, ar fi interesantă relatarea unei lupte a imaginii lor reale cu absolutul ipostazei lor postume. Aceasta într-o versiune profană, alegorică, a „luptei cu îngerul".

Ca şi în film – aşa cum am afirmat – trecerile, montajul sunt foarte importante în proză. Aceasta trebuie să se desfăşoare armonic, atunci când faci cunoscut de pildă un răsărit de soare, apoi dialogul dintre două personaje, urmat de descrierea unui atac de epilepsie. Sunt scriitori care nu concep obstacole tehnice. Îmi amintesc cum, în prima tinereţe – de atunci nu ne-am mai văzut – Petru Dumitriu îşi aştemea proza la o primă redactare, fără să mai intervină. Şi a scris româneşte, franţuzeşte, nemţeşte. Eu scriam doar româneşte şi încă aveam probleme. Modelam, extrăgeam, adăugam cuvinte. V-am mai evocat, îmi pare, imaginea sculptorului în bronz, care chinuieşte lutul, adaugă sau desprinde părţi din el, îl netezeşte, îl trece prin diferite contururi înainte de a realiza imaginea dorită. Spre deosebire de sculptorul în piatră, care nu are voie să greşească. Fiecare lovitură de daltă, fiecare aşchie sărită sau adâncitură în bloc este definitivă. Eu sunt sculptor în bronz, Petru Dumitriu în piatră. Oricum, am constatat că meşteşugul meu şchiopăta, se prezenta destul de beteag. Aveam nevoie să învăţ de la alţii cum se scrie, dincolo de ceea ce învăţasem în liceu. Dumneavoastră, Doina Jela, aţi studiat felul cum scriu autorii dumneavoastră preferaţi? Care este arta, meşteşugul lor, în primul rând a trecerilor de care vorbeam adineauri? Este de altfel o problemă care s-a pus mereu de-a lungul istoriei esteticii: imitaţia naturii sau imitaţia modelelor, a maeştrilor. Să relatezi direct ceea ce constaţi în juru-ţi, transfigurând, bineînţeles, totul prin harul tău artistic, sau să baţi la poarta altor semeni scriitori pentru a surprinde arta lor de a înfăţişa un peisaj, de a pune personajele să vorbească, de a exprima un monolog, de a le analiza. Eu am avut iniţial câteva modele – Dostoievski, Huxley, Artzibaşev – şi aş sfătui pe tinerii autori să încerce să surprindă taina scriitorilor lor preferaţi, să decripteze procedeele modelelor lor, acest efort nu le va fi zadarnic. Personal, am descifrat anatomia prozei scriitorilor pe care îi admiram, aşa cum a procedat doctorul Tulp din Amsterdam, imortalizat de Rembrandt, făcând disecţie cu mintea clară şi dorinţa de cunoaştere. Am înnegrit pagini întregi cu descrieri din Dostoievski, de pildă. Descrieri de peisaj, analize, mişcare, cum evoluează personajele, vorbind, gândind, condamnându-se, aprobându-şi

conduita, comentând interlocutorii în sinea lor. Îmi dădeam seama că nu știu să creionez un personaj, să îi dau viață. Mă încuraja faptul că nici marele Cézanne nu cunoștea desenul academic, ba desena destul de prost, avea flacăra sacră dar nu știa să deseneze. Atunci transcria, cum se pricepea, siluete din jurnalele de modă, deși a fost unul din cei trei mari – Cézanne, Van Gogh și Gauguin. Am rămas uluit, în Muzeul Van Gogh din Amsterdam, să constat câte tablouri oarecari, multe imitate după stampe japoneze, a zugrăvit Van Gogh în prima tinerețe. Imitarea, nu copierea, modelelor, deci. Proust, de pildă, avut un teanc întreg de *Pastiches et mélanges*, constând din exerciții cu care și-a făcut mâna. Există mai ales o coordonare a părților și o fluență a întregului, foarte importante în desfășurarea unei proze, fie ea mai întinsă sau mai scurtă. Bineînțeles, cărți ca ale lui Joyce au fost scrise spontan. Eu am fost înavuțit cu o școlarizare pe care am inițiat-o cu mine însumi. Mă refer la mine, deoarece experiența proprie este cea mai apropiată de adevăr.

D.J. : *Am înțeles că experiența dumneavoastră de zidar, din perioada '48-'60 v-a ajutat în cercetările de mai târziu în legătură cu arhitectura medievală. Specialitatea dumneavoastră de istoric al mentalităților s-a răsfrânt asupra prozei sau invers?*

P.Ch. : Preocupările mele literare din tinerețe nu au fost întru totul favorabile carierei mele de cercetător științific din secția medievală a Institutului de istoria artei. Este firesc să fi avut tentația de a-mi lăsa mereu frâu liber fanteziei, invenției creatoare, depășirii orizontului terestru. Trebuia să ancorez în real, în miezul evenimentelor, în acte de viață și documente exacte. A trebuit să îmi încorsetez expansiunile lirice, poate baroce din punct de vedere al stilului, pentru a respecta sobrietatea rece, de clinică din vechea clădire a Institutului, de pe Calea Victoriei, unde făceam știință. Dar, totodată, aceste virtualități scriitoricești cu care se pare că am fost înzestrat – am „scris" fără să știu de ce de la 12 ani și la 13 am fost trimis (fără nici un profit pentru liceul „Mircea cel Bătrân" din Constanța) la *Tinerimea Română* – m-au ajutat ca în știință să stabilesc analogii și raporturi fecunde, să intuiesc adevăruri pentru a le urmări și a le scoate la lumină, să întrevăd aspecte zăcând sub povara anilor, sub straturi de uitare, să pot depăși obstacole care au oprit înaintarea altor cercetători.

În ceea ce privește literatura, la care am revenit după 40 de ani, ea apare desigur îmbogățită de activitatea mea științifică. O oarecare disciplină liber consimțită, o nouă concepție a compoziției și structurării, o adâncire a psihologiei individuale chiar prin studiul, timp de două decenii, al evoluției mentalităților. Unul din aspectele dezolante

ale acestor treceri ale mele de la literatură la ştiinţă şi invers, este că, în paralel, şi timpul s-a istovit, şi viaţa şi-a urmat nestingherită calea către extrema limită.

5.
Despre „Faţa cernită a libertăţii"

Dialog cu Andrei Bădin

Andrei Bădin : Imediat după evenimentele din decembrie 1989, în ianuarie 1990 aţi revenit pentru prima dată în ţară după mai mulţi ani de exil. În afara unor ajutoare aduse pentru cei de acasă, săptămâna petrecută atunci în ţară a însemnat şi realizarea unor interviuri pentru postul de radio *Europa Liberă.* Aţi revenit apoi de mai multe ori realizând din nou interviuri cu prestigioşi intelectuali pentru postul de radio din München, 20 de interviuri difuzate de *Europa Liberă,* şi strânse apoi într-un volum intitulat *Faţa cernită a libertăţii,* tipărit de editura Jurnalul Literar. Bănuiesc că titlul volumului reprezintă o concluzie a ceea ce aţi văzut şi simţit la întoarcerea acasă. Aşadar, de ce *Faţa cernită a libertăţii*?

Pavel Chihaia : *Faţa cernită a libertăţii* deoarece *Libertatea* concepută alegoric, cu înfăţişarea luminată de speranţa celor ce au crezut în ea, acest ideal suprem al popoarelor şi indivizilor, şi-a pierdut în ţara noastră sensul pe care îl căpătase în timpul şi imediat după Revoluţia din Decembrie 1989. Atunci, la 22 decembrie, românii au trăit speranţa navigatorilor care, ajungând în rada portului New York, disting înălţându-se deasupra capetelor lor, ca un principiu suprem şi pentru totdeauna câştigat, Statuia Libertăţii. Această râvnită Libertate le-a apărut românilor îndoliată atunci când, după câteva zile sau câteva săptămâni, au constatat cum concepţia ei devenise formală şi definiţia echivocă, acoperind în realitate structura unui regim neocomunist. De altfel, din cele trei părţi ale cărţii, două, realizate la începutul anului 1990, apar luminate de un strălucitor optimism iar ultima, atunci când manevrele de culise rămase încă necunoscute au promovat conducerea Iliescu-Roman, sunt străbătute de îngrijorări şi incertitudini. O dezamăgire asemănătoare am trăit atunci când regimul Groza-Vîşinski a pus capăt speranţelor ivite la 23 august 1944, când am fost siguri că ţara va

reveni la tradiția democrației și că vor fi reluate legăturile cu țările care reprezentau această tradiție. Numai că atunci am știut că alegătorii români au votat împotriva sovietizării României, că alegerile au fost în întregime falsificate și că aliații occidentali – cărora le declarasem totuși război – au acceptat sclavia noastră. Acum însă, cu toate fraudele electorale, nu s-a putut susține că majoritatea nu a votat cu Iliescu, desigur în urma unui fenomen pe care, poate excesiv de sever, Alexandru Paleologu l-a denumit de *decerebralizare*, consecință a îndelungatei infiltrări marxist-leniniste...

A.B. : Recent, ați venit pentru a șaptea oară în țară după evenimentele din decembrie 1989. Prilej cu care la libraria Kretzulescu din București a fost lansată o a doua ediție, amplificată, a cărții *Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească* prima ediție apărând în exil, la München. Povesteați, la sosirea în țară, cum ați traversat, încă o dată, bariera neprietenoasă de la frontieră. Sunt mulți români stabiliți în Occident care au senzația că se mai află încă în exil. Pavel Chihaia se mai simte în continuare un exilat?

P.Ch. : Da, mă simt încă un exilat care capătă îngăduința să își vadă rudele, prietenii, foștii colegi de serviciu, doar așa cum vizitezi pe cineva la spital, ducându-i prăjituri și reviste. Ineficient. Există într-adevăr o suprastructură, cum sunt mediile de informare, multe din edituri, spectacolele, a cărei prezență se face simțită în marile orașe și în jurul lor, dincolo de care dăinuiesc vechile structuri, violența analfabetă, șiretenia asiatică, temporizarea tipic partinică, cărora Ion Iliescu, majoritatea parlamentară, partidul la putere, și nu în ultimul rând faimosul SRI, cel oficial și cel nelegitim, le acordă creditul și justificarea legală. Se știe de altfel, în țară și peste hotare, că libertățile sunt acceptate sub presiunea Occidentului, în vederea unor mult așteptate credite și a unor râvnite invitații de înalt nivel, care întârzie să se contureze, și unele și altele.

Mă simt exilat atunci când aud că Adrian Păunescu își sărbătorește cei 50 de ani cu pompă fastuoasă, când se depun flori pe mormântul lui Ceaușescu, când foștii torționari huzuresc sau expiază în elegante vile de la șosea – în țara unde Iuliu Maniu și George Brătianu și-au dat sfârșitul în adâncurile negre și sordide ale închisorilor; când în țara mea, o categorie profesională, cum sunt minerii – cărora le respect și le cunosc abnegația – au distrus sediile opoziției, au terorizat locuitorii capitalei și și-au vădit posibilitatea să schimbe guverne, cu minime eforturi de șantaj. În sfârșit, mă simt exilat atâta vreme cât Constituția nu prevede explicit separarea puterilor și câtă vreme România nu se vădește a fi un stat de drept.

De altfel, statutul de exilat îmi este conferit cu o convingere la fel de puternică de cei ce *nu vor să-și vândă țara*, care încearcă tot posibilul să încremenească pe exilați acolo unde se află, și le fac cât mai dificilă intrarea în țară, ignorând faptul că autarhia este nu numai reprobabilă din punct de vedere etic, dar profund păgubitoare pentru poporul care ridică bariere și împiedică circulația bunurilor și valorilor culturale, a informațiilor.

Barierele sunt și materiale, ele pot fi constatate de pildă la punctele de graniță, de intrare în România. Când am ajuns cu mașina, la 25 iulie, la punctul de frontieră Borș, a trebuit să așteptăm patru ore, împreună cu un șir de sute de mașini, care înaintau cu viteza melcului pe două culoare – în vreme ce la frontiera austro-maghiară există zece stații de acces – controlate de numai câțiva funcționari. Este știut că se așteaptă și 24 ore, iar camioanele au un regim și mai sever, când cu taxa percepută în dolari s-ar putea angaja un număr suficient de salariați, face amenajările necesare, etc. Printre cei pedepsiți să aștepte la hotare, se aflau și patru mașini din Franța, cu ajutoare umanitare, ai căror însoțitori mi-au mărturisit dezamăgirea lor. Ce justificare poate exista pentru această oprire arbitrară și păgubitoare pentru veniturile și prestigiul țării? Ce poate simți un român care nu poate trece frontiera, în mod firesc, ca în orice țară civilizată, în țara sa? Este un scandal care durează, cu toate protestele interne și internaționale. Vreau să menționez și un alt aspect, de astă dată de la plecarea mea din țară, la 3 august. M-am întors cu trenul, tocmai pentru a evita barierele coborâte ceasuri întregi pentru cei cu mașina. Trenul s-a oprit firesc la granița româno-maghiară și grănicerii, vameșii au străbătut vagoanele cum se obișnuiește. Numai că, la un moment dat, deasupra capetelor noastre, celor ce ne aflam în compartimentul de la mijlocul vagonului, s-au auzit zgomote ciudate prin grila de aerisire din tavan, bufnituri, înjurături grosolane pe mai multe voci și lovituri înfundate, apoi țipete înfiorătoare ca și cum cineva ar fi fost izbit de pereții înguști ai spațiului dintre tavan și acoperișul exterior. Ne-am uitat unii la alții uluiți și înfricoșați, în timp ce înjurăturile și pocniturile se îndepărtau încet spre ușița de acces a spațiului de aerisire care se afla deasupra platformei de la capătul vagonului. Cu toții ne-am îndreptat într-acolo, unde așteptau, de altfel, câțiva polițiști (sau grăniceri sau securiști), în civil, bine-nțeles, după o trainică tradiție, cu gâturile întinse, cu pumnii strânși, cu ochii holbați, spre mica deschizătură, pe unde trebuia să se ivească prada. Au apărut la început o pereche de tenişi uzați și picioarele costelive, încrucișate spasmodic, ale unui tânăr. Ceata de *oameni ai legii* s-a

repezit și a început să tragă cu sălbăticie de bietele picioare, lovindu-le totodată cu palmele și pumnii, furioși de așteptarea îndelungată, în vreme ce alte pocnituri și țipete vădeau că nici cei de deasupra, care rostogoliseră sărmanul trup în beznă, nu pierdeau nici ei timpul. În cele din urmă tânărul, de vreo 16-18 ani, a fost smuls din cadrul ușiței și ne-a apărut tuturor, celor ce îl priveam, cu un tricou ponosit, plin de sânge, cu obrazul tăiat, cu ochii umflați de bătaie, cu veșmintele sfâșiate. Grupul oficialilor nu l-au slăbit și s-au năpustit asupră-i, îi cărau palme și pumni, în vreme ce pasagerii din vagon asistau îngroziți la această scenă fără să îndrăznească să facă vreo mișcare, iar tânărul încerca inutil să se acopere cu bietele mâini. Desigur, un tânăr care nu suporta regimul neocomunist din România sau care vroia să vadă lumea, cum arată lumea și dincolo de gratiile partidului lui Iliescu, care dorea să iasă din cușca în care îl obliga să rămână atât legislația internă cât și cea internațională. Desigur, tânărul era vinovat. Desigur, granițele nu pot fi trecute oricând și oriunde, există țări, există legi, deci există și granițe. Ce s-ar întâmpla dacă tot globul ar năvăli în Franța sau Germania? De acord, pentru moment, pentru 1993. Desigur, anul 3000 va fi altfel sau *nu va fi deloc*. Problema este că pe lângă granițe, într-o țară civilizată există și legi, cum am spus, justiție și tribunale. Cu ce drept hoarda de barbari, salariați ai statului, îl tortura pe tânărul delicvent? M-am întrebat și atunci, la 3 august 1993, cine le-a permis, dacă nu o autoritate vinovată sau neputincioasă, să chinuiască pe cel care greșise? Și atunci am intervenit, conștient de riscul pe care mi-l asumam, strigând spre grăniceri (polițiști sau securiști): „Cu ce drept îl schingiuiți? Cu ce drept îl bateți? E singur și fără apărare! Dacă e vinovat judecați-l, duceți-l la tribunal dar nu aveți voie să îl maltratați!" Intervenția mea putea să mă coste scump dar am premeditat lucid acest preț. Știți, domnule Badin, la o anumită vârstă, anii de viață au un preț redus.

A.B. : „Oamenii ordinei" au renunțat la corecția lor?

P.Ch. : Au fost întrucâtva speriați, poate m-au crezut diplomat sau ceva asemănător. Nu mi-am ales cuvintele.

A.B. : Am impresia că v-ați pledat într-un fel cauza. Am citit într-unul din interviurile dumneavoastră că ați încercat de trei ori să fugiți din țara lui Gheorghiu-Dej.

P.Ch. : Într-adevăr. Eram la fel de tânăr, la fel de singur în fața barbariei și cruzimii dezlănțuite. Când am văzut pe cel martirizat, care era smuls fără milă din ascunzătoare, de aceiași zbiri care m-au terorizat o viață și care încă ne domină țara, mai pe ascuns sau mai pe față – care păstrează în tainițele lor imunde manuscrisele lui

Vladimir Streinu, Dinu Pillat şi ale atâtor altora, fără ca nimeni să protesteze – mi-am spus că există încă tineri ameţiţi de lovituri, striviţi de pereţi, torturaţi până la ultima suflare. M-am revăzut cu zeci de ani în urmă... când am încercat şi eu să fug, să evadez din oribila închisoare care era ţara mea. La Constanţa am proiectat fuga pe mare, cu Stelaru şi Iulian Gheorghiu, apoi pe la Arad, unde trebuia să ne ducă în Franţa Liviu Bodolea, care a murit împuşcat pe graniţă. Dar cine îşi mai aminteşte de aceşti eroi? Nu am citit nici un rând despre Liviu Bodolea...

A.B. : La intervenţia dumneavoastră ceilalţi pasageri ai trenului nu au reacţionat şi ei? Nu au intervenit în favoarea tânărului?

P.Ch. : Toţi au tăcut, nu au avut curajul să intervină. Deceniile de sângeroasă dictatură nu puteau fi uitate. Au tăcut mâlc, şi atunci, după ce trenul s-a pus în mişcare, m-am adresat şi pasagerilor din vagonul în care mă aflam şi le-am reproşat lipsa de solidaritate umană, indiferenţa, nu am vrut să precizez „laşitatea". Un domn în vârstă, bine făcut şi bine îmbrăcat, mi-a replicat cu voce autoritară că „nu îmi permite". „De ce nu aţi reacţionat la actul de nemaipomenită sălbăticie?" l-am întrebat. „Bine, dar tânărul putea căpăta paşaport pe cale normală. Nu avea rost să se ascundă!" „Poate avea paşaport, dar nu viză – i-am răspuns. Pentru viză trebuia ca cineva să îi facă o invitaţie. Apoi problema cu zecile sau sutele de mii de lei pentru drum. De unde? Dar nu asta este problema, cel puţin în cazul de faţă. Nu discutăm legalitatea sau ilegalitatea năzuinţei sale de a vedea lumea la care îi invită ecranele televizoarelor şi prezenţa celor care străbat ţara ca veniţi din altă planetă, dintr-o constelaţie necunoscută, oricum demnă de a fi văzută. În cazul de faţă este vorba despre lipsa de justiţie, de sancţiunea arbitrară, de dezlănţuirea unor brute care domină încă oraşele şi satele noastre, pe cei slabi, turma celor înfricoşaţi!" Oricum, tânărul surprins în cuşca de şoareci a coborât din tren cu cei patru, cinci poliţişti (grăniceri, securişti) şi a fost purtat dincolo de privirile noastre, pentru o nouă cotonogeală. Da, domnule Bădin, mă simt încă exilat şi sunt mândru de calitatea mea de om liber.

A.B. : Exilul actual are trăsături deosebite de cel al înaintaşilor noştri, să spunem, de al unui Bălcescu?

P.Ch. : Desigur. În primul rând, până în deceniul al cincilea, exilul românesc era individual, nu avea caracter de masă. În prezent, exilul numără sute de mii de români, pe tot globul. Apoi, cele anterioare nu au durat jumătate de secol. În sfârşit, nu a fost vorba de unitatea spirituală, de amploarea culturală a celui actual, care a produs ziare, reviste, biblioteci. Nu a existat, de asemenea, un ideal

comun şi anume lupta împotriva comunismului, menţinerea identităţii naţionale. De altfel, Institutul Român din Freiburg (Germania) a iniţiat pentru anul 1994, o Sesiune ştiinţifică la Paris, unde se vor prezenta contribuţii în legătură cu caracterele specifice şi istoria exilului românesc din intervalul dominaţiei comuniste din ţara noastră.

A.B. : Vrem, nu vrem, ajungem şi la politic. Mă voi întoarce la ceea ce aţi spus în luna august, anul acesta, când aţi fost pentru ultima dată în ţară: „Am citit pe feţele care mă întâmpinau, neîncrederea şi teama, fulgerări de speranţă înecate în dezamăgire". Românii sunt, din păcate, la trei ani de la ceea ce trebuia să fie Revoluţia anticomunistă, aşa cum îi descrieţi dumneavoastră. Care este opinia dumneavoastră privind cele întâmplate la 22 decembrie 1989 şi în cei trei ani trecuţi de atunci?

P.Ch. : Se acreditează tot mai mult opinia – uneori de cei bine-intenţionaţi dar pozând în analişti ai profunzimilor – că „aşa numita Revoluţie" a fost pregătită şi înfăptuită în realitate de Securitate şi de foştii demnitari comunişti, (printre care s-a aflat şi actualul preşedinte al României), în conflict de opinii cu Ceauşescu. Se încearcă să se împingă în nesemnificativ, în subsidiar, în accidental, această manifestare de înaltă demnitate şi consimţit sacrificiu. S-au şters treptat şi în puterea nopţii, de pe zidurile Universităţii, cuvintele de blam la adresa comuniştilor, crucile celor căzuţi sunt cât mai discret îndepărtate, se face totul pentru ca trecutul apropiat să fie uitat şi Restauraţia să îşi recapete vechile trofee. Barzii lui Ceauşescu continuă să-şi publice elogiile nedisimulate pentru cei ce au dus ţara la dezastru. De altfel, nicăieri în Bucureşti, nu am văzut vreun monument înălţat în amintirea celor peste o mie de tineri care şi-au dăruit viaţa pentru libertatea românilor şi nu ştiu să se fi proiectat vreunul. Ceea ce vădeşte atitudinea regimului actual faţă de Revoluţie şi de importanţa ei.

S-ar putea, de altfel, ca jertfa tinerilor să fi fost folosită de conjuraţii anchilozaţi în ideologia marxistă, de cei care, după ce au asistat impasibili la crimele comuniştilor sau le-au încurajat, au acoperit cu plăci de marmură mormintele acelor tineri nevinovaţi, dar important este momentul propriu-zis al Revoluţiei, al idealismului avântat, al mărturisirii în valorile democraţiei.

A.B. : Implicarea intelectualilor în politică a stârnit atât reacţii pozitive cât şi negative. Care este opinia dumneavoastră?

P.Ch. : Intelectualii care accentuează autonomia culturii, neingerinţa scriitorilor în afacerile politice, nu fac decât să semneze în alb dreptul unor nechemaţi de a rezolva problemele complexe ale

prezentului şi viitorului ţării, deci şi problemele lor. Acum, scriitorul trebuie să facă politică, să activeze pentru o societate încă insuficient informată, insuficient conştientă de răspunderea ei în prezent şi viitor.

De fapt, implicarea intelectualilor – a adevăraţilor intelectuali, nu a corifeilor comunişti, a vânzătorilor de versuri sau proză omagială – nu a fost, nu este politică, ci etică, aşa cum scria deunăzi domnul Nicolae Manolescu. Din considerente etice şi nu politice - am făcut parte, în prima tinereţe împreună cu Vladimir Streinu, Constant Tonegaru, Iordan Chimet, din partidul naţional-ţărănesc, deoarece ni s-a părut că este digul cel mai puternic care se opunea sovietizării României şi care însuma idealurile cele mai potrivite pentru ţara noastră. În prezent, consider că domnul Corneliu Coposu continuă nobila tradiţie a luptei lui Iuliu Maniu şi nu sunt de acord cu cei care solicită mai multă *elasticitate* din partea unor conducători ai partidelor din opoziţie. Dimpotrivă, avem nevoie de poziţii ferme, de continuitate şi de principii statornice, nu de schimbări de orientare şi strategii oportune. Faptul că domnul Coposu a făcut atâţia ani de închisoare arată tărie de caracter şi perseverarea în principiile temeinice ale democraţiei. Iar credinţa creştină, mărturisită şi în denumirea actuală a partidului său, arată că este condus pe principiul iertării şi îngăduinţei, însă fără compromisuri păgubitoare pentru ţelurile sale.

A.B. : Vă consideraţi un intelectual al „Generaţiei pierdute". Ştiu că în curând va apare la editura Institutul European din Iaşi o carte intitulată *Treptele nedesăvârşirii*, pe care o consideraţi o foaie de temperatură a acestei generaţii. V-aş ruga să ne daţi mai multe amănunte pe această temă.

P.Ch. : În legătură cu cel de-al doilea termen, *nedesăvârşirii*, el nu se referă la valori spirituale. Este vorba de transcrierea, de formularea unor trăiri cu totul deosebite cum au fost ale celor din închisori, ale celor marginalizaţi, ale celor deviaţi din năzuinţele lor. „Generaţie pierdută" deoarece scrierile li s-au risipit, activitatea li s-a irosit în realizări cotidiene, viaţa li s-a desfăşurat sub controlul brutal al Securităţii, iar cei ce au putut fugi, mai devreme sau mai târziu, s-au pierdut printre străini, fie că şi-au schimbat limba de exprimare, fie că au renunţat definitiv să scrie.

„Generaţie pierdută" pentru literatură, pentru istoria literară, nu pentru ea însăşi. Dar, în mod ciudat, în cadrul aceleiaşi generaţii, am fost pierduţi unii pentru alţii. După 23 august 1944, am pornit la drum scriitorii, artiştii, intelectualii generaţiei. Apoi, după începutul lui '48, apele s-au desfirat şi o bună parte dintre noi, din generaţie

vreau să spun, a urmat fără jenă pe cei care le acordau privilegii. Timp de 12 ani, la munca de jos, la anchete şi în singurătate, am căutat să îmi îngrop cât mai adânc bruma de notorietate adusă de publicaţiile celor trei ani de adevărată libertate. Am fost pierdut pentru alţii şi alţii pentru mine. În cei 18 ani de cercetări de istoria culturii medievale, am rămas departe de reuniunile şi problemele literare. Nu am fost la curent cu ce se scrie, ce se gândeşte în acest domeniu, chiar atunci când au apărut cărţi valoroase, ca cele ale lui Constantin Noica şi ale colaboratorilor săi. Desigur că străinătatea, cei 15 ani de la München, a însemnat o altă îndepărtare... În privinţa prietenilor din tinereţe care au ales drumul celor de la putere, fiecare am trăit durerea despărţirilor de o viaţă. Am fost foarte legat de Eugen Barbu, locuiam în apropiere, mâncam o dată pe zi şi ne făceam focul cu rumeguş de lemn pe care îl căram cu coşul de la fabrica Cuţarida ce se afla în spatele casei mele de pe strada Rotaşului. Până în 1950... De atunci nu ne-am mai văzut. Recent am auzit că este foarte bolnav şi aş fi dorit, îmi imaginam ca la o viitoare călătorie în România să îl vizitez, să îmi reînviu sentimentele de tinereţe, să îl găsesc ca pe o fotografie ce risipeşte ceţurile timpului, să îl fixez ca un vizitator care se află în faţa unui condamnat sau el să mă privească pe mine astfel, ca şi cum între noi s-ar înălţa barele deosebirilor noastre de vederi, hotarul necruţător, dar totuşi să ne întâlnim dincolo de ceea ce ne despărţea. Acum este prea târziu, nu îi mai pot vedea decât mormântul. Iată, dragă domnule Andrei Bădin, un alt motiv ca eu şi Eugen Barbu să fim consideraţi ca făcând parte din „Generaţia pierdută". Am fost pierduţi unul pentru celălalt. Şi foarte mulţi dintre noi, de vârsta mea vreau să spun, am trăit astfel de drame sentimentale.

A.B. : Aş dori să ne oprim în continuare în convorbirea noastră la anii 1947-1949. Au fost mulţi aceia care s-au opus sovietizării României. Este vorba şi de organizaţia anticomunistă „Mihai Eminescu" din care au făcut parte Vladimir Streinu, Şerban Cioculescu, Constant Tonegaru, Teohar Mihadaş, Iordan Chimet, Dinu Pillat, Gheorghe şi Lucia Fratostiţeanu şi dumneavoastră. Aş vrea să vă rog să prezentaţi cititorilor *Jurnalului Literar*, activitatea şi scopurile acestei organizaţii, precum şi modul în care aceasta a fost anihilată de poliţia politică ce era condusă de la Moscova.

P.Ch. : Istoria acestei organizaţii, ai cărei membri i-aţi enumerat, va fi evocată într-o carte pe care o pregăteşte Iordan Chimet, unde se pun în lumină aceste acţiuni de apărare ale idealurilor de libertate în momentul în care a apărut procesul de sovietizare a vieţii noastre sociale şi culturii noastre. Micul grup de scriitori menţionaţi

de dumneavoastră, încurajaţi de un mare cărturar belgian, părintele Marie-Alype Barral, secretar al nunţiaturii catolice din Bucureşti, traducător al lui Eminescu în franţuzeşte – de altfel, dânsul ne-a sugerat ca asociaţia noastră să poarte numele poetului – şi-a propus să iniţieze o acţiune de rezistenţă morală faţă de activitatea brutală de comunizare forţată a ţării. Pe lângă acest demers, organizaţia a căutat să găsească mijloacele materiale de ajutorare a intelectualităţii creatoare (care începuse să fie supusă unor grele persecuţii, evacuări din case, eliminări din serviciu), în primul rând de a procura mijloace de supravieţuire pentru familiile celor ce se aflau în închisoare. Apelul asociaţiei a ajuns, prin părintele Barral, la forurile internaţionale din USA, Franţa şi Belgia, care s-au implicat cu generozitate în acţiunea noastră. Câteva vagoane cu ajutoare (alimente, medicamente, haine de iarnă) au fost depozitate la legaţia belgiană cât şi – acum se pot dezvălui aceste detalii – în subsolul facultăţii de medicină, de unde le transportam cu taxiuri şi maşini particulare, schimbate succesiv pentru a nu fi identificaţi.

Acţiunea a durat până la sfârşitul anului 1948, când Constant Tonegaru – redactor la ziarul *Dreptatea*, al Partidului Naţional Ţărănesc – şi Teohar Mihadaş (care a procurat luptătorilor din munţi medicamente primite de la Tonegaru) au fost arestaţi. Tonegaru a murit în 1950, la scurt interval după ieşirea din închisoare. Teohar Mihadaş a executat şapte ani de închisoare pe care îi descrie într-o mărturie de excepţional interes documentar şi literar, *Pe muntele Ebal* – Gheorghe şi Lucia Fratostiţeanu au fost şi ei arestaţi, şi în casa lor, de pe Sofia nr. 2, unde au avut loc întrunirile noastre şi unde am întâlnit adesea pe părinţii Francisc şi François de la biserica Saint Vincent de Paul, pe profesorul Ion Petrovici, pe Gheorghe Tomaziu, Petre Năsturel, Michel Gr. Sturza, Ion Bunea, Eleonore de Wied, Alexandru Tzigara-Samurcaş, s-a mutat, pentru a demonstra eficienţa noii puteri, faimoasa vedetă a cinematografiei comuniste, Lica Gheorghiu-Dej.

A.B. : V-au apărut după evenimentele din decembrie 1989 trei cărţi în ţară. Ce planuri de viitor are scriitorul Pavel Chihaia?

P.Ch. : Este oarecum exagerat ca la 72 de ani să vorbesc de „planuri de viitor". Sunt preocupat mai degrabă de „planuri ale trecutului" acest trecut necunoscut, pentru noi netrăit şi, într-o măsură, nerealizat, pe care încerc să îl formulez acum pentru un viitor în care prezenţa mea va depăşi existenţa lumească propriu-zisă. Deci este vorba despre înfăptuirea proiectelor cărora nu am ajuns să le dau viaţă. Dacă pentru istoria culturii, istoria evoluţiei mentalităţilor consider evoluţia mea încheiată cu cele patru volume – ultimul,

Tradiții răsăritene și influențe occidentale în Țara Românească fiind retipărit, cu noi adaosuri, în țară, anul acesta, de către editura Arhiepiscopiei Bucureștilor – în ceea ce privește literatura, nu am înmulțit talantul așa cum se cuvenea. Astfel, din trilogia *Simfonia Dobrogeană* nu am publicat decât *Blocada* (căreia năzuiesc să îi dau o formă „ne varietur" într-o a treia ediție) și am scris doar parțial *Ovidiu la Tomis* și *Toragai*, acesta din urmă din viața unui sat de tătari din mijlocul Dobrogei, părăsit de istorie și de destin. Editura Institutul European mi-a programat lucrarea *Treptele nedesăvârșirii*, cum ați amintit, care însumează și o evocatoare corespondență din anii 1948-1956. În prezent încerc să rescriu romanul *Hotarul de nisip*, redactat în mare grabă în 1954 și să continui *Lupta sufletului cu trupul*, din care am publicat câteva capitole în reviste de exil. Deci proiecte ample ca ale lui Michelangelo care, crezându-se zeu, a visat să înfăptuiască sute de statui, dar nu a realizat decât vreo treizeci, din care multe neterminate...

A.B. : Domnule Pavel Chihaia, convorbirea noastră se apropie de sfârșit. V-aș ruga să faceți o încheiere. Ce considerați că trebuie spus la sfârșitul dialogului nostru de acum, sper nu ultimul?

P.Ch. : Celor care au trăit cu bucurie schimbarea de la 22 decembrie 1989, că le suntem mereu alături. Celor care au votat cu Ion Iliescu le spunem că avem încredere în posibilitățile lor de a-și depăși deprinderile și prejudecățile, pentru a recepta modul de a gândi și a concepe libertatea din Occident...

Că ne gândim cu îngrijorare nu numai la problemele culturale, la importantele reviste literare și edituri în imposibilitate de a-și continua activitatea, dar și la iarna care se apropie și la regimul Ion Iliescu, incapabil să facă față problemelor de acută urgență, surd la soluțiile celor care ar putea scoate țara din impas.

6.

Pretext pentru o confesiune: „Străinul" de Albert Camus

Am citit *Străinul* cu douăzeci de ani în urmă. Poate chiar mai mult. Am uitat nu numai amănuntele dar chiar şi momentele importante din această carte. Dacă îmi întreb memoria, găsesc din ea câteva trăsături, desigur puţin semnificative în complexitatea ansamblului, care mi s-au păstrat încă vii în minte. Ca şi prieteniile pe care le pierzi în timp, cele mai multe cărţi ni se înstrăinează şi foarte puţine ajung să traverseze când şi când – vreau să spun esenţa lor, ceea ce nu este nici scris, nici dedus – ceţurile conştiinţei. Farmecul întâlnirilor, apoi despărţirile tragice se estompează cu anii.

Deci vorbind despre *Străinul*, mă refer la o carte care nu mi-a devenit în întregime străină, dar nici nu şi-a păstrat integritatea care o face de recunoscut. Dacă cineva mă obligă la mărturisiri, află că mi-au rămas prea puţine din acţiunea şi personajele ei, deformate de clar-obscurul viziunii mele personale, că apare convertită de opiniile, prejudecăţile şi înclinările proprii.

Desigur, cărţile îşi au destinul lor în memoria oamenilor ca şi în viaţa societăţii. Secolele au privit cu interes sau indiferenţă teatrul lui Shakespeare. Am trăit zile sau momente în care m-am apropiat de realitatea fantomatică a *Străinului* din mine – aşa cum stelele se întâlnesc pe crugurile fără moarte – şi în alte etape, romanul a dispărut în neantul care îmi adăposteşte fiinţa.

În clipa de faţă, gândesc la *Străinul* dar trăiesc inconfortul intelectual al cuiva care intenţionează să îl pastişeze pe Camus. Aş putea, desigur, să îl invoc în favoarea mea pe Van Gogh, care a zugrăvit *Samariteanul milostiv* după Rembrandt sau pe Picasso, cu *Las Meninas* după Velasquez. Primul, poate din umilinţă, în tradiţie creştină, cel de-al doilea în semn de preţuire. În Evul Mediu se preluau cu bună ştiinţă scrierile înaintaşilor pentru a exprima confesiuni personale (cu un respect şi o dăruire necunoscute plagiatorilor moderni). În ceea ce mă priveşte încerc, în cazul de faţă, să îmi lămuresc o stare de suflet cu o lumină de împrumut: flacăra orbitoare care a ţâşnit cândva pe plaja de la Alger. Succesiunea evenimentelor

înlănţuite în roman nu este observată când încerc să o reconstitui. De altfel, unele momente din povestire capătă în amintirea mea mai multă importanţă, altele, mai puţin semnificative, uzurpă locul celor hotărâtoare. Van Gogh (de astădată într-o mărturisire scrisă) arată cum a admirat portretul unui zuav, al unui soldat colonial, executat de un artist african anonim, în care nasturii tunicii erau dispuşi în jurul capului personajului, aureolându-i chipul.

De fapt, invoc povestirea *Străinul* şi prezenţa acesteia în mine, în legătură cu fuga mea la Paris din 1971, când am rămas singur, privit ca străin de cei care mă înconjurau. În acele zile, eu şi personajul lui Camus ne-am întretăiat destinele ca două cercuri secante.

Am trăit o şi mai mare solitudine, coborând – când am ajuns la Paris – în lungile culoare de metrou, în tunelurile sumbre care se prelungeau la infinit, pe mai multe nivele, în labirinte întortochiate. În galeriile cu pereţi de ciment descojit apăreau, din când în când, gurile întunecate ale altor subterane despre care ştiam că sunt legate, la rându-le, de noi catacombe înguste, lipsite de aer, din străfundul pământului. Aşteptam la nesfârşit de-a lungul şinelor paralele din tunelurile suprapuse, care împânzeau adâncimile negre ale Parisului, pândeam să apară trenurile de sub arcadele drumurilor subterane sau înaintam ca un orb, îmbrâncit de trecătorii grăbiţi în aceste ţarcuri fără ieşire, unde scări rulante urcau sau coborau lipsite de o justificare aparentă, de o manieră absurdă, purtând indivizi cu ochi ca de sticlă, care nu întorceau capul nici la dreapta nici la stânga. Rămâneau imobili pe trepte, unul după altul, fiecare cu un cap mai jos decât cel din faţă, un şir de manechine lipsite de gesturi. Îi vedeam încremeniţi pe trepte şi atunci când scara cobora, centrul lor de greutate se schimba, înclinaţi pe spate, părând traşi înapoi de o funie invizibilă, înfăşurată în jurul umerilor. Pe unele scări rulante nu poposea nimeni, ele măcinau în gol, ca râşniţe inutile, dar ştiam că la capătul lor se găseşte păienjenişul altor tunele, mărginite de grătare şi de capcane cu zăbrele de sârmă ruginită, sau înveselite de marile afişe publicitare, cu personaje surâzătoare, arătându-şi întreaga dantură, încântaţi de defilarea grupelor de călători, aceştia avansând în pas gimnastic, spre un ţel care nu-mi părea niciodată desprins de lumina galbenă a staţiilor. Singurii care încremeneau în dreptul panourilor publicitare, ascunzându-şi dinţii cariaţi, erau cerşetorii. Întotdeauna pe acelaşi loc, cloşarzii, sub un acoperiş sfârtecat de tunele, odihneau lângă sacul de plastic din care apăreau lenjuri cenuşii, farfurii şi întotdeauna un ceas deşteptător. Adesea, părând revărsat din acelaşi sac, un câine cu scheletul foarte vizibil, leşinat de foame şi ochi scânteietori, amintind de întinsele moşii

seignorale ale celor ce își duc existența în castele, profilându-se pe vechi tapiserii colorate, pozând nemișcați zile întregi pentru portrete cu înalți ogari de vânătoare, ca în pânzele lui Velasquez. Puțini aruncă o privire cloșarzilor, chiar când aceștia cântă la armonică, de cele mai multe ori pentru ei înșiși, cu disperare. Numai pe mine cântecele mă urmăreau cu umbra propriilor mele tristeți.

Mergeam la nesfârșit, schimbând metrourile, urcând pe podelele rulante, așteptând alte stații, pătrunzând în deschiderile altor tunele, ale căror perspective nesfârșite și goale îmi apăreau ca și anonimatul zilelor, când nimic nu se putea întâmpla. Rătăceam, coborând și urcând aceste etaje fără ferestre, din care aveam impresia că nu puteam evada și că personajele din afișele publicitare îmi batjocoreau neputința, deoarece străbăteam un apartament nelocuit din care locatarii plecaseră pentru totdeauna.

Mi-am amintit de *Străinul* atunci când am ieșit din galeriile metroului, deoarece încheiasem formalitățile de la Biroul Străinilor, de la Ajutorul Caritabil și de la diferitele secretariate și direcții; atunci când am început să locuiesc aproape de Bois de Boulogne, pădurea unde mă refugiam să îmi pregătesc examenele. Am urcat din tenebrele metroului și am întâlnit pe neașteptate o altă lume, o miraculoasă lumină. Această trecere bruscă a fost copleșitoare pentru conștiința mea, de unde amintirile, speranțele și prejudecățile dispăruseră.

Pentru lunga mea convalescență, mi-am pus cap la cap două fotolii de metal – atât de ciudate pe covorul de verdeață – privind din când în când un șir de cai de rasă și călăreții rigizi și demni care traversau luminișul dinainte-mi. Îi contemplam cu gândurile duse, ca în fața unei vitrine care nu-ți spune nimic. Lumina ce se revărsa din vârfurile copacilor era atât de puternică încât frunzele își pierdeau culoarea și pietrișul aleilor scânteia în soare. Pajiștea luminișului tremura semănată de puncte aprinse, traversată de brazda neagră a călăreților, cu pământul frământat de copite.

Înaintea mea nu se petrecea nimic. Doar apariția cavalerilor care trăgeau de hățuri și se înălțau ritmic în șea. În limpezimea de cleștar a cerului parizian, literele foilor de pe genunchi îmi apăreau clare, hârtia căpăta o consistență de marmoră. Gândeam din ce în ce mai puțin la mine și la cei de care fusesem legat.

Când am sosit în Occident, am purtat în bagaje și marile iluzii, ca toți cei ce au reușit să evadeze din jumătatea condamnată a Europei, săracă, uitată, sacrificată. La Paris mi-am pus întrebări absurde, deoarece răspunsurile se aflau în însuși miezul nedumeririlor mele. Desigur, alături de aceste întrebări am adăugat glose și

comentarii inutile. Când m-am înstrăinat de mine însumi, mi-am dat seama că – în realitate – devenisem un altul, că nu mai îmi aparţineam nici mie, nici destinului meu.

În zilele acelea, da, mi-am reamintit de *Străinul* şi de lumina orbitoare a plăjii în care Patrice Mersault îşi privise adversarul. M-am gândit că nici conştiinţa mea nu mai există, că ea dispăruse în această lumină puternică prin care Patrice Mersault şi-a văzut viitoarea victimă şi şi-a descărcat arma, că în acel moment nu îşi mai aparţinea. S-ar putea spune: fulgerul tenebrelor care străbate dialectica atât de rafinată a lui Ivan Karamazov, ca şi inspiraţia vinovată a personajului Faust (al lui Thomas Mann), cel care cobora spre adâncimile păcatului pentru a dobândi înălţimile luminii.

Lui Patrice Mersault soarele orbitor i-a permis să descopere totodată inexistenţa sa şi aceasta a fost o altă explozie, mută. Pentru mine neantul, care înconjoară chemarea frumuseţii, aşa cum moartea ascunde făgăduielile unei alte vieţi.

[illegible]

de la Apusul Carlalbi și de la diferitele seminarii și [illegible] sigur când am început să locuiesc aproape de Bois de Boulogne, grădinea unde mă refugiam să îmi pregătesc examenele. Am [illegible] din [illegible] memoriei și am [illegible] pe neașteptate o altă [illegible], o [illegible] lumină. Această [illegible] a fost [illegible] pentru [illegible] de [illegible], speranțe și proiectele [illegible].

Pentru lunga mea convalescență, mi-am pus cap la cap două scaune de metal – [illegible] – privind din când în când un pic de cer [illegible] și domul care [illegible]. Îl contemplam cu gândurile [illegible] ca în fața unei viziuni care [illegible]. Lumina ce se revărsa din vârfurile copacilor [illegible] își pierdeau culoarea și [illegible]. Fâșiile [illegible] de brazda neagră a [illegible], cu pământul [illegible].

[illegible] nu se petrecea [illegible]. Doar [illegible] care [illegible] și se [illegible] a [illegible], [illegible] apăreau [illegible], [illegible] o [illegible]. [illegible] la mine și la cei de care [illegible] legat.

Când am [illegible] în Occident, am purtat în bagaje și [illegible], ca toți cei ce au reușit să evadeze din [illegible] a Europei, [illegible]. La Paris mi-am pus [illegible], deoarece [illegible] se aflau în [illegible]. Desigur, [illegible] de aceste [illegible] am [illegible] și

V

CEARTA SUFLETULUI CU TRUPUL

Fragment de jurnal sub formă de roman

I

Adormisem nu de mult în camera de oaspeţi a institutului de istoria artei din Florenţa. Închisesem ochii agitat, chinuit de valul unei presimţiri care-mi părea uneori că se îndepărtează pentru câteva clipe, pentru a reveni, prelungindu-mi această stare tulbure, în care tentaţia de a trece pe tărâmul somnului îmi era risipită de o dilemă stăruitoare, mereu prezentă de când intrasem pe poarta Occidentului: „să rămân" sau „să mă întorc".

Reuşisem până la urmă să mă strecor printre vălurile ireale ale visului, dar obsesia alegerii unui drum – în realitate tentaţia de a părăsi o incertitudine pentru o şi mai mare nesiguranţă – mă urmărea şi mă ţinea încă legat de lumea celor văzute, de care oboseala şi o mare dezamăgire mă îndemnau să mă îndepărtez. Nu aveam siguranţa, ciudat de prezentă, pe care o trăim de obicei în somn, că mă găsesc pe un alt tărâm, oricum altfel alcătuit decât cel al întâmplărilor obişnuite. Era o sfâşiere dureroasă, fără obiect, ca ecoul unei lupte îndepărtate din orizontul palid al amintirilor. Mă îndârjeam împotriva unui adversar imaginar care putea fi în realitate binevoitor sau chiar un alt chip al propriei mele fiinţe. Oricum, dacă cineva s-ar fi apropiat de patul studenţesc şi ar fi privit cum îmi răsuceam capul pe pernă la dreapta şi la stânga, ar fi fost surprins de crisparea nefirească a trăsăturilor mele, gândind desigur că ele vădesc o mare suferinţă.

La un moment dat am deschis chiar ochii, dar am privit fără să văd, având senzaţia unei lumini îndepărtate, dincolo de fantasmele ale căror contururi se întretăiau la nesfârşit. Îmi amintesc prea bine cum aceste imagini, înălţându-se şi apropiindu-se de mine, impunându-mi pe neaşteptate un alt înţeles, au căpătat treptat proporţiile unor iceberg-uri plutitoare.

Am încercat să deslușesc ce se petrece şi am descoperit, fără să urmăresc acest ţel anume, că mă apropiam de peretele unui ţărm, cu siguranţă marginea unui continent polar, care îşi înălţa înainte-mi culmile înzăpezite. Cum nu mai stăpâneam barca şi ţinutul îmi era cu desăvârşire străin, încercam, lopătând cu disperare, să mă îndepărtez de parapetul uriaş.

La intervale, mari nori de ceaţă acopereau strălucirea gheţurilor şi atunci încercam să scap de coşmar, nu înălţându-mă spre starea de trezie, unde mă pândea ameninţarea de a alege o cale sau alta – drumul spre Paris sau invers, spre Răsărit, şi în acest caz trebuia să primesc viza pe foile completate la agenţia din Bucureşti de o doamnă îndoliată, cu un decolteu exagerat, care m-a privit cu suspiciune şi invidie, deşi în aceeaşi clipă m-am îndoit de faptul că aceste sentimente pot fi trăite laolaltă, oricum nu am insistat, şi ieşind pe uşile agenţiei m-am gândit că tot ceea ce apare legat de ţara mea nu mai are importanţă, că paşaportul pusese deja o distanţă între mine şi stăpânii doamnei în negru – am renunţat să mă mai desprind din vis şi de chinuitoarea încercare de a evada spre lumina zilei. M-a înconjurat atunci aceeaşi ceaţă lunecând peste valuri, coborând şi înălţându-se, lăsându-mă să văd, la intervale, peretele scânteietor cu crevase adânci ca nişte cicatrice. Simţeam sub mine cum barca lovea pieptiş valurile ameninţând să se desfacă în bucăţi. Îmi era teamă şi-mi dădeam totodată seama de măreţia solitară a lumii, de veşnicia unor tării, căreia îi aparţinea şi trupul meu ce mă tulbura – de câte ori îl gândeam desprins de suflet – cu legea morţii.

Desigur, înălţimile nevăzute ale banchizei s-au profilat pe cer întotdeauna, cu mult înainte de a le fi cunoscut, şi rămâneau neclintite şi după ce lumina înţelegerii mele urma să se stingă. Oglindind inexistenţa-mi în eternitate. Negaţie a oricărei înfăptuiri omeneşti, zid de ghiaţă şi zăpadă şlefuită de vânturi.

Mi s-a trezit pornirea de a înfrunta bariera, de a o nimici. Cu ultimele puteri, am împlântat lopeţile în apa învolburată. Mă dureau mâinile, simţeam în palmele însângerate aceeaşi senzaţie de lemn lunecos şi apă sărată, ca în copilărie când ramam de-a lungul stâncilor de la Agigea, încercând să înfrâng puterea curenţilor. Nu, nu mai eram copil, mă dăruisem literaturii şi am încercat să descriu cum coama valurilor înfrunta ţărmul stâncos, dar lucrul n-a prea mers, nu reuşeam să reproduc în scris imaginea pe care o doream cât mai fidelă culorilor schimbătoare din marea tulbure, dansul sălbatec al apei şi felul în care dârele înspumate se prelingeau pe pintenul înverzit de muşchi. Am reluat de nenumărate ori, cu încăpăţânare, descrierea peisajului, deşi undeva îmi dădeam seama că este pierdere de timp şi că exerciţiul unui dialog, de pildă, ar fi fost mult mai oportun pentru proza mea atât de subţire, cu personaje stângace, transparente, şi convenţionale pe deasupra, ca nişte manechine.

Tot timpul am avut impresia nedesăvârşirii. De câte ori am întâlnit prin arhive manuscrisele găsite fără încheiere la moartea unui scriitor, de câte ori am privit contururi schiţate pe pânză în ultimele

zile ale unui pictor, apoi partiturile rămase fără sfârşit, am gândit că numai zeii îşi pot contempla în întregime – dincolo de timp – creaţia. M-a nemulţumit gândul că opera mea va traversa secolele sub un veştmânt sărăcăcios, altul decât cel mărturisit mie însumi.

Am descoperit literatura cu un fel de bucurie luminoasă ascultând de vocea unei inspiraţii care nu avea nici o legătură cu ceea ce se cuvenea să dăruiesc oamenilor. Scriam pentru mine şi citirea rândurilor proprii mă înavuţea. Mă căutam într-o noapte nesfârşită. Sărind peste timp, întorcându-mă din drum ca unul ce a uitat ceva, privind în urmă pentru a recunoaşte calea de întoarcere. Nu puteam renega zilele incolore, zilele searbăde, zilele absurde. Zile şi crâmpee de gânduri notate febril, căzute ca frunzele pe apa unui râu, uitate înainte de a fi clare lor înşile. Amintirile dintr-o fantastică luptă cu îngerul, ruine dintr-un templu în care nimeni n-a intrat, niciodată. Un roman sau o carte fără subtitlu, o alcătuire fără ţel. Despre tinereţe. Deci despre prietenie şi despre cărţi. Apoi despre dragoste. Dar mai întâi despre moarte, maica vieţilor noastre. Şi despre timp. Timpul furat. Nesfârşitul timp fără destin. Golul de timp lărgindu-se ca o rană urâtă, prezent ca o remuşcare. Timp al altora, timpul străin din trupurile noastre. Am visat că lopătam înspre lucitoarea barieră de zăpadă în noaptea zilei în care am contemplat albeaţa marmorei lui David al lui Michel Angelo, când mi-a apărut în faţa ochilor această tărie, această piedică. Intrasem în şcoală cu un grup de turişti care îşi legănau geamantanele voluminoase şi negre pentru aparatele de fotografiat. Japonezi gălăgioşi ca un stol de vrăbii, indieni cu turbane împletite impecabil, tineri americani mestecând gumă, cu toţii am străbătut într-un fel de marş forţat coridorul lung, unde sclavii hărăziţi de Michel Angelo papei Iuliu al II-lea vegheau de-a lungul pereţilor. Grupul se grăbea – nu ştiu de ce – fără să privească zidurile tainice, împodobite cu tapiserii şi însemne heraldice. Contorsionaţi de durere, cu formele încă prizoniere pietrei, sclavii n-au fost concepuţi desăvârşiţi şi liberi: lumea văzută glăsuieşte atotputernică prin ei cu lipsa monstruoasă de concepte.

Am ştiut că am ajuns la capătul drumului, când plutonul s-a oprit brusc, ca şi cum s-ar fi lovit de lumina care le-a scăldat pe neaşteptate chipurile. Nu am privit statuia, ci oglindirea ei pe feţele însoţitorilor mei. Mi-am dat seama că se împărtăşeau din această strălucire care le alunga temerile, le trezea speranţele. David învingând pe Goliat, Michel Angelo îngenunchind trecerea şi moartea, spiritul său evadând din hotarele unei vieţi şi din întunecimea mersului lumii. Există, se întrebau poate cei ce mă înconjurau, un al treilea cerc, mai larg încă, sau extrovertirea cercului?

Desigur, Michel Angelo a dorit să lase posterităţii o imagine ideală pentru a-i continua existenţa dincolo de moarte. David are un destin al său, ca orice operă de artă, continuând în veacuri drumul de pe pământ al artistului. Lucrând la statuie, lovind cu dalta blocul de piatră, în orele clare ale dimineţii sau în amurg, Michel Angelo s-a dăruit nemărginirii, chemată de trăirea sa şi acest elan i-a însufleţit chipul eroului din Biblie.

„Destinul unui artist poate vieţui secole" am gândit lunecând cu privirea de-a lungul acelei tării reprezentând pe David, „continuat de opera sărbătorită de toţi, admirată, plutind în lumină. Dar umbra trecătoare a unui sculptor cu chipul însemnat de riduri adânci, sau a unui scriitor pe care rudele şi cunoscuţii îl chemau Eschil, nume familiar şi lui însuşi, sau a unui pictor care semna în josul tabloului, desigur mulţumit cu ceea ce mărturisise pe pânză: Rembrandt, a trecut pentru totdeauna în întuneric. A existat desigur o legătură între alcătuirile lor de cuvinte sau de culori şi existenţele propriu zise, între opera şi făptura lor, miraculoasă împletire de străfulgerări şi vise. Dar cea mai nobilă sculptură, cea mai frumoasă scriere apare, în desfăşurarea existenţei unui creator, ca o măruntă cută pe apa unui râu. Nu putem închide cu desăvârşire lumea spiritului în hotarele unei opere, deoarece aceasta aparţine universului şi nu nouă. Doar chipurile zeilor ne vorbesc de această năzuinţă."

Mai târziu, înainte de a adormi, am încercat să îmi reînviu gândurile ce m-au bântuit în faţa statuii lui Michel Angelo, dar nu am reuşit. În schimb, am notat următoarele:

„Este ciudat cum, atunci când încercăm să ne conturăm ceea ce ni se prezintă nedesluşit şi arhaic, cei dragi ni se îndepărtează. Trăim o nepremeditată desprindere. Socrate înconjurat de familie, apoi – câteva clipe înainte de sfârşit – Xantipa şi copiii părăsind încăperea şi intervalul de viaţă al filosofului în care fuseseră împreună. Ultimele clipe şi le-a oferit sie însuşi şi vieţii sale unice.

Ca în prima tinereţe, când trăiam singurătatea deplină de la miezul nopţii, oprindu-mă din scris şi rotind privirile limpezite de puterea inspiraţiei peste mulţimile dormind în juru-mi, cu capul rezemat uşor pe mâna îndoită sau cu răsuflarea grea şi pieptul agitat de clocotul unei suferinţe sau cu zâmbetul celest al pruncilor visându-se la pieptul mamei. Legendele spun că cei curaţi întru Domnul mor în somn, scutiţi să contemple ei înşişi risipirea trupului, durerile înfiorătoare sau înţepenirea mădularelor din care suntem alcătuiţi. Trec din viaţă în nefiinţă, fără spectacolul decadenţei pământeşti, fără regrete, nici revolte: dorm mai departe, sunt purtaţi de un somn adânc, netulburat de vise.

Dar încă viețuind, te poți despărți de tine, cel ce aparții lumii, amintindu-ți de clipa în care – acum 2000 de ani – părăsindu-și trupul Iisus și-a implorat cerescul tată să îi treacă paharul durerilor. D. îmi mărturisise cândva că, sculptând, își simțise inima grea ca o limbă de clopot. Același presentiment al agoniei, al despărțirii tragice a sufletului de trup, a certei sufletului cu trupul. Nu ne convingem, scriind, că lăsăm în urmă-ne cele cunoscute pentru o grădină pustie, argintată de lună ca și grădina Ghetsimani?
În vechile *Artes moriendi* (cine mai vrea să învețe arta de a muri?), diavolul ispitește pe cel ce își trăiește ultimele clipe cu bunuri pământești (*omnia temporalia*), apoi face semn – dar numai în visele fantastice ale celui ce părăsește pământul – ca soția, copiii, prietenii să se apropie și să facă cerc în jurul patului (*alia ejus mundi desiderabilia*), nu pentru altceva ci numai pentru a-l tulbura, pentru a-l ține încă departe de ceruri, pentru a-i îndepărta gândul de Dumnezeu. Dar până la urmă, Prea Milostivul, despărțindu-l în pace de ai săi și de propriu-i trup, îi îndestulează sufletul cu pacea trăirii în El."

Mi-am spus în camera de oaspeți a institutului de istoria artei din Florența că, dacă voi rămâne în țara Occidentului, voi scrie o carte răspunzând întrebărilor tot mai pure, ca suișul fără capăt al temei unei simfonii, rămânând prizonier autenticității, traseului întrerupt și cu întoarceri al conștiinței, discontinuității, revenirilor, navigării în temporal, al confuziilor și spaimelor care ne urmăresc de-a lungul anilor și, câteodată, ne luminează înțelegerea. Nu voi evita banalitatea unor locuri comune, de pildă că moartea sau apropierea ei îți poate întări până la exasperare gustul singurătății, îți poate risipi o consimțită apropiere omenească sau chema o mare dragoste.

Mi-am amintit de vechii călugări care cereau iertare pentru greșelile rândurilor lor, scrise „nu cu mână de înger, ci cu mână de țărână". Înainte de a-mi pregăti patul, am privit pe fereastră și mi-am spus din nou că la Florența noaptea nu pogoară dintr-o dată sau treptat: este ziua schimbându-și înfățișarea, în aceeași atmosferă imobilă a orașului nemuritor.

II

La Florenţa noaptea nu pogoară dintr-o dată sau treptat: este ziua schimbându-şi culoarea în aceeaşi atmosferă imobilă a oraşului nemuritor, ca apele oceanului de sub oglinda suprafeţei alunecând pe nesimţite de la transparenţa luminoasă a zilei la albastrul intens al amurgului. Bănuiam înserarea în luciul metalic al frunzelor de cireşi şi în galbenul cenuşiu al marmorelor apărând dintre tufele de oleandru pe aleile institutului de istoria artei.

Casa de oaspeţi a institutului se află la capătul aleii principale, străbătută de un peron care se deschide în strada Giusti. Faţada sobră, în stil neoclasic, nu te lasă să bănuieşti parcul întins, cu boschete şi umbrare de viţă sălbatecă, unde poposesc cercetătorii. Invitaţii pot intra la orice oră în bibliotecă pentru a coborî cu o carte în grădină. Noaptea poposesc la o măsuţă sub umbrar, aprind veilleuza şi deschid tomurile grele, uitând trecerea orelor. Desigur că şi acum, în ultima seară a popasului meu la Florenţa, aşi fi descoperit capătul de jăratec al veilleuzelor prin frunziş, dar într-o aprigă înfruntare cu mine însumi, priveam fără să văd statuile, grădina şi întunericul. Adesea, când gânduri neobişnuite – legate de existenţa lumii sau de propriul meu destin – îmi trec prin minte fără o suită premeditată a evocărilor şi când ceea ce se desprinde de la sine de lume sau numai îmi pare astfel mă îndeamnă la un popas, când încerc să reţin instinctiv aceste înţelesuri înalte sau semnificaţii deosebite – pentru a le înţelege într-o măsură şi a le nota (ceea ce, vai, se întâmplă prea rareori) – viaţa mi se înstrăinează sau nu o mai resimt ca atare. De undeva, mă ajungea ecoul unei promisiuni, pe care tot mi-o repetasem deşi o ştiam dinainte irealizabilă: să revăd la o viitoare călătorie prin lumea largă, oraşul de pe Arno. „Dar voi mai trece vreodată pe aici?" m-am întrebat: „Voi mai putea evada din biata, jalnica mea ţară îndepărtată?" Aşa a început lupta cu mine însumi, presimţită şi tot amânată pentru ultima noapte a popasului meu din Florenţa, în camera de oaspeţi a institutului, aceeaşi în care meditasem la tulburătoarea întâlnire cu imaginea în transis a cavalerului François de la Sarraz. Acum, stele aprinse în cerul încă albastru îmi dădeau de ştire că ziua se sfârşise şi că mă aflam la începutul

unui prea scurt răgaz – hotărât din clipa în care întâlnisem campanilele Florenței – pentru a alege o cale sau alta. Cât de înșelătoare fusese bucuria primei seri, când cinasem ca oaspete nou venit pe colina miraculoasă unde, după vechea legendă, Dante întâlnise pe Beatrice! Apoi lumina piețelor sfâșiată de sborul de un alb material al porumbeilor și personajele biblice însuflețind porțile grele de bronz ale lui Ghiberti. Revenind în camera simplă, studențească, avusesem o ezitare, tentația de a rămâne în prag, de a opri timpul în loc. Trebuia să meditez la ceea ce îmi puteam dărui sau răpi mie însumi – poate oferi sau smulge totodată – bucura și întrista de moarte pe cei cărora existența și gândurile mele le erau apropiate. Aceeași dilemă, aceeași agonie de săptămâni și de ani: să rămâi într-o țară necunoscută, printre semeni străini și indiferenți sau să te întorci pe un pământ nedorit, într-o lume a sclaviei și umilinței. Simțeam trecându-mi peste față aripa grea a unei hotărâri, oricum pustietoare și lipsită de iluzii!

Poposind în Florența, încercasem să mă conving că nu o biată săptămână ci un număr nesfârșit de ore îmi stau înainte pentru a alege o cale sau alta. Între hotarele mereu prezente ale unui timp înșelător, amânasem ceea ce, din nefericire, nu putea fi îndepărtat și acum iluzia unei perspective fără capăt, în realitate umbra prelungită a dorințelor mele, se dovedea evanescentă și absurdă. Clipele căpătau contur, pe măsură ce, succedându-se tot mai grăbite, amenințau să se sfârșească. Între mine și cel care urma să aleagă o cale sau alta, nu mai erau decât câțiva pași; ora venise și cineva îmi întindea cupa, dar noaptea florentină se desfășura mai departe în vreme ce eu trăiam gustul înfrângerii sau al unei victorii incerte: înapoi, la București, în infernul meu obișnuit, Gara de Nord, apoi cadourile mărunte și familia adunată în jurul mesei și povestirile – ceea ce credeam că i-ar putea interesa, nu despre moarte și tinerețea mea risipită – apoi peisajul văzut de la geam, stația pompierilor din cartier, un plop falnic și baraca de umplut sifoane și din nou relatări fără șir, amintirile celorlalți despre Paris și întâmplări asemănătoare, în vreme ce îmi evocam senzația de dezgust din trenul ce mă purtase spre hotarele țării, acea neliniște în apropierea reîntâlnirii cu teama devenită mai mult decât o obsesie, o obișnuință. Acea senzație de ușoară amețeală și de greață, ca și cum ai dori să-i ștergi din tine amintirea chipului, fugind de el ca de un coșmar, îndreptându-te mai degrabă spre întunericul unui alt somn, prevăzând întâlnirea cu omul Securității după Gara de Nord, familia adunată în jurul mesei, sporovăiala și toate celelalte. Intrând în camera sobră a institutului, m-am despărțit de Florența încă de pe prag și, evocându-mi acest

drum invers către ţara mea, amintindu-mi de foşnetul trenului şi câmpiile rotindu-se în jurul ferestrei, de chipurile anonime ale călătorilor, de cei care străbăteau culoarul de la un capăt la altul, mi s-au trezit imagini dintr-un film văzut cu ani în urmă, peste care mi se suprapunea mereu chipul de un blond şters al omului Securităţii, cu vioiciuni neaşteptate când punea întrebări, cu ţinuta îngrijită dar vulgară, cu aceleaşi avansuri de afabilitate şi complicitate fără obiect, şi iarăşi pelicula – văzută cândva la cinematograf – câteva scene dintr-o ţară arabă îndepărtată, în zilele noastre nu cu secole în urmă, deşi nimeni n-ar fi spus că într-un port din acea ţară, cu hoteluri de lux pentru occidentali şi vapoare de croazieră, copii cumpăraţi sau copii furaţi, copii arabi deprinşi de mici cu cerşitul, îşi încalţă, odată întorşi acasă, tiparele ce le deformează labele picioarelor şi le păstrează pentru totdeauna infirmitatea, îşi potrivesc singuri încălţările din lemn scobite anume pentru a le strâmba sărmanele lor oase, cuminţi, plini de o înţelepciune precoce şi cu sentimentul lucrului bine înfăptuit. Cu aceeaşi cuminţenie cu care noi întâmpinăm zâmbetul oamenilor Securităţii, lecturile articolelor de fond din *Scânteia* la micul dejun, refuzul brutal al paşaportului.

Înapoi spre Bucureşti sau înainte spre Paris şi un concept ciudat numit libertate.

Aveam să întâlnesc mai târziu Parisul, periferia Parisului, bulevardul acela larg cu şirurile paralele şi viu colorate de camioane uriaşe, cu sirenele neîncetate ale maşinilor de salvare care îmi făceau prezentă în mijlocul camerei viteza uluitoare a rândurilor de camioane alunecând la nesfârşit pe curba de asfalt. Contemplam această goană nesfârşită a unui Paris mereu treaz, mereu activ, pe care nu îl înţelegeam, de la unica fereastră a unei cămăruţe cu o somieră şi un fel de scrin – unde am scris despre statuile funerare de la Saint Denis – era totuşi un hotel curat cu miros vag de detergent şi de două ori pe săptămână o fetiţă cu mănuşi de cauciuc îmi întorcea aşternutul, dar bătrânul acela care îşi trăgea picioarele şi tuşea îngrozitor, întâlnit la unica toaletă a etajului, mă demoraliza cumplit, ca şi nunta unei perechi de culoare din micul bistro de la parter unde invitaţii, cu trăsături puternice, ca sculptaţi în lemn, serveau sandvichuri minuscule aliniate geometric pe platouri, bătrânii pensionari şi fetele de stradă aşteptând la toaletă apoi dispărând în Parisul misterios, în Parisul pe care încercam să mi-l reprezint în timp ce îmi ordonam fişele suflându-mi în degete, deoarece caloriferul încălzea doar seara când toată lumea era în hotel. Pentru mine Parisul însemna nunta negrilor şi bătrânul care tuşea şi fetele de stradă în capot, cu moaţe în păr, şi cus-cus-ul pe care îl mâncam în

bistroul de la parter şi biroul pentru străini unde, după ore de aşteptare, un funcţionar mă privea pătrunzător, drept în ochi, apăsând cu o prea vizibilă ezitare ştampila pe paşaport. Dacă m-ar fi întrebat, i-aş fi răspuns simplu că sunt neobişnuit de singur şi că unica mea preocupare e disperarea.

Spre Bucureşti sau spre Paris? Ştiam că o zvâcnire şi un efort de laşitate mi-ar fi înlăturat dilema, redându-mă ţării mele şi destinului hotărât de alţii, dar această tentaţie mă revolta şi, închizând ochii, mi-am risipit orice gând. Nu ştiu cât am rămas astfel, imobil, de-a lungul patului, ca şi cum cea mai mică mişcare mi-ar fi grăbit înlănţuirea pro şi contra a argumentelor şi m-ar fi constrâns, în sfârşit, la o hotărâre. Într-un târziu, cu un efort, m-am apropiat de fereastră şi am ridicat storul. În grădină, o singură veilleuză sclipea în depărtări, desigur pentru a lumina înţelegerea argentinianului acela corpolent şi exploziv, care purta pretutindeni un cufăr de fişe ca un mic sarcofag şi îmi mărturisise la micul dejun că studia elementele de costum asiatic din Florenţa. Răscolise săptămâni întregi registrele faimoşilor bancheri şi pregătea, desigur, o carte.

Am început ziua cu un fel de somnolenţă, indiferent la ceea ce se petrecea în jur. Portarul mă întrebase politicos dacă nu doresc un taxi pentru gară, bibliotecarul îmi propuse un schimb de adrese. Nu era urmarea unei insomnii ci, mai degrabă, apropierea încercării teribile pe care o premeditasem, iar odată cu înserarea, mă învăluise acea tristeţe adâncă, copleşitoare, ca şi chemarea unui vis nesfârşit. Adesea, când semnificaţia existenţei îmi este tulbure sau îmi scapă pur şi simplu şi nu o mai regăsesc, mă întorc către trecutul în care caut explicaţii sau înţelesuri rămase în miezul ascuns al întâmplărilor. Privind pe fereastră veilleuza îndepărtată şi încercând să-mi apropii clarul de lună ce împrumuta un luciu atât de ciudat aleilor, am întrevăzut alt decor decât al încântătoarei grădini florentine, câmpia dintr-o imagine a unui sat dobrogean, cu vântul acela necontenit, când mai puternic şi vijelios, purtând ceva din imensitatea stepelor din Răsărit, când uşor dar apăsat, mereu prezent dincolo de zile şi anotimpuri.

Ajunsesem printre ultimele case într-o plimbare solitară şi am întâlnit pe neaşteptate vântul stepelor. L-am văzut întâi pe el, armăsarul cu părul de cărbune lucitor şi coama răsucită în vânt, aşteptând în marginea şanţului din satul acela mărunt dobrogean, marea suferinţă şi marea batjocură care urma să îi sfârtece trupul. Un armăsar care nu îşi poate mărturisi rostul decât prin fugă, despicând zările cu scăpărarea stelară a copitelor, cu nările dilatate în aerul pur, ameţit de propria-i putere. De ce oare această amintire,

răscolitoare ca un blestem, în peisajul acela împânzit de praful gălbui-roşiatic al stepei, a căpătat în timp semnificaţia unui simbol la care mă întorceam de câte ori încercam să îmi imaginez sensul existenţei? De fapt, îmi evocam o durabilă conştiinţă de silnicie care m-a făcut să nu pot uita armăsarul falnic din marginea satului dobrogean.

Era o zi de vară şi în lumina de ocru aprins a câmpiilor nesfârşite, crupa îi lucea şi ochii îi deschideau ape adânci, se simţea trupul de sălbăticiune tânără care nu cunoscuse frâul şi poverile. Pe şosea trecea uneori un autobuz cu călători şi geamantanele vechi, îndesate în portbagaj, se clătinau la hopuri iar prelata care trebuia să le acopere fâlfâia şi pocnea în vânt. Am crezut la început că armăsarul este lăsat să pască lângă şanţ, dar am observat că un sanitar în halat alb se desprinsese de lângă casa alăturată, cu o mică valiză în mână, apoi apărură şi cele două ajutoare ale sale. Mergea grăbit ca un spiriduş şi s-a rotit de câteva ori în jurul armăsarului, în vreme ce ajutoarele aşteptau, cu capul plecat, semnalul. Măsurau mai degraba animalul posomorâţi, oricum indiferenţi, dar sanitarul, nemaipomenit de mărunt, un pitic care sărea şi se rotea într-un picior, vizibil încântat, îşi scuipa în palme din când în când cu un fel de vioiciune nefirească. A privit cu aer ştrengăresc capul nemişcat al bietului animal parcă i-ar fi spus: „Stai pe loc, drăguţule. Stai aşa cum te-am legat şi-o să vezi cum o să ne mai distrăm!”, apoi a alergat de la el la cele două slugi dând ordine dar vântul îi înghiţea sunetele şi a început să strige cu capul pe spate să se facă auzit. De-abea atunci m-am putut convinge că nu era pitic – aşi fi făcut greşeala să confund un sanitar veterinar cu un actor de circ – în realitate, omul venise pe lume foarte cocoşat şi cocoaşa îi coborâse pieptul într-atâta, încât întreaga lui înălţime se redusese la jumătate. Cocoşatul se tot învârtea pe lângă armăsar şi cu cât agitaţia lui era mai febrilă, cu atât trupul animalului părea mai monumental şi mai împietrit în muţenia lui. Din marginea drumului, de unde îl priveam, pe cerul înălţat de întinderile fără limite ale stepei, părea de bronz iar oamenii mărunţi din jur purtaţi de un vârtej.

Sanitarul îşi dădea importanţă şi poate, unde avea un martor neaşteptat, s-a apucat să controleze legăturile armăsarului. Atunci i-am văzut pentru întâia dată degetele nemăsurat de lungi şi subţiri, ca nişte fire albe crescute în întunericul unei pivniţe, urcând cu sprinteneală pe gleznele animalului. Îl pipăia, dând din cap mulţumit, şi vorbea cu sine însuşi cam aşa: „Te-am înţepenit bine, drăguţule, aşi spune că te-am legat fedeleş! Nu mai scapi tu de-acum! Hai, spune, te mai ridici în două picioare? Nu-i frumos,

ştii că nu-i frumos!" dar vântul îi risipea bolboroseala şi am putut să-l aud numai când s-a întors şi a ordonat ajutoarelor: „Culcaţi-l!"

Nu ştiam ce va urma dar m-a cuprins un presentiment sumbru când bietul armăsar a fost silit să îngenunche apoi să se prăvălească în praful curţii. Aşa cum zăcea neputincios la pământ, trupul svelt i se desfigurase, pântecele îi apărea disgraţios de mare şi umflat, coada i se răsucise şi desfirase ca un odgon. Părul lui negru şi lucitor se murdărise de loessul stepei, de această pudră gălbuie şi înecăcioasă pe care vântul o muta din loc în loc, repezind-o la intervale spre cer. Văzându-l căzut şi pângărit de loessul lipicios, veselia cocoşatului nu mai cunoscu margini. Dădu din cap şi nu am înţeles dacă era un fel de aprobare pentru felul cum se desfăşurau lucrurile sau pentru propriu-i meşteşug de a le îndruma într-un anumit fel. Oricum, se hotărî să-şi înalţe mânecile cămăşii şi observai că degetele lui subţiri pipăiau orbeşte asperitatea pânzei, cu o viaţă a lor agilă şi lacomă, apărând şi dispărând după cocoaşa diformă, după rânjetul strâmb, mereu acelaşi. Era doar un răgaz, el şi victima mai aveau câteva clipe de aşteptare şi, totuşi, atraşi de un instinct ciudat, câţiva câini se apropiară îndrăzneţi, rotându-se în jur cu ochi flămânzi şi pofticioşi. Sanitarul nu îi goni, s-ar fi spus că cercul lor agitat nu îl deranjează de fel şi continuă să-şi ridice tacticos mânecile. Se simţea observat pe deasupra de cele două ajutoare îmbufnate şi de tânărul palid oprit în drum şi asta-i făcea plăcere. Când termină cu mânecile, încercă un fel de reverenţă neghioabă dar o rafală de vânt îl făcu să-şi piardă echilibrul şi trebui să se sprijine zdravăn pe picioare pentru a şi-l regăsi. Până şi în aceste momente de panică, degetele sale mereu agitate şi cu un tremur neastâmpărat, păreau sigure de ele, neîmpărtăşindu-i tulburarea.

Înţelegându-i intenţia, una din slugi i-a înmânat valiza jerpelită şi sanitarul scotoci în ea, apoi înălţă capul zâmbind cu gura până la urechi. Se vedea cât colo că zâmbetul îi era lipit de chip ca o mască, de fapt un rânjet neghiob care ar fi vrut să spună: „Fiţi gata! Reprezentaţia începe". Cu ochii mereu la asistenţă, începu să desfăşoare un fir roşu, ţinându-l cât mai la vedere, aprobând din cap ca şi cum şi-ar fi zis: „Asta da! Aşa ceva îmi trebuie!" Când firul se termină, îl petrecu după palme cu o mişcare bruscă la care nu se aştepta nimeni şi îl întinse ca pe o coardă. Nu ştiam ce va urma şi parcă îmi ghici nedumerirea deoarece, după ce repezi un dulău prea îndrăzneţ, se lăsă repede la pământ şi, cu aceleaşi gesturi de scamator, legă scrotul lucios şi negru al armăsarului aproape de pântece, prinzându-l cu firul roşu ca pe o pungă. Scena care a urmat mi s-a întipărit statornic în minte dar niciodată nu am revăzut-o cu

atâta limpezime ca atunci, în ultima seară a popasului meu la Florenţa. Poate greşesc şi nu grozăvia împrejurărilor sau propria milă şi oroare mi-au întipărit imaginea cocoşatului şi mai cu seamă a victimei lui, ci mai degrabă această neputinţă în faţa puterii demonice, faţă de o răutate de neînchipuit şi de o josnicie fără margini.

Odată îngenunchiat lângă pântecul armăsarului, sanitarul şi-a scuipat din nou în palme şi a început să răsucească cu nădejde punga neagră a bietului animal pentru a-i răpi sălbăticia firească şi cu ea, orice putere. S-ar fi spus că degetele subţiri şi lungi vădesc o forţă neobişnuită prinzând punga moale, învârtind-o până la refuz, reluând de sute de ori această mişcare. Uneori înălţa capul, distanţându-se de rotirea neîntreruptă a mâinilor, ca şi cum ar fi vrut să audă mai bine scrâşnetul venelor răsucite, a muşchilor rupţi, a pielei întinse să plesnească. Alteori, îşi îndoia efortul şi atunci masca sa comică se fărâmiţa într-o expresie de bătrân imberb cum au de obicei piticii. Armăsarii nechează profilându-se pe discul de aramă al răsăriturilor dintr-un prea plin de viaţă, nu de moarte. Ca şi celor înălţaţi pe rug, durerea lor nu are glas când fuioare de jăratec le sfârtecă trupul fără mărturia vârsărilor de sânge. Fiecare rotire a degetelor înţepenea trupul armăsarului, dar numai un icnit scurt, retezat ca o limbă de flacără, îi mărturisea chinul. Aşa cum zăcea în apropierea şanţului, cu botul negru şi umplut de loess, cutremurat la intervale, părea doar un hoit netrebnic, lăsat pradă vântului şi câinilor hulpavi, care îl atingeau aproape cu boturile.

Dar desigur instinctul fugii, voinţa de a scăpa de tortură nu i se stinsese. Bănuiam în svâcnetul tot mai rar al picioarelor această năzuinţă de a se ridica şi a se elibera de legături, de a alerga fără suflare, aneantizând în goană tot ceea ce putea însemna suferinţă şi pământ arzător – singura scăpare a bietelor animale paşnice urmărite la nesfârşit de vâlvătăile durerii şi umbra lacomă a morţii – dar de fiecare dată recădea în acelaşi chin. Poate însăşi schiţarea acestei mişcări se însoţea de o speranţă oarecare şi de umbra unui răspuns la văpaia din trup, neistovită şi orbitoare. De la un timp, când capul i-a căzut în loessul lipicios, n-a mai găsit puteri să-şi ferească ochii de această ţărână, de aceste rafale de praf care îl îngropau de viu. Da, bietul armăsar nu mai avea nici o scăpare. Picioarele lui legate, trupul răsturnat, ochii tot mai acoperiţi de pulbere mă încredinţau că nu mai este nimic de făcut. Ceva murea pentru totdeauna în el, cu fiecare tresărire a trupului, cu fiecare revoltă risipită ca valul unei mări tulburi peste nisipul avid al unei plăji incandescente, dar moartea adevărată, nemişcarea şi întunericul nu îl eliberau de suferinţă.

De câte ori îmi evoc patima armăsarului prizonier, îmi revine acea senzaţie de greaţă şi dezgust cu care m-am îndepărtat de casa sanitarului. „Prin ce poţi oare răspunde la toate suferinţele îndurate?" m-am întrebat cu glas tare în camera institutului de istoria artei din Florenţa. „Şi care este oare ultima semnificaţie a răutăţii şi josnicelor porniri omeneşti?"

Când am hotărât să nu mă mai întorc la Bucureşti, stelele dispăruseră de pe cerul limpede. Zorile Florenţei, coborând biruitoare pe străzile în pantă şi aprinzând pe rând candelele vitrourilor, m-au întâmpinat prietenoase. În mozaicul din cupola înaltă a Baptisteriului, binele triumfa mereu în lumina nestinsă a frumuseţii.

III

La Florenţa noaptea nu pogoară dintr-o dată sau treptat: albastrul îşi pierde doar strălucirea, rămânând la fel de intens în atmosfera încremenită a oraşului nemuritor.

Mi-am dat seama că am păşit din zi în noapte doar când, intrând pe poarta institutului de istoria artei, m-au întâmpinat tuburile aprinse de neon. Erau înşirate într-o parte a tavanului şi scăldau într-o lumină crudă numai un obraz al portarului, care m-a salutat milităreşte. Avea o barbă demodată în colier şi tunica prinsă în nasturi metalici. M-a salutat politicos, cu oarecare rezervă şi mi-a urmărit privirea care se îndrepta lacomă spre cutiuţa cheii din spatele biroului: „Nu, nici o scrisoare, Signor".

„Ar trebui să mă controlez", gândii. „Într-o zi o să mă întrebe de la cine aştept sau poate de ce scrisoare e vorba, poate ce conţinut atât de important. Ar trebui să nu fac publică o problemă personală. Presupune desigur, că trebuie să-mi sosească un mesaj hotărâtor pentru că las să se întrevadă un fel de disperare... o dezorientare zăpăcită... ca unul care are nevoie neapărat de un sfat... mai rău, de o compasiune."

Traversând holul, îmi compuneam un chip neutru, apoi mă refugiam în ascensorul întunecat, continuând dialogul cu mine însumi: „Dacă ar şti... sunt singur... atât de singur, că paşii îmi par că-mi lasă urme însângerate. Şi totuşi nimeni nu le vede, când întâlnesc grupurile de turişti gălăgioşi lângă opere de artă strălucite, când traversez această citadelă din Renaştere. Aş vrea să pun capăt

tristeţii şi singurătăţii. Să evadez din mine însumi, să devin altul, cu chipul şi zâmbetul oamenilor de aici. Să mă strecor din mine ca o umbră, să las în urmă fiinţa călătorind printre tenebre într-un timp care de mult nu-i mai aparţine, să părăsesc timpul întocmit de alţii, să îmi caut timpul destinului meu, la fel de îndepărtat ca izvoarele unui râu, să rătăcesc în susul apei, întorcându-mă din drum, privind cu îngrijorare către cele două limite ale vieţii, aşteptând nehotărât la răscruci o lume râvnită care nu a apărut niciodată. Pe drumuri sinuoase, drumuri întretăiate, efortul de a merge la nesfârşit, însoţit de amintirea durerii de care nu te mai poţi despărţi, la care revii, de unde pleci. Răscruci ale istoriei, ale marilor nedreptăţi şi ale înşelăciunii."

Închizând după mine uşa ascensorului, m-a încercat mândria, neostenita, absurda demnitate: „Ce aştept oare, în această jumătate de lume străină şi totuşi a mea? Nimeni nu mă poate sfătui. Mya L. din New York sau D. de la Paris sau aceşti oameni aproape necunoscuţi din Geneva, care au făcut atâta pentru mine, dar îmi sunt străini, ca şi bătrâna din cartierul unde a locuit Byron, care mi-a lustruit pantofii înainte de a ne despărţi pentru totdeauna, ca o părere de rău şi o remuşcare pentru cealaltă jumătate de lume părăsită în puterea diavolului. Doar o bunăvoinţă, o privire de încurajare, o strângere de mână înaintea necunoscutului, a nemărginirii unui ocean. Numai eu, nimeni altcineva poate alege o cale sau alta. Să mă întorc – unde? spre o ţară, un oraş, spre mine cel de acolo, dar le aparţin oare celor din care şi eu fac parte, unde îmi sunt familiare cuvintele auzite în tramvai, sau lângă vitrina unui cinema sau lângă un chioşc de ziare, şi înfăţişările nedefinite ale oamenilor la fel de neutre ca propriu-mi chip depersonalizat pentru că îl întâlnesc zilnic, şi gesturile sau ţinuta lor, moştenite de generaţii – să mă întorc în ţara mea, lângă aceste şiruri nesfârşite de oameni, mergând la „marea sărbătoare" de 1 mai cu capetele plecate, plictisiţi şi morocănoşi sau strigând lozinci cu privirea lipsită de expresie, târându-se de-a lungul unei tribune dominată de câţiva urangutani cu şepci, în îndemnul megafoanelor stridente, să revin la birourile ofiţerilor de miliţie şi în sălile de aşteptare tixite, de la comisia de paşapoarte. Să fug din propria-mi ţară? „Să rămân", să se spună despre mine „A rămas" sau „Ştii că şi P. a rămas?" A rămas undeva într-un punct fix, şi-a încetat goana, rătăcirea, oprindu-se; dar această încremenire are ceva din străfulgerarea neaşteptată a unei fiinţe care rămâne inertă sau se prăbuşeşte.

Am străbătut culoarul clădirii vechi, din secolul trecut, dar cu instalaţii moderne şi cu acea încurajare generoasă a micilor tabieturi,

automate cu ţigări şi, în colţuri, maşini de făcut cafea, apoi, ajuns în dreptul uşii, am rămas câtva timp cu mâna pe clanţă, ca şi cum, părăsind Florenţa şi îndreptându-mă spre camera mea, trebuia să trec frontiera dintre libertate şi sclavie.

Veneam din baptisteriul vechi, unde pe cupola înaltă se disting scene biblice, încremenite în mozaic, deasupra unor ziduri cenuşii şi reci, ca un mausoleu. Cu sute de ani în urmă, Dante urmărise din ochi chinurile necredincioşilor şi străfulgerarea albă a cetelor de îngeri pe mozaicul de aur, tocmai sus, unde sfârşeşte muţenia pereţilor. Priveam de fiecare dată povestirea medievală desfăşurată pe boltă, dar de astă dată, prizonier obsesiilor mele pământeşti, nu înălţasem ochii la Judecata din urmă. Cine îmi hotăra destinul încă din viaţă şi alegea pentru mine iadul sau paradisul?

Rătăcisem îndelung pe străduţele Florenţei şi pe Ponte Vecchio de pe Arno, împovărată de dughenele putrezite de timp ale bijutierilor şi zarafilor, trăind trecerea materială a orelor. Priveam mereu ceasul fără să îl văd şi chiar orologiile din colţul străzilor. Încadrându-mă în timp, aveam impresia că îl domin, dar, de fapt, nu ştiu când m-am ghemuit pe una din băncile baptisteriului, cu fruntea în palme, privind dalele cenuşii şi umbrele prelungi ale vizitatorilor ce se strecurau înăuntru. Apoi am părăsit acel loc – îmi amintesc, fără să-mi ridic privirea la mozaicul de heruvimi – şi am traversat un pasaj subteran (nu sunt sigur că toate acestea s-au petrecut în aceeaşi zi) unde stăruia un fel de licitaţie permanentă, o pădure de scaune fără spectatori şi câţiva indivizi traversând în fugă estrada purtând în braţe tablouri fără valoare, şi un domn cu cravată anunţând preţurile la un microfon stricat, ale cărui ecouri stridente m-au urmărit câtva timp ca vocea unui bolnav de plămâni.

Pasajul subteran se afla în apropierea gării. Nu după mult, am descoperit aglomeraţia de oameni şi maşini. Erau mai multe panouri cu ziare şi reviste colorate – surpriza mea şi marea bucurie a ochilor, dar nu numai a ochilor, când la prima calătorie în Occident, coborând din avion la Zürich, am întâlnit autobuzele roşii şi reclamele portocalii şi firmele albastre ale magazinelor, am vrut să scriu cândva despre această întâlnire şi voluptate a culorilor vii, adevărate, ale maşinilor şi vitrinelor, după acel peisaj sumbru al Bucureştiului, unde cenuşiul şi tristeţea sufletelor apar pe haine, pe chipuri, pe zugrăveala caselor – m-am oprit în faţa gării şi am privit lumea ieşind pe uşile mari, două călugăriţe, strecurându-se ca două umbre, urmate de un domn cu cască colonială, călcând apăsat şi după el, unul neobişnuit de slab, târând un geamantan greu, apoi o fată în doliu şi o ţărancă cu obraji rumeni împingând un cărut, după

care a urmat o pauză înainte de apariția unui grup de abisinieni în alb, cu hainele strânse pe trup – i-am întâlnit adesea pe străzile Florenței și de fiecare dată mi-am evocat războiul lor cu italienii și un fel de turtă din copilăria mea, care se numea „negus".

Am rămas câtva timp în fața gării, încercând să disting vălurile albe și părul creț al celor veniți din Abisinia, ca un om fără rosturi precise, dispus să își piardă timpul, deși undeva îmi era clară intenția de a umple un gol ale cărui margini se lărgeau surpându-se ca nisipul, de câte ori îmi evocam sau mă apropiam fără să vreau de cele două limite ale dilemei mele. Un vid ce mă ademenea cu chemarea-i primejdioasă, risipindu-mi voința și țelurile imediate.

Mi-am revenit apoi, găsindu-mi ritmul firesc al pașilor și grăbindu-mă, deoarece se înserase de mult fără să îmi dau seama, și m-am îndreptat, traversând străzile din preajma domului, cu baruri pentru turiști și magazine cu „ricordi", spre institutul de istoria artei de pe strada Giusti. Dar în camera studențească, cu pereții albi, departe de șuvoaiele de oameni din centrul Florenței, am fost silit să mă privesc în față, ca într-o oglindă și să încetez fuga de mine însumi, fără a-mi fi mai puțin străin. De câte ori umilința unor bătălii pierdute mă țintuiește într-o nesfârșită meditație dezgolită de idei și de concepte, întorcându-mi fața de la lume, de câte ori îmi înalț înainte-mi descurajarea, sau pustietatea, sau lipsa de sens a zbuciumului meu, degetele mi se resfiră de la sine – în timp ce le privesc uimit – ca și cum printre ele s-ar strecura apa neînțeleasă a timpului, care nu poate fi nici întoarsă, nici îmblânzită, ca și suferința ce-mi întărește dovada propriei existențe. În această înstrăinare, îmi evoc ființele căzute pe fundul mărilor, care doar par vii, simulând viața la nesfârșit în cutremurarea înceată a curenților, tulburând fără voia lor cetele de pești și tufele de corali, întunecând în trecere rugina mătăsoasă a epavelor. Toate argumentele mele, ceea ce îmi repetasem de săptămâni pentru a mă ademeni în sensuri contrarii, se risipeau dincolo de logică sau de morală. Și o presupusă victorie îmi apărea ca flacăra frumoasă a unui trandafir cu rădăcinile în lumea morții. „Este numai un vis" îmi spuneam. „Mă voi desprinde de această realitate, așa cum de-a lungul vieții am depășit mereu și clipele, și suferințele, și prieteniile și durerea profundă pentru cei ce m-au părăsit. Voi aparține unui nou prezent, unde duhurile chinuitoare ale îndoielii, slăbiciunea hotărârilor, teama de persecuții, îmi vor părea pentru totdeauna uitate. Va fi o lume nouă ca un nou continent, o nouă lumină și o fericire posibilă. Pot întreba „Ce e bucuria?", așa cum cineva a întrebat cândva „Ce e adevărul?". N-am cunoscut niciodată fericirea, cum spunea St... El da, el n-o va

cunoaşte pentru că a murit de mult. Dar eu trăiesc încă, îmi pare rău pentru St..., eu n-am murit, am încă un interval înainte şi un răgaz s-o cuceresc, această afurisită fericire.

Cineva a sunat prelung la intrarea institutului şi am auzit distinct cum s-a deschis poarta gangului intrării, acceleraţia unui motor şi frâna bruscă lângă peronul din curte. O pereche a urcat scările vorbind în şoaptă şi aproape de camera mea am distins câteva cuvinte englezeşti. Zgomotele s-au îndepărtat treptat pe coridor, foşnetul tot mai stins al paşilor întretăind cuvintele, apoi o uşă s-a deschis şi s-a închis la loc şi totul a reintrat în tăcere. O clipă am crezut că sunt soţii Crew, care studiau sculptura lui Giambologna şi erau veterani ai Florenţei, mereu joviali, salutându-se solemn – ca şi cum nu s-ar fi cunoscut – şi tachinându-se de câte ori aveau ocazia. Aşteptam să se oprească, fie şi pentru o clipă, în dreptul uşii, să sune din greşeală sau din întâmplare, să mă cheme cu numele de familie sau să pronunţe un alt nume.. Să traversez agitaţia interesată a celui pregătit să primească pe cineva, să trăiască acea stare căreia i se pune oricum capăt, în aşteptare. Eram obişnuit, aşteptarea îmi devenise a doua natură. O aşteptare fără capăt, în afară de timp, la nesfârşit, zile întregi, săptămâni, ani, o viaţă, întreaga viaţă, încât însuşi înţelesul acestui ţel se desprinsese ca un fruct mort, se risipise. De fapt, nu mai ştiam ceea ce urmăream la extrema limită a dorinţei mele. Aşteptare, ca atunci când B., pe care îl găzduisem două nopţi, după ce a trecut pe jos şi pe furiş graniţa dinspre Ungaria, cu misiunea de a însoţi în Occident un nou grup de victime ale regimului pe anumită filieră, o figură mai degrabă comună, cu părul lins, strălucind de briantină, şi un profil de pasăre – dar singurul om pe care l-am întâlnit capabil să-şi deschidă ochii în timp ce dormea, să-i rotească în jur fără a-şi tulbura somnul, încredinţându-se că nu îl ameninţa nici o primejdie şi să-i închidă la loc – B. îmi promisese să mă adaoge „transportului" următor, notându-mi pe un petec de hârtie chiar ziua şi ora precisă. L-am aşteptat cu inima strânsă – mătuşa trăia încă şi nu îmi terminasem romanul – dar la data însemnată de el însuşi nu a venit, nici în zilele, nici în săptămânile următoare când stăteam cu privirile pe geamul care dădea înspre un butuc cu viţă sălbatecă (frunzele mari începuseră să se roşească, era toamnă târziu). Am aflat adevărul de-abea după ani, când odihneam gol lângă trupul pictoriţei L., şi reflectam că are sânii cam mari şi când mi-a mărturisit cu puternic accent moldovenesc că este din „Foltişeni". Atunci am întrebat-o dacă nu-l cunoaşte pe B. şi mi-a povestit cum fusese împuşcat pe graniţă în toamna lui '49, adică atunci când îmi promisese să îmi deschidă porţile spre altă viaţă şi

când aşteptam cu toate pânzele semnul de început al acestei existenţe.

Am aşteptat şi eu, şi cei din jurul meu, şi cei mai îndepărtaţi, mulţimi de oameni cu capetele plecate, zile şi săptămâni şi ani. La început „să se schimbe", apoi, când totul încremenise, când schimbarea devenise o biată, nefericită iluzie, să evadez, „să rămân" dincolo, devenind un altul. Se ştia că nu se putea să târăşti după tine trena amintirilor sau a regretelor. „Să rămân" fără a mai semăna cu cel din trecut, ci cu altcineva, străin mie însumi, dar fericit şi puţin superficial, oricum surâzător cum sunt toţi în Occident – care să ia viaţa de la capăt, să aibă alte preocupări şi obsesii decât să-şi schimbe destinul.

Îmi dădeam seama că de data aceasta era definitiv, urma să devin prizonierul hotărârii mele – în noaptea de cleştar a Florenţei – încă înainte de a-mi mărturisi convingerea, atunci când voi presimţi tentaţia laşităţii sau neliniştea unei apropiate fericiri sau panica de necunoscut. Atât de singur! Ca atunci când, copil încă, dezlegam barca de pe ţărmul lacului Siut, de lângă ferma noastră de la Palazu, şi ramam în întuneric, însoţit doar de murmurul stins al carenei despicând apa, sau în nopţile în care scriam la romanul din tinereţe – vai, unicul! – şi ridicându-mă de la birou în toiul nopţii, când focurile erau stinse şi toţi dormeau după muncile şi bucuriile zilei, mă simţeam nimbat de lumina care îmi călăuzea imaginaţia, fără să bănuiesc destinu-mi trist şi zădărnicia speranţelor. Îmi trăiam cu ochii mari fericirea şi-mi evocam întreaga viaţă de până atunci, atât de alta şi atât de asemănătoare romanului meu. Mă ridicam, ca sprijinit de îngeri, de la biroul prăpădit al unchiului Athanase, când, în sunet de trâmbiţe, îmi părea că mi se deschid cerurile gloriei.

Îmi aminteam aceste clipe străluminate în casa de oaspeţi a institutului din Florenţa, trântit îmbrăcat în pat. Trecuseră ani şi decenii de la primul meu roman şi în tot acest timp aşteptam să continui, nici eu nu ştiam prea bine ce, dar privind ţintă tavanul, înfundându-mi mai adânc mâinile în buzunarul pantalonilor, îmi spuneam, mormăind chiar cu voce tare, că treaba este din cale afară de afurisită şi că altcineva trebuia să ia hotărârea pentru mine.

Dacă aş fi găsit puterea, m-aş fi desprins de pat, aş fi traversat culoarul, aş fi coborât cu ascensorul şi trecând încă o dată prin faţa politicoasă, vizibil reţinută a portarului, aş fi ieşit pe aleea din grădina institutului şi m-aş fi îndreptat către o masă luminată de o veilleuză – toată grădina era presărată cu pupitre de lucru pentru cercetători – unde argentinianul cu care discutasem la micul dejun răscolea teancuri de volume, notându-şi observaţiile cu repeziciune

şi prinzându-şi dintr-o mişcare fişele cu elastic (era, cum se spune, cu „bibliografia la zi"). Mă dezgustase voracitatea cu care, în contrast cu imobilitatea expresiei lui şi cu mişcările-i lente, îşi înghiţise în timpul dialogului nostru ouăle cu slănină. Puteam să evit grădina, să ies pur şi simplu în stradă ca în nopţile care au urmat sfârşitului mătuşei Agata, când mi-am amintit cum chipul ei, înmărmurit de puterea morţii în sicriul aşezat pe biroul jerpelit, mi-a stat înainte de-a lungul veghei mele îndurerate şi cum am adormit spre ziuă, trăind eu însumi moartea alături de fiinţa care fără suflet îmi devenise străină şi totuşi iubită, de obrajii supţi şi de acea paloare vânătă pe care o lasă viaţa în urma ei. Fixând tavanul camerei de oaspeţi din Florenţa încercam să mă desprind de mine. „Aşa va fi şi atunci" gândeam „când voinţa de a trăi şi ceea ce mă ţine legat de lume vor slăbi treptat, se vor stinge, şi numai frânturi de amintiri îmi vor traversa mintea ca niste păsări, lovindu-se de pereţii unei colivii." Unde îmi era tinereţea? Încântătoarea, dulcea tinereţe... Acel peisaj prin care mă defineam eu însumi, piaţa Ovidiu din Constanţa, cu statuia de bronz a „marelui exilat", poetul *Tristelor* şi *Ponticelor*, despre care ne vorbea cu mândrie ridicolă profesorul de latină, arătând cu mâna întinsă, ca o statuie el însuşi, chipul din preajma portului.

Sculptorul Ferri l-a reprezentat pe Ovidiu abătut, desigur în clipele când îşi gândea poeziile la marginea mării, sprijinindu-şi bărbia cu mâna îndoită din cot. Piaţa este pustie toamna, când cafenelele de pe latura falezei nu îşi mai revarsă mesele în calea trecătorilor şi ceaţa deasă, desprinsă din valurile înspumate ale golfului, acoperă marele rotund de asfalt. Numai pescăruşii – aceiaşi ca acum două mii de ani, când „marele exilat" aştepta triremele romane şi izbăvirea de-a lungul ţărmului – numai pescăruşii săgetează văzduhul, rotindu-se în jurul statuii, mai înaltă în norii de ceaţă. Am bănuit vreodată că soarta poetului latin, al cărui trist epitaf încercam să-l desluşesc înainte de a-l înţelege, mi-a prefigurat destinul? Am fost prizonieri amândoi pe locul unde el şi-a dat ultima suflare, cu privirea aţintită spre cei ce trebuiau să ne salveze şi nu au mai venit niciodată – pentru el romanii, pentru mine americanii care nu s-au mai întors pe pământurile dăruite marelui lor aliat.

Primăria Constanţei, în stilul pretenţios al anilor 20, cu decor şi rozete brâncoveneşti, se desfăşoară ca un fundal nepotrivit pentru imaginea lui Ovidiu, înveşmântat în togă, şi pentru marinarii zgribuliţi, în căutare de băutură şi prostituate. De asta mi-am dat seama mult mai târziu şi nu când traversam piaţa spre provele fantastice, cu nume exotice, ale vapoarelor din port.

Gândind la această piaţă în camera de oaspeţi a institutului din Florenţa, îi găseam o făţişă nepotrivire şi o lipsă care o desfigura: inexistenţa mea ca atare acolo, prezenţa mea de neconceput în clipa aceea în acel loc care îmi aparţinuse cândva şi care îşi ducea viaţa mai departe cu o ingratitudine dureroasă pentru mine. Revăzând-o cu ochii minţii, piaţa îmi părea goală de sens, la fel de despuiată ca în zilele bântuite de duhuri şi vânturi barbare ce îngenunchiaseră mândria lui Ovidiu, la fel de înstrăinată de propriu-i înţeles, desfigurată de uitare. Era ca şi cum unul din noi, eu sau ea am fi murit, oricum unul pentru celălalt şi această evidenţă îi răpea orice semnificaţie; pustie şi inutilă, în zilele când uraganele o măturau dintr-o parte într-alta şi silueta de bronz a „marelui exilat", apărea uneori dintre neguri, deşteptând în mine presentimente sumbre.

Zbuciumul mării mă ţinea treaz în nopţile copilăriei când i-am auzit pentru prima oară valurile izbindu-se de diguri, după moartea mamei, în casa aceea străină. Încercam cu ochii mari deschişi să îmi explic mugetul geamandurii, risipind peste Constanţa când geamătul său înfundat, când ţipătul de fiinţă rănită, înăbuşindu-şi şi strigându-şi disperarea, îngrozindu-mă.

Desigur, şi atunci, în Florenţa mi-am amintit de mama. Nu ştiu când am fost surprins de a nu o mai simţi alături, oricum nu mai eram la vârsta la care să îi pot reţine trăsăturile pentru a mi le putea reaminti cândva. Nu mi-o pot evoca niciodată vorbind sau croşetând sau contemplând amurgul, pentru că nu am văzut-o astfel, şi de câte ori încerc să mă întorc la leagănul firesc al fiinţei mele, dintr-o recunoştinţă mai profundă decât un sentiment, nu-mi pot înălţa înainte decât chipul dintr-o fotografie prost retuşată, trădând o uşoară emoţie de moment, desigur la vederea aparatului, şi un surâs stingherit în durata nesfârşită a vieţii ei atât de scurte. O femeie foarte tânără şi blondă, privind nemişcată obiectivul dintr-un jeţ larg, într-o rochie de tul, cu mari margarete aplicate.

La Florenţa, în noaptea hotărârii mele, i-am privit cu ochii minţii fotografia, încercând să-i descifrez pe chip un gând – niciodată mărturisit – un elan – niciodată înfăptuit – un omenesc regret, rămas pentru totdeauna necunoscut. Amintirile, scrisorile, lucrurile ei personale au fost mistuite de focul purificator, cum se obişnuia după plecarea în moarte a tuberculoşilor.

În camera albă, cu tuburi de neon, a institutului din Florenţa, mi-am închipuit odăiţa strâmtă şi supraîncălzită din mahalaua Corabiei – era în aprilie, sloiurile Dunării începuseră să se topească şi femeia ridată ca o vrăjitoare, care a ajutat la venirea mea pe lume, a privit poate pe fereastră zborul înalt al cocorilor. Ce planuri a avut

atunci mama pentru primele mele luni, primii mei ani de viaţă cînd tuberculoza se pronunţase deja, îi colora pielea albă a obrajilor? Ştia atunci când îmbrăcase pentru fotograf rochia cu margarete galbene, că numai imaginea dintr-o biată fotografie, zâmbetul acela îmi va rămâne peste ani din tot ce a însemnat existenţa ei? Ce preocupări, care îi era orizontul cunoştinţelor, întrebările despre viaţă şi moarte? Îl iubea pe tatăl meu cu toată convingerea, trăia în suferinţa ei bucuria de a înfăptui ceva comun – acela eram eu – sau mai degrabă dezamăgirea unei noi obsesii, afară de aceea a bolii şi a unei meserii istovitoare (ucenică la o croitorie mărginaşă), plictiseala unor zile cenuşii, disperarea de a se vedea împovărată cu încă un copil? Toţi au pierit cu lumea unei generaţii în nemărginitul timp, numai în mine a rămas această pâlpâire slabă a trecerii ei prin lume.

O fotografie, da, şi bătrâna aceea oarbă – întâlnită în singura împrejurare în care mi-am revăzut casa natală, decolorată şi fără alte trăsături decât cele imaginate de regretele mele, în lumina unui soare gălbui, lângă malurile lutoase ale Dunării. Mormântul mamei era mai departe, rudele o purtaseră în satul ei lângă graniţa Iugoslaviei, iar eu veneam din celălalt capăt al ţării, de lângă mare. Am descoperit o casă fără nimic deosebit, care îmi era străină, ca şi singura fiinţă care îşi amintea de mama, bătrâna oarbă cu trăsături împietrite, vorbind atât de încet, încât a trebuit să îmi apropii chipul de fruntea ei pentru a o putea înţelege. „Era o femeie voinică şi frumoasă maică-ta, însă mereu tristă.

O întrebam: „«De ce eşti tristă tu, Ileană» – aşa-i spuneam eu, «tu Ileană» – şi ea îmi răspundea, «Sunt bolnavă, măicuţă, nu pot dormi de tuse, nici pe bărbatu-meu nu-l las să doarmă!» «Ai fost la biserică?», ziceam eu, «Te-ai spovedit?» «Fost» îmi răspundea ea. «Atunci Dumnezeu să te apere!» «Să-mi apere băiatul, măicuţă!», aşa vorbea de dumneata, să ştii, «Să-mi apere băiatul! Numai sufletul lui să-l ţină!»

Între noi s-a lăsat tăcerea şi umbrele înserării din camera scundă, ţărănească i-au întunecat treptat orbitele ochilor fără viaţă şi chipul ei a căpătat altă înfăţişare. Doream să o întreb dacă mama şi-a dat seama că va muri, mi-a stat pe buze întrebarea, dar desigur nu mi-ar fi dat nici un răspuns sau unul oarecare şi am tăcut. „Apropie-te să-ţi văd faţa!", a şoptit bătrâna şi în vreme ce îmi trecea peste obraji vârfurile tremurate ale degetelor, chipul i s-a luminat de un surâs. „Îi semeni" spuse. „Era mai tânără ca dumneata când a murit". Nu a mai adăugat nimic. Clătina uşor capul, cum obişnuiesc orbii când vor să înţeleagă ce se petrece în jurul lor, când îşi leagă un gând de lumea din afară, apoi s-a oprit pe neaşteptate şi a rămas ca împietrită.

M-am întrebat în noaptea din Florenţa, pregătindu-mă, trântit pe pat, să iau „marea hotărâre", dacă va merita vreodată să aştern pe hârtie amintirea tulbure despre bătrâna oarbă care mi-a vorbit atât de încet, atât de decolorat despre întâmplări peste care s-au cernut anii – mi-am evocat cu o oarecare panică imaginea mea de scriitor ratat, constrâns prin însăşi lipsa meşteşugului la confesiuni prea directe şi la personaje transpuse din viaţă, în locul altora, închipuite, cărora îndemânarea artistică le dă un alt suflu şi alte dimensiuni. M-am gândit apoi la Velasquez, care s-a reprezentat pe sine zugrăvind o scenă oarecare din lumea care îl înconjura. Dar era un om viu contemplând un act de viaţă.

IV

La Florenţa noaptea nu pogoară dintr-o dată sau treptat: albastrul îşi pierde doar strălucirea, rămânând la fel de intens în atmosfera încremenită a oraşului nemuritor.

Era pe înserate, cred, când m-am oprit în faţa gării – nu departe de campanille – şi am privit lumea ieşind pe uşile mari, ca şi cum aş fi aşteptat neapărat pe cineva, urmărind îndelung două călugăriţe strecurându-se ca două umbre, apoi un domn cu cască colonială călcând apăsat, şi un şuvoi în care am remarcat un bătrân neobişnuit de slab târând un geamantan greu, şi, în spatele lui, o fată în doliu.

Atunci mi-am evocat, fără să vreau, fluviul de oameni de pe bulevardul Magheru şi chipurile neclare ale unor femei cu mers grăbit, în planuri care veneau spre mine înălţându-se şi coborând asimetric, apoi un şir de spectatori revărsându-se pe uşile cinematografului Aro, comentând sgomotos filmul, întretăiat de fuga unor elevi ce se grăbeau spre staţia de autobuz.

Şi peste această curgere de imagini, în care şuvoiul de oameni de pe bulevardul bucureştean se suprapunea peste mulţimea din faţa gării Florenţei, mi-au revenit din ceţurile memoriei trăsăturile din ce în ce mai clare ale unui chip – înfăţişarea ofiţerului de securitate, cel foarte oacheş şi greoi, cu picioarele scurte, care îşi spunea lui însuşi nu ştiu cum (numele adevărat nu i l-am ştiut niciodată).

Mi l-am amintit în faţa gării din Florenţa, deşi mă aflam într-o altă stare sufletească decât pe bulevardul Magheru, când îl căutam pe ofiţer în toate direcţiile şi l-am descoperit printre capetele în mers

ale celorlalţi, cu aspectul lui voit banal, voit insignifiant; i-am recunoscut mersul greoi, de tânăr care se îngraşă, cu obrajii înroşiţi de efort şi suflul scurt, când înserarea şi o ceaţă de toamnă coborau peste capetele noastre. Mă oprisem intenţionat în dreptul unei vitrine luminate, pentru a fi văzut căutându-l cu privirea, făcând eforturi voit stângace să îl descopăr printre trecători, rotindu-mă pe loc ca un biet neajutorat, deşi îmi dădusem seama de punctul în care se afla şi apreciam printr-un fel de intuiţie distanţa dintre noi micşorându-se cu repeziciune. Când a fost destul de aproape, am încercat să îmi accentuez nedumerirea de pe chip şi dezamăgirea de a nu-l fi întâlnit. Eram preocupat să fac faţă acestui joc complex şi derutant, oricum pe un alt plan decât al realităţilor sufleteşti, să vădesc mărginirea mea de intelectual abrutizat de lecturi, imposibilitatea de a urmări acel stil voit încâlcit în care îşi exprimase propunerea, misiunea ciudată încredinţată mie şi fidelităţii de salariat al statului socialist; frânturi de fraze eliptice, cu subînţelesuri subliniate de zâmbete, de surâsuri subtile, unele putând trece neobservate – poate chiar gratuite, izvorând dintr-un fel de bunăvoinţă – altele crude sau batjocoritoare, acestea cu accente voit poruncitoare, bineînţeles.

Mă prevenise cu o zi înainte, acoperind cu spatele fereastra cămăruţei mele de la al treilea etaj, fereastra care dădea spre o clădire veche, scundă, în mijlocul unei curţi rotunde şi cimentuite, fără umbră de verdeaţă, unde un locatar bătrân, simţind probabil primejdia unui infarct, strigase după ajutor pur şi simplu, ca şi cum cineva l-ar fi putut smulge morţii, cu un fel de disperare animalică. Era înfăşurat în cârpe albe, într-o largă cămaşa de noapte şi când am privit pe fereastră în jos, am avut impresia că în pustietatea curţii alăturate se sbat aripile unui înger sau ale unui fluture uriaş, străfulgerat în preajma unei lămpi. Desigur, ferestrele caselor din jur au rămas închise – era miezul nopţii şi ziua următoare oamenii plecau spre muncile lor, apoi era o treabă de medic, fără îndoială, şi fiecare avea problemele sale – numai eu l-am privit îndelung, îngândurat, amintindu-mi de acel profesor de la facultatea de filosofie, care m-a convocat, după ce am căzut la examenul de admitere, în biroul său, unde am simţit, cu un oarecare inconfort pentru pregătirea mea, cât de familiare îi erau volumele legate în piele şi, probabil, el cărţilor. Părea a face parte dintr-o lume inaccesibilă şi nu ne-a ascuns aceasta, mie şi altui nefericit, când ne-a privit în ochi, cu un fel de stăruinţă batjocoritoare, oricum critică, încercând să deslege ciudăţenia ţelurilor noastre, fără să se sinchisească de neliniştea, emoţia şi stinghereala ce ne-o inspira. Fratele meu în înfrângere avea mai multe motive să piardă

examenul, deoarece era handicapat şi cutremurat la intervale de un fel de spasme care îi desfigurau trăsăturile. Nu se putea răspuns mai direct la năzuinţele mele nejustificate. Profesorul ne-a străpuns cu privirea rece, metalică, lăsându-ne să înţelegem că jucăm rolul unor insecte moarte pentru ştiinţă, şi într-un târziu, ne-a şoptit cu gravitate, în care distingeam nu atât mila, cât o nesfârşită distanţă, cea care separă oamenii pe planul cunoaşterii: „Ştiţi desigur, onoraţi candidaţi, că şi fluturele, ei da", şi aici ridică arătătorul trăgând în aer cercul fatal „fluturele se roteşte în jurul lămpii... urmându-şi curiozitatea, atras de strălucire..., dar dintr-o dată aripile i se aprind"...

Am încercat să schiţez un zâmbet – desigur aceasta i-a întărit opinia despre absurditatea hotărârii mele – fără să fi avut curajul de a relata acestui om vârstnic, cu faldurile chipului ca de lavă împietrită, şi cu ochii albaştri, de o transparenţă senină, despre disperarea bătrânului înfăşurat în cârpe, ca un fluture uriaş căruia moartea îi apăruse pe neaşteptate. Am fost la fel de pustiit de mine însumi în faţa privirii ofiţerului de securitate, deşi acesta era tânăr, cu părul negru lipicios, cu ochii întunecaţi de cearcăne, încât nu puteam surprinde uneori decât intensitatea catifelată a privirii lui, un patos pe care cuvintele nu-l trădau, ca şi cum ele nu ar fi fost legate de simţămintele celui ce le rostea. Se aşezase dintru început în dreptul ferestrei, cu instinctul anchetatorului ce preferă să rămână în umbră.

„Şi chiar nu aţi fost niciodată acolo... la ambasadă?" Accentuă pe „chiar" şi aşteptă cu răbdare rezultatul acestei insistenţe. La nedumerirea mea, voit naivă, dar mereu cu grija de a salva aparenţele, a continuat:

„Suntem primii care înţelegem folosul legăturilor culturale... Nu se poate face ştiinţă de unul singur. E clar!"

Nu înţelegeam sau încercam să mă conving pe mine însumi că nu înţeleg, instinctiv, pentru a-mi juca mai bine rolul, reţinând mai mult tonul decât înţelesul cuvintelor. Pentru libertatea mea tonul era mai important şi acesta avea ceva din bunăvoinţa familiară chiar paternă a unui medic.

„Vreau să spun că o ambasadă este o instituţie respectabilă. Oricine poate vizita o ambasadă dintr-un motiv sau altul... eu, dumneata, oricine, repet. Partidul este puternic, nu se teme de rele intenţii. Evident, ne referim la teritoriul englezesc dintr-o ţară socialistă. Hm! nu e un secret că nu ne iubesc..., dar asta este o altă problemă, ei au viaţa lor, noi pe a noastră..., poate expresia nu e tocmai fericită. Vreau să spun că fiecare este liber să facă ce vrea..., deşi, de la un nivel în sus, deosebirile joacă un rol mai mic... ca să

spunem aşa, nimeni nu are interes să pună în lumină diferenţele... există o înţelegere intelectuală, nu poate fi vorba de altceva, un consens, o înţelegere sinceră şi reciprocitate. Ştiu că dumneavoastră sunteţi invitat la tot felul de congrese... aici la noi... Un congres este un fel de teren neutru... pe care se stabilesc tot felul de contacte... la un anumit nivel..."

Cuvântul „nivel" îl fascina. Se simţea implicat şi, totodată, conţinutul oarecum neclar al conceptului îi trezea o oarecare îngrijorare. Ca să o depăşească, lăsă deoparte pe cei lipsiţi de acces, excluşi din grupul celor invitaţi la congrese. „Nivel" îi întredeschidea lui însuşi o poartă către o lume râvnită, din care considera că face parte. Mă accepta formal în această lume şi îmi dădu de înţeles că îmi acordă o oarecare consideraţie, când urmă:

„Este firesc în profesiunea dumneavoastră, ca un cercetător reprezentând institutul, să întâlniţi lume multă şi deosebită..., Sunt contacte şi contacte..., dar şi o anumită atmosferă, mai mult sau mai puţin favorabilă... vreau să spun în legătură cu anumite realizări, pe plan intelectual, bineînţeles, dar şi altele, legate de interese superioare... Câteodată suntem şi noi surprinşi ce lucruri interesante se discută la aceste congrese"...

„Se apropie de ţel", gândii, „oricum nu e departe". Modul insinuant în care vorbea, pauzele semnificative, acest discurs pe fundalul de sgomote stinse ale străzii, aveau ceva din răbdarea şi pânda încordată a unui jucător de şah. Îl zărisem pe fereastră, îndreptându-se cu pălăria trasă pe ochi spre blocul în care locuiam, câteva clipe înainte de a suna la uşă. Mă aşteptam la această vizită, îşi exprimase la telefon dorinţa de a dialoga „nesupăraţi de nimeni". Ştiam desigur – cine ar fi gândit altfel în statul cu ideologia „cea mai înaintată din lume"? – că avea mai totdeauna o discuţie, o convorbire fără temă precisă, al cărei subiect plutea în vag, dar stabilea cu cel prevenit o punte de legătură cu o pereche de cătuşe. Ofiţerul în civil înainta spre blocul în care locuiam, pe trotuarul de vis-a-vis, ca unul ce se plimba fără ţintă, oprindu-se din când în când, căutând din ochi ceva ce nu se înscria în ordinea firească a lucrurilor şi acela eram eu.

În ultima clipă mi-am dat seama că pe masă se afla scrisoarea primită în dimineaţa aceea de la Toni, strecurată mamei sale în vorbitorul închisorii. Făcuserăm parte din aceeaşi echipă – transportaseră mari cutii cu alimente din curtea interioară a unei legaţii într-un punct unde ne aşteptau taxiuri şi de acolo familiilor celor închişi – dar după două săptămâni, în urma unui denunţ, desigur, doi agenţi în civil se îndreptară spre noi îndată ce părăsirăm locuinţa

unor oameni năpăstuiţi. Am fugit fără ezitare, încercând să scăpăm de urmărire. Alergam alături, cu respiraţia întretăiată, fără să privim în urmă. Dar am simţit cum treptat, suflul îl părăseşte pe Toni şi picioarele i se îngreunează. Mi-am încetinit ritmul şi l-am privit. Alerga din ce în ce mai greu, apoi i s-a tăiat suflarea, a trebuit să se oprească, să se reazeme cu mâna de zid. Era congestionat şi nu ajungea să inspire aerul de care avea nevoie, gura i se căsca spasmodic. Nu am avut încotro, eu am fugit mai departe şi am zărit de la distanţă cum agenţii l-au luat între ei şi l-au suit într-o maşină.

Când mi-a telefonat cel ce mi-a dat de înţeles că este de la Securitate, am fost sigur că mă aştepta închisoarea. Dar Toni nu m-a denunţat. Trezisem bănuiala pentru o altă vină, pentru un schimb de scrisori cu Anglia, fără importanţă.

Mesajele pe care mama lui Toni mi le aducea de la vorbitor erau scrise mărunt cu creionul chimic pe o foiţă, cu lacomă sgârcenie pentru fiecare spaţiu de pe petecul de hârtie, fără reveniri sau ştersături, ca unul ce a meditat îndelung la ceea ce avea de comunicat, apoi şi-a notat gândurile la repezeală, cu teama de a nu fi surprins. O confesiune mai mult pentru sine decât pentru „cei din afară”, apoi pentru eternitate. Îmi reprezentasem chipul lui Toni, concentrat, cu buzele strânse – de obicei destinse într-un zâmbet batjocoritor – trupul uluitor de subţire, încă mai slăbit de regimul închisorii. Citisem de câteva ori rândurile mărunte şi, pe un fundal îndepărtat al amintirilor, întrezăream plimbările noastre pe plaja pustie de la Mamaia şi râsul lui care nu respecta nimic sau aproape nimic – afară de câteva principii care îi aduseseră moartea. Ne învârteam ca sălbatecii, bătând din palme transpiraţi în jurul unei fetişcane pe care o poreclisem Africa – era foarte oacheşă şi dansa aproape goală – prietena unuia Yaha Bibi, trăit o parte din viaţă pe meleaguri îndepărtate, cu faţă strivită la încăierări. Ne ţineam ca un roi de Africa, apoi ne refugiam în taverna lui Afendului, unde jucam biliard.

În dimineaţa aceea, mama lui Toni îmi întinsese biletul, cu o privire în care pâlpâia iluzia unei speranţe – nu bănuia că, foarte curând el va muri. Biata femeie lucra la un hotel de tranzit de pe Calea Griviţei, unde se angajase aşteptând ziua pachetelor, drumul plin de noroi şi talgerele murdare ale cântarelor în care gardienii aruncau de-a valma bucăţile de carne friptă, merele şi pâinea, dar nu ştiam că sfârşitul lui Toni este atât de apropiat când l-am zărit pe omul Securităţii îndreptându-se agale înspre blocul meu. În ultimul moment mi-am dat seama că biletul din închisoare se afla pe masă şi de-abia am avut timp să-l strecor într-o carte, când a apărut statura

îndesată a ofiţerului în civil, cu expresia aceea tristă şi totodată răutăcioasă, cu acea scânteiere între cearcănele ochilor, aprinsă de mânie sau de interesul unui răspuns care îi era pe plac. Simţisem din instinct ura lui înverşunată împotriva semenilor – o ură care pentru el însuşi era justificată de adevărul unei ideologii.

Deşi îmi repetam în gând, după ce i-am deschis uşa, că în nici un caz nu trebuie să privesc înspre cartea în care ascunsesem mesajul lui Toni, ar fi bănuit desigur ceva, dacă nu mi-ar fi evitat, din antipatie şi stinghereală, privirea. Sau poate era un joc premeditat de a fi prezent fără a-mi constata existenţa. S-a prefăcut că nu observă interiorul sărăcăcios al camerei şi, dintr-o strategie de anchetator, a rămas în picioare, cu mâinile la spate, în dreptul ferestrei. La început a domnit între noi tăcerea, o tăcere ciudată care mi-a amintit de vecinul sbătându-se în rufele albe într-un ţarc pustiu, strigând după ajutor fără vreun folos. Ca să scap de încremenirea acestui gol disperat, i-am oferit oaspetelui, cu o voce care nu era a mea, un scaun şi el a făcut un gest putând fi interpretat „Lăsaţi, sunt obişnuit!" apoi a rămas cu privirea aţintită la rafturile cu cărţi, deşi, de la distanţa aceea nu se putea distinge nici un titlu.

„Mă bucur că avem prilejul să vorbim" începu el „aici e mai comod, nu ne deranjează nimeni... Cărţile şi reputaţia dumneavoastră ne sunt cunoscute." Folosea pluralul, ceea ce însemna că exprima totodată şi opinia superiorilor sau a unui birou, apoi a altor gradaţi şi servicii speciale, într-o perspectivă care sfârşea foarte sus, la un „factor de decizie" inaccesibil. „Există salariaţi ca mine", continuă el, „al căror timp poate fi considerat mai mult sau mai puţin pierdut... Da, da, nu protestaţi" (nu schiţasem nici un gest) „noi avem o activitate mai modestă, mai puţin cunoscută..." („Mă detestă pentru notorietatea mea", gândii. „Cum l-aş putea convinge de contrariu, adică de adevăr?") „Evident, amândoi ne servim patria. Dacă am îndrăznit să vă deranjăm, stimate...". Avu o ezitare. În limbaj, formula ar fi fost „stimate tovarăşe", dar apelativul displăcea intelectualilor, ei nu îl pronunţau decât batjocoritor sau cu o gravitate ipocrită. „Auziţi", urmă ofiţerul după o ezitare, „dacă am îndrăznit să vă întrerupem oarecum activitatea, este pentru un mic serviciu, ca să spun aşa, neînsemnat, pe care ni l-aţi putea face!"

„De ce m-am temut!" gândii. „Acum va începe jocul. Va trebui să-mi dau seama din timp de tactică, de intenţia de a mă implica în planurile lor, oricum împotriva convingerilor mele. Va începe un dialog al surzilor, eu având rolul incomod al celui în defensivă... să îmi măsor fiecare cuvânt, să găsesc la repezeală semnificaţia şi răspunsul... în loc să îi vorbesc despre zilele, despre anii, despre

viața pierdută... Îl urăsc?" m-am întrebat. „Nu, nu îl urăsc, în mine a rodit mereu învățătura lui Iisus, dar există un destin al timpului orb care șterge, care uită totul... acest vierme, această târâtură va dispare în anonimatul faptelor uitate, încă în viață fiind sau pășind în moarte... odată cu mine... cu întreaga generație"...

„Dumneavoastră aveți un văr în Anglia", îl auzii spunând cu voce clară. „Este plecat de mult!" murmurai ca un fel de scuză.

„Da, desigur, este plecat din '47, se știe. A vorbit și la BBC, dar nu ne deranjează..., fiecare procedează după cum îl taie capul. Noi nu ne emoționăm, nici nu ne schimbăm drumul după o părere sau alta. Lumea este largă..."

Îmi aștepta aprobarea. Îngăimai ceva nedefinit, după care el se întoarse cu tot trupul greu și mă privi pentru întâia oară. Am remarcat aceasta, deși, în întunecimea înserării, ochii dispăruseră aproape în umbră.

„Nu știți ce a devenit vărul dumneavoastră" mă imită el cu o nuanță de batjocură, „dar îi scrieți din când în când... sau îi răspundeți!"

Mă auzii replicând fără să îmi recunosc vocea:

„În scrisori nu îmi precizează niciodată ce activitate are, din ce trăiește. Conțin știri obișnuite, sănătatea în primul rând..."

„În ce măsură cunosc ei conținutul scrisorilor?" gândeam rostind aceste cuvinte. „Le-au deschis oare pe toate? Au analizat toate frazele, aluziile mele în legătură cu *plecarea*, cu această imposibilă evadare?"

Omul Securității s-a apropiat de mine un pas, nu mai mult – păstra tot timpul distanța – dar îndeajuns să simt mirosul de parfum ieftin. Desigur se stropea din belșug cu apă de colonie când revenea la suprafață, pentru a alunga duhurile rele ale anchetelor din pivnițele închisorilor. Vocea lui deveni aproape amicală:

„Noi nu suntem, din principiu, împotriva corespondenței cu Vestul..., nu înseamnă că cineva nu poate avea legături... inofensive, bineînțeles, cu o rudă... Sunt însă și intenții periculoase, când trebuie să ne luăm măsurile noastre... avem dreptul să ne apărăm."

„Ne scriem foarte rar... Ultima oară..."

„Știm, știm... dar este totuși o legătură, nu puteți nega. Se cunoaște... de noi și, desigur, și de ei. De Englezi, vreau să spun. Această mică punte între noi și ei, care sunt scrisorile dumneavoastră... o legătură între două lumi... prin care se poate comunica. Puteți traversa această punte"... insistă el, privindu-mă cu intensitate și cu un fel de încredere confidențială, așteptând din parte-mi aceeași bunăvoință.

Deoarece nu am reacţionat în nici un fel, adăugă cu răceală: „Desigur, aveţi tot dreptul să cunoaşteţi obiectul vizitei mele."

Bănuisem demult scopul vizitei lui, dar pentru a trece peste această completare îi întinsei un pachet de ţigări. În ultima clipă observai că mâna îmi tremură şi atunci am pus pachetul pe masă, invitându-l să se servească.

„Ne-am gândit că nu ar fi rău să treceţi pe la Ambasadă... pe la Englezi, bineînţeles... Să luaţi contact cu cei de la Ambasadă", spuse el cu un fel de indiferenţă, trăgând cu grijă o ţigară din pachet. „Doar aţi fost invitat acum doi ani la un congres, la Londra. Cu siguranţă că vărul dumneavoastră a intervenit cu acel prilej..., dar în primul rând pentru reputaţia dumneavoastră unanim recunoscută. Nu este vina noastră că vi s-a respins cererea de călătorie. A fost un funcţionar neinformat... Suntem şi noi la curent, nu numai din obligaţie, cu ceea ce se realizează în institutele noastre..."

Monologul său pierdea din consistenţă pe măsură ce se apropia de ţelul vizitei – avea aerul că îmi împărtăşeşte lucruri deja cunoscute, că repetă adevăruri de la sine înţelese, că o face numai datorită obligaţiilor administrative, dar că, dincolo de ele şi de relaţiile oficiale dintre noi, exista o înţelegere, ceva în care intra şi o oarecare simpatie.

„Ştie, deci, ştiau..." gândii. „Li s-a raportat. De cine? De director sau de secretarul de partid?" Dar invitaţia fusese nominală, nu trecuse prin institut.

„Apoi aţi cerut fotografii, aţi scris Serviciului cultural al Ambasadei pentru zugravul acela din Evul Mediu"...

„Gavriil Uric", şoptii. Dacă aş fi ştiut că ambiţia mea de a reproduce în studiul despre miniaturile moldoveneşti chipurile din *Tetraevanghelul* păstrat la biblioteca Bodleiană din Oxford mă va costa atât de scump!

„Dacă aş fi ştiut!" gândeam în vreme ce îl aşteptam pe bulevardul Magheru, a doua zi după ciudata vizită. „Şi aşa nu aveam neapărată nevoie de ilustraţie, apăruse deja în alte studii. A fost un fel de idee fixă să evit rastelurile... şi iată-mă acum aşteptând pe omul Securităţii. Ce legătură ciudată între miniatura din secolul al XIV-lea, între efortul artistului călugăr de la mânăstirea Neamţul de a înfăţişa în culori şi aur chipurile hieratice ale evangheliştilor, şi aşteptarea mea, aici, la întretăierea a două bulevarde... pândind apropierea ofiţerului care îmi va propune cine ştie ce ticăloşie"...

Îi zărisem în depărtare silueta – îmi era de-acum cunoscută – cu un trenci militar peste hainele civile şi pălăria trasă pe ochi. Părea oprit întâmplător, ca şi pe străduţa locuinţei mele, dar în realitate

cerceta din priviri împrejurimile. Senzaţia că sunt căutat şi că nu peste mult mă va descoperi îmi goni toate gândurile. Am găsit totuşi puterea să mimez îngrijorarea că nu îl găsesc, că îl caut cu tot dinadinsul.

Am tresărit deci cu intenţie când l-am simţit alături şi am schiţat un salut, deşi nu mă aşteptam să-mi răspundă. Acum înaintam împreună şi auzeam paşii lui greoi şi hotărâţi, dându-mi seama de mersul meu uşuratec şi dezordonat, ca al cuiva pus la mare încercare. Îl urmam ca o umbră alergând când în dreapta, când în stânga, coborând chiar de pe trotuar, în încercarea mea de a-l însoţi prin mulţime. Eram pe bulevardul Magheru, cu vitrine mari în care se reflecta fluviul de oameni şi luminile instabile ale maşinilor care înaintau încet. Cu toată umezeala, uşile restaurantelor şi bufetelor expres erau larg deschise şi lumea intra şi ieşea, deşi nu era încă ora mesei de seară. La un colţ, însoţitorul meu s-a oprit şi mi-a strâns uşor cotul cu un gest familiar. Din bulevard se deschidea o stradă îngustă, cu clădiri vechi, înălţate la începutul secolului, ziduri pline de igrasie care accentuau cenuşiul zilei de toamnă. Cornişe greoaie, arcade lipsite de eleganţă, pilaştri scunzi, apăreau pentru o clipă în lumina farurilor. În contrast cu mulţimea agitată de pe bulevard, pe străduţă nu se vedea ţipenie. Numai maşinile negre, ca într-un convoi funerar, se înşirau, una după alta, de-a lungul trotuarului.

„Va trebui să mergem pe-aici, sunt numai câţiva paşi", îmi şopti omul Securităţii, fără să îmi arate unde, dar împingându-mă uşor din cot cum fac însoţitorii orbilor. Simţind nehotărârea mea instinctivă, m-a privit nemulţumit:

„O ambasadă este o ambasadă, toată lumea o cunoaşte... Chiar pentru studiile dumneavoastră este obligatoriu să o aveţi în vedere. Evident, fiind şi noi la curent." Îmi vorbea încet şi, sub borul maro al pălăriei, buzele i se mişcau groase ca ale unei zeităţi asiatice. Îşi privi ceasul cu nervozitate: „Mai avem aproape cinsprezece minute. Este posibil să fiţi atent o clipă?"

Eram atent, dar îmi auzeam inima bătându-mi puternic.

„Ambasada este la dreapta", vorbi el după un timp, „la vreo sută de metri. Au gheretă în faţă. O să descoperiţi totul la timpul potrivit, desigur."

Ne aflam pe trotuarul îngust, între un Land Rover deschis la culoare şi plăcile de travertin ale unei case. Se înserase, dar nu putea fi mai târziu de ora şase.

„Ei lucrează încă. Sigur că au mult de lucru", repetă el cu o intenţie ironică pe care nu am înţeles-o. „Depăşiţi ghereta miliţianului şi traversaţi curtea."

„Nu mă vor opri?" întrebai naiv.

„În nici un caz. Treceţi de poartă şi intraţi în Ambasadă. Vă va primi secretara. Cereţi să vorbiţi cu ambasadorul".

„Cu ambasadorul?" Îl privii fără a-mi ascunde uimirea. „Ce să-i spun?"

Ofiţerul făcu stânga împrejur, vizibil supărat, şi eu am rămas o clipă descumpănit pe trotuar, apoi îl urmai.

„Că aveţi un văr în Anglia, nimic altceva. Că v-aţi adresat serviciilor lor culturale pentru pictura aceea din Oxford sau mai ştiu eu ce. Doar nu o să vă învăţ eu! Că vă simţiţi legat de Anglia nu numai prin rude, dar şi prin cercetările dumneavoastră... prin relaţiile cu profesorii de acolo. Suntem doar legaţi de Europa... ce spun, suntem europeni." Mă privi să vadă dacă am înţeles. Încercai să întregesc semnificaţia ultimelor cuvinte şi-mi dădui seama, panicat, că îi urmărisem doar mişcarea buzelor groase. Dădu din umeri şi continuă: „Vestul nu ne vrea, dar asta nu ne supără. Dumneavoastră cercetaţi mai departe, aveţi toată libertatea..., deşi cercetările dumneavoastră se îndreaptă într-o direcţie anume... mai puţin înspre lumea slavă, cum este şi firesc... Nu suntem slavi, nu? („Raportul lui N., desigur!" gândii). Asta nu ne deranjează. Culturile stau şi ele în relaţii dialectice"...

Am aprobat absent. Simţeam cum se scurgeau minutele, dar nu îndrăzneam să privesc ceasul.

„Legăturile cu Occidentul, cu Anglia, nu ne deranjează. Dimpotrivă. Un intelectual ca dumneavoastră nu va fi greu să le câştige încrederea."

„Încrederea?" repetai ca un ecou

„Vreau să spun o anumită înţelegere, la un anumit nivel. Ambasadorul vă va privi ca pe un admirator al realizărilor lor – şi, între noi, nu va fi departe de adevăr – al monumentelor, desigur şi medievale, nimic mai logic. Ei ştiu că aici nu prea sunt iubiţi... aşa că o mână întinsă de un intelectual remarcabil"... Îşi alegea cuvintele cu intenţia de a i se aprecia acest efort. „Nu, nu protestaţi... remarcabil, reputaţia dumneavoastră este bine stabilită... Poate vă vor onora cu mici servicii... desigur fără importanţă. În primul rând este vorba de prestigiul lor faţă de opinia publică de la noi..., dar şi unele mici interese ale noastre."

Începeam să înţeleg.

„Cred că nu vă cerem prea mult!"conchise el, privindu-mă îndelung, încercând să-mi afle răspunsul în priviri.

Ne-am întors din nou în direcţia ambasadei. Pe lângă noi trecu un Mercedes cu perdelele lăsate. L-am urmărit intrigat, fără motiv,

până s-a pierdut în întuneric. Însoţitorul meu îmi făcu semn. Ochii nu i se mai vedeau sub borul pălăriei, trăsăturile îi deveniră indistincte ca ale unui manechin.

După câţiva paşi, am intrat pe poarta înaltă de fier forjat a ambasadei. Era o fostă casă boierească, de proporţii frumoase, dar ghereta de lemn a miliţianului, vopsită grosolan, îi desfigura faţada. Câţiva militari englezi în uniformă mă depăşiră, apoi intrară pe uşa principală, ştergându-se pe picioare conştiincioşi, aruncându-mi priviri grăbite, fără urmă de suspiciune.

Gândeam febril şi înaintam cu paşi mărunţi, căutând să câştig timp. Nu mă puteam întoarce, omul Securităţii mă aştepta pe trotuarul din faţă, îi distingeam silueta groasă. Dacă îl întâlneam pe ambasador trebuia să raportez răspunsul şi orice invenţie a mea (desigur, nu aş fi relatat adevărul) ar fi fost confruntată cu versiunea salariaţilor din ambasadă care făceau parte din serviciile româneşti.

Am întrebat la primul birou de secretara al cărei nume îl repetam mereu ca să nu îl uit. Aşteptând-o, priveam cu admiraţie la salariaţii care treceau grăbiţi, cu chipuri senine şi zâmbitoare, politicoşi şi reţinuţi. „Este lumea liberă”, gândeam. „Iată un colţ din lumea liberă. O insulă ruptă dintr-un alt continent căruia îi sunt hărăzite bunătăţile pământului... continentul vestic, dincolo de Cortină.” Era înfăţişarea unei profunde deosebiri şi nedreptăţi. „De ce nu ne împărtăşesc viaţa? De ce se nasc într-o altă lume iar noi aici? Aş fi oare fericit printre oamenii aceştia liniştiţi, cu preocuparea de a-şi face existenţa cât mai plăcută, pe care viaţa îi răsfaţă? Nu este un fel de a dormi, cu vise roze ca într-o piesă lipsită de finalitate, cu personaje de un calm imperturbabil? Toţi au un aer atât de inteligent, de perfect, de asemănător, ca o sectă purtând aceleaşi veştminte, vădind aceleaşi obiceiuri şi maniere.” Fără să vreau îmi zării chipul într-o oglindă mare cât peretele. „Şi eu, oare ce figură fac?” mă întrebai, rămânând cu privirea fixă, ca şi acum mi-aş fi descoperit pentru întâia oară trăsăturile. „Cu hainele cenuşii şi înfăţişarea tristă şi această dezorientare care, cu siguranţă, mi se citeşte în ochi şi cu o nelinişte inspirând, la rându-i, neîncredere! Cum să-i mărturisesc secretarei că nu vreau să văd pe ambasador, că nu am nimic să-i spun, că propriile mele vorbe m-ar purta pe un drum ce se sfârşeşte, cel mai ades, în moarte? Că i-aş striga în faţă ambasadorului, cât de puţin îmi pasă de civilizaţia şi de bunurile lor, de acest confort pe care şi l-au menţinut sacrificând jumătate de Europă!”

Trebuia sa par neapărat iresponsabil, cu riscul de a deveni ridicol sau vrednic de milă. Era ultima mea şansă să trec furios sau nebun, oricum capabil de orice, în primul rând să le mărturisesc că îmi este

milă de lumea lor atât de liniştită – şi, Doamne, atât de mărginită – să le strig în faţă, în primul rând ambasadorului care reprezintă marele imperiu, dezaprobarea mea. Că ne-au părăsit, ne-au lăsat pradă unor lupi, înroşiţi, ca şi drapelele lor.

În faţa mea se opri o fată înaltă şi blondă, cu surâs fermecător. Vorbea româneşte cu un uşor accent, făcea parte din personalul românesc al ambasadei. „Este secretara", mă gândii fără să o ascult. „Posibil să fie o agentă a Securităţii." Se afla înainte-mi, privindu-mă cu ochii mari, aşteptând răspunsul la o întrebare. Atunci am avut tentaţia să îi arăt revolta mea pentru că trăda pe cei ce o primiseră în cuibul lor sau numai pentru că îşi pusese viaţa la adăpost. Îmi dădeam seama că poate o nedreptăţesc, dar, totodată, căutam pretexte pentru izbucnirea mea. „Este strigător la cer să-şi dea astfel de aere, să imite pe toţi aceştia, în vreme ce afară, în jurul acestei insule, se roteşte o lume de sclavi."

Dar mânia urca şi aşa, fără voia mea, de undeva din adânc. Obrajii mi se roşiră, ochii îmi scăpărau. Schiţai un gest ca cineva capabil să facă un act necugetat. M-am prefăcut că încerc să mă stăpânesc, încleştai pumnii şi îmi dădui seama că, într-adevăr, de data aceasta tremuram ca într-un acces de febră.

Secretara se dădu înapoi înspăimântată, uitându-se după ajutor, când am şuierat printre dinţi: „Vreau să vorbesc domnului ambasador... îndată!"

Totul s-a petrecut cu repeziciune şi numai între noi doi, funcţionarii din apropiere nu putuseră observa nimic nefiresc. Tânăra se retrase cu faţa spre mine, apoi dispăru într-un birou şi am rămas din nou singur. Un sgomot ciudat veni dinspre stradă, poarta de fier se deschise cu un scârţâit prelung, parcă s-ar fi târât pe pământ. Într-un târziu se auziră paşi şi în încăpere intră un domn cu papillon, care mă privi sever şi mă măsură din cap până în picioare. Vorbea foarte stricat româneşte, dar înţelesei totuşi că ambasadorul are agenda mult prea încărcată şi nu mă poate primi, dar este sigur că în viitor acest lucru va fi posibil.

Îmi amintesc de uşa turnantă, pe care am împins-o cu ezitări, ca pentru a-mi arăta mie însumi regretul că mă despart de lumea vestică. Îmi amintesc şi de aerul rece care m-a lovit în faţă odată cu întunerecul. Am tras adânc aerul în piept şi am pornit la întâmplare pe stradela îngustă. Mă grăbeam, dar ofiţerul de securitate m-a ajuns.

„Atât de repede?" m-a întrebat.

Încetinii pasul, reflectând la întrebare şi îmi dădui seama că vrea lămuriri în legătură cu vizita mea.

„Imposibil de ajuns la ambasador!" șoptii, fără să adaug nimic. În clipa aceea totul îmi era indiferent.

„O să vedem!" mormăi ofițerul amenințător și dispăru în noapte fără a-și lua rămas bun.

Postfaţă

Un istoric cu vocaţie: Pavel Chihaia

Adolf Armbruster

Colegul şi prietenul nostru Pavel Chihaia a ajuns la frumoasa vârstă de 70 de ani, prilej cu totul justificat pentru sărbătorirea evenimentului. Născut acum şapte decenii pe malurile Dunării, Pavel Chihaia a copilărit pe malurile Mării Negre, o copilărie care nu a fost una dintre cele mai frumoase şi mai fericite. Adolescentul Pavel Chihaia îşi încearcă exprimarea lirică în, pentru acele vremi, obişnuitele publicaţii liceale. Evidenta înclinare lirică îl îndrumă şi spre şcolirea superioară corespunzătoare, el urmând cursurile Facultăţii de Litere bucureştene în anii ultimului război mondial. Creaţia sa literară se mută de la poezie la proza epică (roman) şi dramatică (teatru); nu zăbovim aici asupra literatului Pavel Chihaia, dar nu putem să nu remarcăm împrejurarea fericită că tocmai datorită acestor preocupări de tinereţe Pavel Chihaia a făcut cunoştinţă şi a aflat aprecierea şi prietenia chiar a unor mari şi consacraţi oameni de cultură ai timpului: dintre aceştia remarcăm îndeosebi pe Petru Comarnescu, a cărui înrâurire în sensul alegerii domeniilor de investigaţie ştiinţifică o vom regăsi peste două decenii tocmai la istoricul Pavel Chihaia.

Crima culturală comisă de regimul comunist asupra lui Pavel Chihaia şi a întregii sale generaţii de elite victimizate nu a fost reconstituită în întregime şi ca atare nici pedepsită cum se cuvine. Numai un astfel de regim demenţial şi străin României îşi putea permite luxul să lichideze, să închidă, să tortureze şi să marginalizeze o întreagă generaţie de oameni de cultură numai pentru că nu se lăsase ademenită de făgăduinţele paradisului roşu, ci se obstinase în libertatea cugetului şi a faptei. Timp de mai bine de zece ani Pavel Chihaia îşi câştigă în Bucureşti un minim de existenţă şi supravieţuire cu munci necalificate şi fizice. În taină scrie literatură de sertar şi acumulează cunoştinţe vaste şi complexe precum şi experienţe umane pozitive şi negative.

Abia în anul 1960 Pavel Chihaia îşi încheie calvarul odată cu angajarea sa Institutul de istorie a artei, institut ce aparţinea încă, pe vremea aceea, Academiei Române. Într-o ambianţă arhitectonică pe măsura orientării acestui institut de cercetare, aflat în centrul Bucureştilor

pe Calea Victoriei, într-un colegiu de colaboratori intelectuali (nu ne gândim aici la membrii activişti de partid, paraşutaţi la acest institut ca şi la toate celelalte cu sarcini mai însemnate şi mai diferite decât cele primordial ştiinţifice), Pavel Chihaia şi-a găsit în sfârşit locul unde-şi putea urma în tihnă vocaţia de istoric. Împlinirea profesională relativ târzie va fi în curând completată cu una de ordin personal, prin căsătoria sa cu Maria Ioana.

Îndelungata şi nedorita perioadă de acumulare pasivă dă acum un rod neobişnuit de bogat şi de dens. Ani în şir Pavel Chihaia publică numeroase contribuţii esenţiale şi majore în revistele de specialitate neinfestate de comunism, adevărate microcapodopere de competenţă şi seriozitate ştiinţifică ce anunţă, de fapt, amplele sale monografii care nu vor întârzia de altfel să apară. Seria o inaugurează monumentala sinteză intitulată *Din cetăţile de scaun ale Ţării Româneşti*, Bucureşti, Editura Meridiane, 1974, 383 pag., 176 ilustraţii. Autorul se apleacă aici cu mult har ştiinţific şi o acribie neobişnuită asupra vechilor monumente de la Curtea de Argeş, Câmpulung Muscel şi Târgovişte, adică din cele mai vechi centre politice şi spirituale ale Ţării Româneşti. Ochiul format al specialistului descoperă detaliul semnificativ cu o întinsă putere de comunicare şi sugerare privirilor posterioare. Pavel Chihaia reuşeşte să reliefeze îndeosebi acele realizări care marchează debutul unei evoluţii culturale, artistice şi de civilizaţie sau, dimpotrivă, interferenţele, momentele de răscruce ale acestor evoluţii ale culturii Ţării Româneşti medievale.

O fericită continuare şi completare a acestei sinteze o reprezintă volumul următor al lui Pavel Chihaia: *De la „Negru Vodă" la Neagoe Basarab. Interferenţe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, Bucureşti,. Editura Academiei, 1976, 255 pag. Autorul descifrează aici unele trăsături spirituale ale unor epoci insuficient cunoscute din trecutul Ţării Româneşti. Dacă în prima sa lucrare în centrul atenţiei se aflaseră monumentele de artă şi arhitectură din cele trei cetăţi de scaun muntean, în centrul acestei lucrări se află creaţiile scrise, istoriografice, literare, moralizatoare, filosofice, îndeosebi cele legate de legendarul Vodă descălecător şi negru şi *Învăţăturile* lui Neagoe. Cele două părţi ale cărţii urmăresc două fenomene artistice deosebite: în prima, naşterea şi evoluţia legendei şi mitului Negru Vodă, sublimat în vechea artă şi istoriografie, iar în partea a doua legăturile dintre creaţia literară şi acea artistică a lui Neagoe Basarab, deduse din focarul viziunii acestui voievod. Totodată se poate remarca în prima parte circulaţia cu caracter popular a lui Negru Vodă, iar în a doua aceea a înfăptuirii culte numite *Învăţăturile* lui Neagoe, al cărei destin autorul îl urmăreşte în chip captivant. Cele două tradiţii antrenează semnificaţii succesive, atitudini şi mentalităţi ale epocilor care le-au traversat, reflectând prin aceasta o serie de aspecte ale spiritualităţii medievale româneşti. Mitul Negru Vodă răspunde necesităţii de autoprezentare a

începuturilor, a destinului Ţării Româneşti, pe când *Învăţăturile* lui Neagoe şi operele de artă din vremea lui Neagoe Basarab şi a lui Radu de la Afumaţi ne evocă unele preocupări de cunoaştere în cadrele impuse de realităţile Evului Mediu românesc. Cele două teme majore ale studiului sunt tratate contrapunctic, după o perfectă ştiinţă a compoziţiei, antrenând elemente din discipline înrudite şi reverberaţii din alte domenii de activitate. Prin aceasta, lucrarea lui Pavel Chihaia nu prezintă un studiu interdisciplinar obişnuit, ci o amplă orchestraţie în care se confruntă aceste analogii şi disjuncţii, într-o armonie perfectă, sub bagheta unui dirijor de talia concetăţeanului nostru de la Filarmonica din Gasteig. Punctele de vedere noi pe care Pavel Chihaia le aduce în datarea şi reconstituirea cronicilor muntene, în studiul comparat al acestora cu cele moldovene, în descifrarea semnificaţiei portretelor voievozilor Basarabi, toate acestea îi permit noi interpretări ale acestor scrieri şi picturi. Pe scurt, o carte captivantă de un înalt nivel ştiinţific.

La numai un an de la apariţia acestui volum, Pavel Chihaia este din nou prezent în librăriile româneşti: *Sfârşit şi început de ev. Reprezentări de cavaleri la începuturile Renaşterii*, Bucureşti, Editura Eminescu, 1977, 321 pag., 42 ilustraţii. Lucrarea a fost elaborată de fapt în timpul unui stagiu de perfecţionare al autorului petrecut la Sorbona şi în alte centre culturale apusene între anii 1971-1973. Pavel Chihaia se apleacă asupra reprezentărilor de cavaleri din Evul Mediu târziu. Prin puterea sa neobişnuită de analiză şi sinteză, prin comparatismul său inegalabil şi infailibil, pe scurt, prin metoda sa proprie şi genială, el reuşeşte să reconstituie nu numai o istorie a unei anume arte, ci mentalităţi întregi, lucru prin care a scris una din cele mai moderne cărţi apărute vreodată în România.

La un an după această ispravă ştiinţifică Pavel Chihaia s-a decis să nu se mai întoarcă în România, stabilindu-se la München. Aici a şi publicat la scurt timp cea de-a patra sa carte: *Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească*, editura Ion Dumitru Verlag, München, 1983, 213 pag., 4 ilustraţii. Pavel Chihaia reuşeşte să surprindă pe lângă cunoscutele influenţe bizantine şi slave, înrâuriri decisive în arta şi civilizaţia medievală munteană de provenienţă certă europeană (centrală sau chiar apuseană).

Ultima carte a lui Pavel Chihaia se intitulează *Immortalité et décomposition dans l'art du Moyen Age*, Fondation Culturelle Roumaine, Madrid, 1988, 325 pag., 49 ilustraţii. Cartea este, de fapt, în mare parte versiunea franceză a lucrării *Sfârşit şi început de ev* augmentată cu un capitol adiţional care-i dă şi titlul, cu texte anexe, indice de nume proprii şi de ilustraţii.

Toate aceste volume ca şi cele peste 80 de studii publicate de Pavel Chihaia sunt contribuţii importante la cunoaşterea unor epoci, la descifrarea unor probleme majore de istorie românească şi universală. Punând mereu în lumină materiale inedite de arhivă, reinterpretând date greşite sau

superficial şi insuficient prezentate, analizând cu minuţie monumentele pe care îşi propune să le introducă în circuitul argumentaţiei sale, cunoscând în mod nemijlocit, din scrieri şi documente artistice, viaţa medievală românească şi europeană, Pavel Chihaia porneşte mereu de la un temei solid, pe care l-a verificat cu probitate ştiinţifică şi pe care l-a investigat după o riguroasă metodă de cercetare.

Studiindu-i opera, cititorul îşi dă imediat seama că autorul trebuie să aibe o vocaţie neobişnuită pentru scrierea şi rescrierea istoriei. Omul de cultură şi artă Pavel Chihaia este şi istoricul de cultură şi artă, vocaţia aceasta de netăgăduit fiindu-i probabil trezită de contactul cu Petru Comarnescu şi cu alţi confraţi ai acestuia în cuget şi simţire. Din această şcoală în sens filosofic vine Pavel Chihaia, devenind un simbol al ei, un vajnic apărător şi susţinător al acestei şcoli, în care se cultiva frumosul la absolut, probitatea ştiinţifică, autenticitatea actului de creaţie, toate acestea nelăsând loc imposturii, plagiatului, superficialităţii.

Încă student fiind, am citit unele din articolele semnate de Pavel Chihaia, dorind în taină să-l cunosc cândva şi personal. Soarta profesională m-a adus în 1965 tot la un institut al Academiei, anume cel de istorie, numit mai târziu „Nicolae Iorga". Cu prilejul unei reuniuni ştiinţifice internaţionale am avut ocazia să-l cunosc şi personal pe Pavel Chihaia. Ambianţa toscană de la Prato şi Florenţa din aprilie 1977 era parcă făcută anume pentru această întâlnire de neuitat. Un bărbat de o neobişnuită politeţe în rostire, gesturi şi fapte, un calofil în scriere, exprimare şi gusturi; cu toate aceste însuşiri şi calităţi de excepţie, Pavel Chihaia este un om de o modestie rară, care nu face decât să-l onoreze, fiindcă un om ca dânsul, un savant şi un literat de talia lui nu mai are nevoie să se impună cu îngâmfare. De atunci am rămas prieteni, prietenia aceasta adâncindu-se desigur de când m-am mutat şi eu în capitala bavareză acum mai bine de opt ani.

Ad multos annos!

BIBLIOGRAFIE

I. PERSPECTIVE

1. Unele trăsături permanente ale spiritualităţii româneşti
   Europa liberă, 26.XI.1982
   Jurnalul literar, An III (23-26), Sept. 1992, p.1,5
2. Tradiţii răsăritene şi influenţe occidentale în Ţara Românească
   Europa liberă, 3.VIII.1983
   Jurnalul literar, An III (44-45), Ian. 1993, p.1,5
   Jurnalul literar, An III (1-4), Ian.-Febr. 1993, p.8
   Românul liber, An IX (4), Apr. 1993, p.14,15
   Românul liber, An IX (5), Mai 1993, p.14
3. Renaştere şi renaşteri autohtone
   Cuvântul românesc, An XI (103), Nov. 1984, p.12
   Jurnalul literar, An IV (37-40), Oct. 1993, p.2,4
4. Religie şi cultură la români
   Europa liberă, 13.VII.1983
   Jurnalul literar, An IV (9-10), Mart. 1993, p.5,8
5. Activitatea lui Mircea Eliade la Cercul „Eranos" din Ascona
   Europa liberă, 26.IV.1989
   Observator München, An I (3), Apr.-Iunie 1989
   Jurnalul literar, An III (5-6), Febr. 1992, p.1,7
6. Nemurire şi decompoziţie în arta Evului Mediu
   Europa liberă, 12.III.1989
   Observator München, An I (2), Ian.-Mart. 1989, p.18-20
   Românul liber, An IX (6), Iunie 1993, p.15,17

II. RECENZII ŞI INTERPRETĂRI

1. Două secole de libertate
   Conferinţă de 24 ianuarie 1984, la Kolpinghaus din München
   Curentul, An LVI (5965), I-II, 1984, p.2
   Tomis, An XXVII, 1-2 (274-275), Ian.-Febr. 1993, p.1,13
   Românul liber, An IX (2), Febr. 1993, p.1,2

2. Eminescu şi Evul Mediu
Conferinţă la comemorarea Centenarului lui Eminescu, Paris, 17.VI.1989
Tomis, An XXVII, I (262), Ian. 1992, p.5,15
3. Istoria românilor de la origini până în zilele noastre
Curentul, An LVI (5967), V-VI, 1984, p.4
Luceafărul, 7 (155), 17 Febr. 1993, p.8,9
4. Istoria ideilor politice româneşti
Săptămâna müncheneză, 38-39/1987, p.3,4
Luceafărul, 18 (166), 3 Mai 1993, p.8,9
5. Dracula şi originea unei reputaţii
Săptămâna müncheneză, 39/1988, p.4-6
Contemporanul–Ideea europeană, 17 (158), 30 Apr. 1993, p.8,9
6. Două importante lucrări de istoriografie privind secolul al XIX-lea
Curentul, An LX (5991), V-VI, 1988, p.3,4
Observator München, An IV, Aug.-Sept. 1989, p.4,5
American Romanian Academy Journal, 13/14, 1990, p.319-324
7. Pe marginea *Istoriei Literaturii Române de la origini până în prezent* de G. Călinescu
Curentul, An LV (5960), III-IV, 1983, p.4
8. Dialog în faţa tabloului lui Rembrandt, *Haman implorând iertare Esterei*
Observator München, An II, 2, Dec. 1989, p.11-15
Contemporanul–Ideea europeană, An III, (144), Ian. 1993, p.8,9
9. Despre traducerea *Ciocârliei* de P. B. Shelley
Observator München, An III, 2-3, Apr.-Aug. 1990, p.10,15

III. PORTRETE

1. Gânduri la moartea lui Emil Lăzărescu
Cuvântul românesc, An XIII (142), Febr. 1988, p.8
Cuvântul românesc, An XIII (143), Mart. 1988, p.8
Românul liber, An IX (8), Aug. 1993, p.17
2. Amintiri despre Maria Ana Musicescu
Curentul, An LVII (5973), V-VI, 1985, p.3
Românul liber, An IX (9), Sept. 1993, p.14
3. Un scriitor de frunte al exilului românesc: George Ciorănescu
România literară, An XXVI (11), Mart. 1993, p.10
American Romanian Academy Journal, 18/1993, p.285-290
4. Amintiri despre Eugen Drăguţescu
Curentul, An LVII (5974), VII-VIII, 1985, p.3
România literară, An XXVI (18), Mai 1993, p.17,18

5. Ionel Jianu şi opera sa
Apoziţia, 10-11/1986-1988, p.229-234
Lumea liberă, An II (95), Iul. 1990, p.23
6. Înfăptuirile lui Aurel Răuţă
Observator München, An VI-VII, (5), Febr.-Apr. 1994
7. Petre Năsturel la 70 de ani
Observator München, An VI, (3), Aug.-Oct. 1993, p.29-30
8. Radu Maier sau despre vocile colorate ale singurătăţii
Tomis, An XXVIII (284), Nov. 1993, p.10

IV. CONFESIUNI

1. Masă rotundă la revista *Tomis* din Constanţa
Tomis, An XXVII (274-275), Ian.-Febr. 1993, p.8,9,12
2. Rostul omului pe pământ
Contemporanul–Ideea Europeană, An II (152), Mar. 1993, p.11
3. Spaţiul tomitan şi creaţia mea
Tomis, An XXVIII (280), Iulie 1993, p.1,5
4. Despre destinul autorilor şi destinul cărţilor.
România literară, An XXVI (41), Oct. 1993, p.12-13
5. Despre *Faţa cernită a libertăţii*
Lumea liberă, An VI (268), Nov. 1993, p.8,9,11
Jurnalul literar, An IV (45-48), Dec. 1993, p.4,7
6. Pretext pentru o confesiune: *Străinul* de Albert Camus
Tomis, An XXVII (263), Febr. 1992, p.6,14
Românul liber, An IX (7), Iulie 1993, p.14

V. Fragment de jurnal, sub formă de roman

CEARTA SUFLETULUI CU TRUPUL

I *Apoziţia*, 10-11/1988, p.107-111
II *Apoziţia*, 8-9/1982-1985, p. 127-135
III *Curentul*, An LVII (5982), 1986, p.4
IV *Curentul*, An LX (5997), 1989, p.7,8

Postfaţă

Adolf Armbruster despre Pavel Chihaia

Conferinţă la Sesiunea de comunicări a Institutului român din Freiburg-im-Briesgau, la 3 Oct. 1992
Observator München, V (3), Iul.-Sept. 1992, p.11-12

5. Ioan Flora şi opera sa
Apoziţia, 10-11/1984-1985, p.229-234
Lumea liberă, An II (95), Iul. 1990, p.23
6. Înţelepciunile lui Aurel Rău
Observator München, An XIII, VII (3), Iulie-Aug. 1990
7. Petre Năvodaru la 70 de ani
Observator München, An XIII, (2), Aprilie-Iunie 1990, p.29-30
8. Radu Mărculescu sau despre vocile colocvialităţii
Tomis, An XXVIII (284), Nov. 1993, p.14

IV. CONVERSAŢII

1. Mică poveste la revista *Tomis* din Constanţa
Tomis, An XXVII (274-275), Iun.-Iulie 1992, p.8,9,13
2. Rotaţia omului pe planetă
Contemporanul-Ideea Europeană, An II (152), Mai 1993, p.14
3. Spaţiul românesc al constanţei
Tomis, An XXVIII (279), Iulie 1993, p.6,7
4. Despre destinul autorilor şi destinul cărţilor
România literară, An XXVI (41), Oct. 1993, p.12-13
5. Despre [illegible] autoexilului
Lumea liberă, An VI (268), Nov. 1993, p.8,9,11
Jurnalul liberal, An IV (45-46), Dec. 1993, p.4,5
6. Tinerii poeţi în dialog cu Arthur Cassian
Tomis, An XXVII (295), Febr. 1994, p.6
Romanian Review, An IX (9), Iulie 1993, p.14

V. Fragment de jurnal sub formă de roman

CEARTA SUFLETULUI CU TRUPUL

I *Apoziţia*, 10-11/1984-1985, p.107-111
II *Apoziţia*, 8-9/1982-1983, p.121-135
III *Curentul*, An LVII (5982), 1986, p.1
IV *Curentul*, An LX (5997), 1989, p.7,8

Postfaţă

Adrian Marino despre Pavel Chihaia

Conferinţă la Societatea de conversaţie a Seminarului român din Freiburg im Breisgau, la 9 Oct. 1990
Observator München, An XIII (3), Iulie-Sept. 1990, p.11-12

Tabla de materii

I. PERSPECTIVE

II. RECENZII ŞI INTERPRETĂRI

III. PORTRETE

IV. CONFESIUNI

V. CEARTA SUFLETULUI CU TRUPUL

În colecţia
TEXTE DE FRONTIERĂ

au apărut :

1. Luca Piţu	*Însem(i)nările magistrului din Cajvana*
2. Dorin Popa	*Convorbiri euharistice*
3. Arşavir Acterian	*Privilegiaţi şi năpăstuiţi*
4. William Thackeray	*Rebecca şi Rowena*
5. Adrian Marino	*Evadări în lumea liberă*
6. Luca Piţu	*Fragmente dintr-un discurs in(?)comod*
7. Nichita Danilov	*Apocalipsa de carton*
8. Dumitru Ţepeneag	*Reîntoarcerea fiului la sînul mamei rătăcite*
9. Petru Comarnescu	*Jurnal (1931-1937)*
10. Katherine Mansfield	*Moartea care mă apasă Jurnal*
11. Pavel Chihaia	*Treptele nedesăvîrşirii*
12. Tzvetan Todorov	*Cucerirea Americii*
13. Dan Ciachir	*Gînduri despre Nae Ionescu*
14. Haig Acterian	*Cealaltă parte a vieţii noastre*
15. Pavel Chihaia	*Mărturisiri din exil*

în pregătire :

Arşavir Acterian	*Jurnal în căutarea lui Dumnezeu*
Vasile Lovinescu	*Jurnal alchimic*

Lector: Silvia LUPESCU
Tehnoredactor: Dumitru SCORŢANU
Bun de tipar : martie 1994 *Apărut* : 1994 Format 16/ 54 x 84

PRINTED IN ROMANIA • Tiparul executat la Imprimeria Institutului European pentru Cooperare Cultural-Ştiinţifică Iaşi • str. Cronicar Mustea nr.17 • C.P. 161, Cod 6600 • Tel. &. Fax. : (098)-11.33.11 •